

35.

A BUDAPESTI ORSZÁGOS  
RABBIKÉPZŐ-INTÉZET  
ÉRTESÍTŐJE

AZ 1911—1912. TANÉVRŐL



MEGELŐZI

A

ZSIDÓ HÁZASSÁGFELBONTÁS  
ÉS A ZSIDÓ VÁLÓLEVÉL TÖRTÉNETE  
MÁSODIK RÉSZ  
KÉT FAKSIMILÁVAL

IRTA

DR. BLAU LAJOS  
TANÁR



BUDAPEST 1912

35.

A BUDAPESTI ORSZÁGOS  
RABBIKÉPZŐ-INTÉZET  
ÉRTESÍTŐJE

AZ 1911—1912. TANÉVRŐL



MEGELŐZI

A

ZSIDÓ HÁZASSÁGFELBONTÁS

ÉS A ZSIDÓ VÁLÓLEVÉL TÖRTÉNETE

MÁSODIK RÉSZ

KÉT FAKSIMILÁVAL

IRTA

DR. BLAU LAJOS

TANÁR



BUDAPEST 1912

KÖNYVTÁRA

---

Nyomatott ADOLF ALKALAY ÉS FIÁNÁL, POZSONY.

Országos Rabbiképz - Zsidó Egyetem Könyvtára

# Tartalom.

	Oldal
I. Hét válólevél bevezető megjegyzés kíséretében . . . . .	1—5
II. A válólevél nevei . . . . .	6—9
III. A házasságkötés és felbontás formulái . . . . .	10—26
IV. A válólevél tartalma . . . . .	27—57
1. A válólevél főtartalma . . . . .	27—37
2. A válóformuláról nyert főeredmények összefoglalása . . . . .	37—39
3. A válólevél régi bővítései . . . . .	39—46
4. Keltezés és aerák . . . . .	46—50
5. Tanúk a válólevélben . . . . .	50—57
V. A válólevél alakja . . . . .	57—80
1. A válólevél mint irat . . . . .	57—64
2. A válólevél mint okmány . . . . .	65—80
a) A válólevél kora és nyelve . . . . .	65—72
b) A válólevél jellege és stilizálása . . . . .	73—80
VI. Tíz régi válólevél és egy szabadonbocsátási okmány . . . . .	81—93
Forráskimutatás, szómutató és tárgymutató . . . . .	94—104



בבית ה' עשרה יומין ליד ה'  
אלפי את לקמעה ותלתיקוודא  
גילי עבא ביה בפס טט  
למאן ויהי אמונתה אני  
היה וכל שום אית לוי עביתו  
לש. ב. ל. אני סבא ופטריה  
הוודובית ית יבני לוי אני  
בת סעודיה וכל שום דאית לין  
הוודובית ית יתיה ויוקדש  
יאה בנפשי למה ליה תפס יא  
הוודובית ית ית ויאנש לא ומרה  
בארנו ולעלם ודן דיהו לין  
הוודובית ית ית וגיט פיטון לין  
הוודובית ית ית וגיט פיטון לין  
הוודובית ית ית וגיט פיטון לין  
הוודובית ית ית וגיט פיטון לין

A legrégibb ismert válólevél; Fosztat 1028.

Elkan N. Adler, London.

במעלה שצוה להקום שרי. וחסד וחסד יונת צירח  
אמר דשטת לפי אהרן בן משה ותלוי ואל שעה  
שנלמנו שחזרנו לנבואה בפרט מאת משה  
דעלננום שהראו לנו את אמתך בך שנה וכל  
שאם צמיתו לי שבת ברעותי פועל פועל  
ושבתית ופטרתי ופטרתי ופטרתי ופטרתי  
פטרתי ופטרתי ופטרתי ופטרתי ופטרתי  
ופטרתי ופטרתי ופטרתי ופטרתי ופטרתי  
דנה וכדן ירויכו יתב. עיגיה וייין  
רשמה ושלטמה בפשטי למחקר להושע  
לכל צד צית צייין ופש להימחה ביצפי  
מקשמי מניומם עמלעלם וצן צייין וליכי  
מנספר הירקין אגא פטא רין ומערת  
שבין קין כזית משה וישר אלה  
חלפון בירמל החזק תרצת צד  
( חלפון הלי ביר מנשה נתע )

Válólevél, Fosztat 1128.  
Elkan N. Adler, London.

## I.

# HÉT VÁLÓLEVÉL BEVEZETŐ MEGJEGYZÉS KISÉRETÉBEN.

Mielőtt tárgyam vizsgálatát megkezdem, lenyomatom a következő hét válólevelet, hogy az olvasó a tárgyalandó szöveget szeme előtt lássa. Ezen válólevelek közül az 1. és 5. számú valóságos eredeti okmány, míg a 6. és 7. ilyenek csak részben tekinthető. Első helyre a fosztati válólevelet teszem, mert ez jelenleg a legrégibb idevágó okmány<sup>1)</sup> és ezen minőségénél fogva a legnagyobb figyelmet érdemli. A Halákót Gedólót formuláréja háromszáz évvel régibb ugyan, de legalább is kérdéses, vajjon pontosan eredeti alakjában maradt-e meg. Alább látni fogjuk, hogy már 1100 előtt jelentős javítást tettek rajta. Ugyanez áll Alfászi és Jiczháki formuláréjéről. Nagyjában azonban a hagyományt hűnek tekinthetjük és ugyanezért az anyagot felhasználhatjuk arra, hogy a különböző országok válóokmányait egymással összehasonlítsuk. Kisebb eltérések jelesül a keleti és nyugati fogalmazás között mutatkoznak.

A XI. században a babylóniai talmud egyeduralma már ötszáz éves volt, részben azért is, mivel a gáonokban, az összsidóságban nagy tekintélynek örvendő arab világbirodalom lakosságának szellemi vezéreiben, messzeterjedő befolyással bíró hivatalos képviselői voltak. Ezen egyeduralom

---

<sup>1)</sup> Lásd azonban a VI. fejezetet.

természetes következménye volt az, hogy a vallásos életben régebben fennállott különbségek általában eltöröltettek és ugyanezért a válólevélnél, e kiválóan vallástörvényi okmány-nál sem várhatók a szövegezésben messzemenő eltérések. Ezen okmány tulajdonképi története az ókorban játszódott le, azokban a korszakokban, melyekben a palesztinai zsidóság még nem volt egészen megtörve és a válólevélnek a vallástörvényi jelentősége mellett magánjogi jelentősége is volt.

A formularé (סופם typus) az idők folyamán szilárd alakot öltött, de még azután is, mint alább majd kimutatjuk, Palesztina és Babylónia között némely műkifejezésekre nézve bizonyos eltérés fennmaradt, melynek nyomai a következő válólevelekben még láthatók. Máskép állt a dolog a válólevél lényege (תורה), vagyis azon pontok tekintetében, melyeket esetről esetre töltöttek ki. Ezek főképen a személy- és helynevek, továbbá a kelet formulázása és írása. Erről nem voltak és nem is lehettek a legkisebb részletekig megállapított szabályok. Ezért nem is csoda, hogy ezekről a kérdésekről még a késői középkorban, sőt egész a jelenkorig nagy viták folytak. Azon érzékenység folytán, melyet a válás érvényességére vonatkozó kérdések magában a zsidó népben keltettek, nem ritkán messzeterjedő viszályok keletkeztek. Eredetileg ezeknek történetét is elő akartam adni, de ezt a tervet különböző okokból feladtam és dolgozatomat tisztán az okmány történetének vizsgálására szorítottam, nem követve a megtámadott válólevelek külső hatásait. Vizsgálódásaimban nem is beszéltem meg azon pontokat, melyek rendszerint a viszályok magvát alkották, mert munkám a getnek nem halákai kompendiuma, melyekben nincs hiány, hanem tisztán történeti mű, melynek a vallástörvényi gyakorlathoz egyáltalában nincs köze. Ezen célt szem előtt tartva, nem-zsidó forrásokat is bevontam kutatásaim körébe és ezeknek adatait mint egyenjogukat használtam fel.

Dolgozatom rendjét illetőleg célirányosnak tartottam, hogy első helyen a válólevél tartalmát tárgyaljam és az okmány alakjának történetét csak ezután adjam. A tartalom tárgyalásánál sem követtem a jelenlegi okmány szövegének

sorrendjét, hanem első helyen, fontosságának megfelelőleg, a tulajdonképi tartalmat, a válóformulát vizsgáltam. Az utat ezen vizsgálódáshoz a házasság kötő és felbontó formuláinak összeállítása által egyengettem, minek folytán kisebb ismétlések nem voltak egészen elkerülhetők.

\*

### 1. Eredeti okmány, Fosztat 1088.

בתרין בשבה דהוא ארבעה יומי בירח אלול | דשנת אלפא וארבע מאה  
שנין למניינא | דרגליננא ביה בפסמאט מצרים דעל | נילום נהרא מותבה  
אנא ישראל בן ירמיה | וכל שום דאית לי צביתי ברעות נפשי כד | לא  
אניסנא ושבקית ופטריית ותריכית | יתיכי ליכי דהות אנתתי דיני ברת שלמה  
וכל שום | דאית ליכי דהות אנתתי מן קדמת דנה | וכדן תריכית יתיכי די  
תיהויין רשאה | ושלטא בנפשכי למהך להתנסבא לכל | גבר די תיצביין  
ואנש לא ימחא בידכי | מן יומא דנן ולעלם ודן די יהוי ליכי מני | ספר  
תירוכין וגט פטורין ואגרת שבןקין | כדת משה וישראל  
הלל החזן בייר עלי ז"ל  
עלי הכהן בייר יחי ע"ו.

(Jewish Encyclopedia IV, 624. [Facsimile.] אוצר ישראל III, 270.)

### 2. Formulare a Halákót Gedólótban (750 körül).

ביום פלוני דהוא כן וכן בירח פלוני דהוה כן וכן אמ' פלו' בר פלו' וכל  
שום דאית לי צביתי ברעות נפשי כד לא אניסנא ושבקית ופטריית ותריכי  
יתיכי ליכי אנת פלו' בת פלו' וכל שום דאית ליכי דהוויית אינתתי מן  
קדמת דנא וכדן תריכי יתיכי די תיהויין רשאה ושלטא בנפשכי למהך  
לאתנסבא לכל גבר די תיצביין ואנש לא ימחי בידכי מן יומא דנן ולעלם  
ודן די יהוי ליכי מיני ספר תירוכין וגט פיטורין ואגרת שיבוקין כדת  
משה וישראל.

(ed. Hildesheimer 339 a. הלכות גדולות)

### 3. Formulare Alfászi Halakótjában (1100 előtt).

גט כריתות

בכך בשבת בכך וכך לירח פלוני בשנת כך וכך לבריאת | עולם במניינא  
דרגילנא למימני ביה בדוכתא פלוני איך | אנא פלוני בר פלוני וכל שום  
דאית לי דממתא פלוני | צביתי ברעות נפשי בדלא אניסנא ופטריית

1\*

ושבקיית | ותרוכית יתיכי ליכי אנת פלוני' בת פלוני' וכל שום דאית | ליכי  
 דממתא פלונית דהוית אינתתי מן קדמת דנא | וכדו תרוכית יתיכי ליכי  
 אנת פלניתא בת פלוני וכל | שום דאית ליכי דממתא פלוני דיתהוויין  
 רשאה ושלטאה | בנפשיכי למהך להתנסבא לכל גבר דיתצביין ואינש | לא  
 ימחה בידיכי מן יומא דנן ולעלם והרי את | מותרת לכל אדם ודן די יהוי  
 ליכי מינאי ספר תירוכין | וגט פיטורין ואגרת שבוקין כדת משה וישראל  
 ראובן בן יעקב עד  
 אליעזר בן גלעד עד

(Alfászi Venezia 1522, II. fol. 600 a.)

#### 4. Formulare Salamon Jizcháki-nál (1100 előtt).

(זהו טופס הגט :) פטרית יתיכי ליכי אנת פלונית בת פלונית דהוית  
 אינתתי מקדמת דנא וכדו פטרית ושבקיית ותרוכית יתיכי די תיהוויין רשאה  
 ושלטאה בנפשייכי למהך להתנסבא לכל מאן דיתצביין ואינש לא ימחי  
 בידייכי מן יומא דנן ולעלם ודן די יהוי ליכי מינאי גט פיטורין וספר  
 תירוכין ואגרת שבוקין כדת משה וישראל:

(Rasí Kommentárja Gittin 85b ed. Frankfurt a. M. 1720.)

#### 5. Eredeti okmány, Páris 1308.

בששי בשבת בחמשה ימים לירח איר שנת המשת | אדפים וששים ושמנה  
 לבריאת עולם למנין שאנו מנין | כאן בפריש מתא דיתבא על נהר שינא  
 ועל נהר אישינא | אנא אליאב בר רבי יוסף הלוי העומד היום בפריש מתא |  
 דיתבא על נהר שינא ועל נהר אישונא צביתי ברעות נפשי בדלא | אניסנא  
 ושבקיית ופטרית ותרוכית יתיכי ליכי אנת אינתתי רבקה | בת ר' אברהם  
 הכהן העומדת היום בפריש מתא דהוית אינתתי מן קדמת דנא וכדן פטרית  
 ושבקיית ותרוכית יתיכי ליכי די תיהוויין רשאה ושלטאה בנפשיכי | למהך  
 להתנסבא לכל גבר די תצביין ואנש לא ימחה בידיכי מן | יומא דנן  
 ולעלם והרי את מותרת לכל אדם ודן די יהוי ליכי | מינאי ספר תירוכין  
 ואגרת שבוקין וגט פיטורין

וישראל

משה

כדת

יחיאל בן החבר רבי שמעיה הלוי עד

עזריאל בן הרב הקדוש רבי חשמונאי הכהן עד

(Kodex München 575,

I, 6a.) מלאכת שלמה lenyomatta Taussig S.

## 6. Eredeti okmány, München 1740.

ביני בשבת בשלשה ימים לירח פ' שנת חמשת אלפים וחמש מאות  
 לבריא עולם למנין שאנו מנין כאן במינכן דמתקריא מינכען מתא דיתבא  
 על נהר איזער דמתקרי איזאר ועל מי מעינות אנא פ' דמתקרי פ' בן פ'  
 העומד היום כאן במינכן דמתקרי מינכען מתא דיתבא על נהר איזער  
 דמתקרי איזאר ועל מי מעינות וכל שום וחניכה דאית לי ולאבהתי  
 ולמקומי ולמקום אבהתי צביתי ברעות נפשי בדלא אניסנא ושכקית ופטריית  
 ותרוכית יתיכי ליכי אנת אנתתי פ' דמתקריא פ' בת פ' דהויית אנתתי מן קדמת  
 דנא וכדן פטריית ושכקית ותרוכית יתיכי ליכי די תיהוייין רשאה ושלטאה  
 בנפשכי למהך להתנסבא לכל גבר די תיצבייין ואנש לא ימחא בידיכי מן  
 יומא דנן ולעלם והרי את מותרת לכל אדם ודן די יהוי ליכי מנאי ספר  
 תרוכין ואגרת שבוקין וגט פטורין כדת משה וישראל.

פלוני בן פלוני עד

פלוני בן פלוני עד

מלאכת (Kodex München 575, lenyomatta Taussig S. I, 6 a. A másolatban [lenyomatban?] az eredeti okmány sorai nincsenek megtartva.)

## 7. Karaita formulare, Fosztat 1035.

זה ספר גיטים למצר לבני מקרא.

זה ספר כריתות שכתב פלוני בן פלוני לפלונית | בת פלוני שהתיה (sic)  
 ארזשתי  
 אשתי מקדמת דנה | [פלוני] בא ביום כן וכן בשבוע שהוא יום | כן וכן  
 מחדש [ויום] פלוני משנת אלף ושלש | מאות שנה ושבעה וארבעים שנים  
 למס[פר] | יונים בארץ מצרים במדינת פסטאט | שעל נהר פישון מושבה  
 לפני הזקנים | ויאמר אלהם (sic) ודעתו תמימה מישרת | עליו בלי אונם  
 אשתי  
 אנסו מו[דיע] אני לפניכם | כי גרשתי את פלונית בת פלוני שהיתה | לפני  
 ארזשתי  
 זח ועתה שלחתיה מביתי והוצאתיה | מרשותי ואתן את הספר הזה ספר  
 כריתות | לה ואין לי עליה ממשלה ולא שלטון כי היא | לא אשתי ואנכי  
 לא אישה והנני אומר | לפניכם את פלונית בת פלוני שמך וכנויך | שהיית  
 ארזשתי  
 אשתי מקדם עתה מגורשת ממני | ומשלחת מאתי ומוצאת מתחת ידי ומרשותי

(E. N. Adler, Jewish Quarterly Review XII, 684 =  
 About Hebrew Manuscripts, Oxford, 1905, p. 29; Eisenstein,  
 Ozar Yisrael III, 270 b. Eisenstein t olvas; e sze-  
 rint a fogalmazás éve 1062.)

## II.

## A VÁLÓLEVÉL NEVEI.

A válóokmányt, mely mellett a bibliában még csak a vételokmány<sup>1)</sup> van említve, héberül כְּרִיתוֹת-סֵפֶר-nek nevezik és három helyen négyszer van említve<sup>2)</sup>. סֵפֶר a héberben és arámban minden iratot jelent, tehát az okmányt is, a tartalomra való tekintet nélkül. כְּרִיתוֹת abstraktum<sup>3)</sup> „válás“, de nem a házastelek kölcsönös válásának értelmében, hanem csak azon értelemben, hogy a férfi elbocsátja a nőt. Ez okból az okmányt csupán egy példányban állítják ki, még pedig a férj nevében és azt átadják az asszonynak, a mely neki bizonyságul szolgál: az ő válólevele<sup>4)</sup>. Mint a házasságkötést a férfi által kiállított házasságokmány, úgy a házasságfelbontást is a férfi által kiállított válóokmány eszközlí: סֵפֶר כְּרִיתוֹת a [סֵפֶר אַנְתוֹן] ellenokmánya. A válásra azonban a héber műszó nem כְּרַת, hanem שְׁלַח, teljesen מִבֵּיתוֹ „házból elküldeni“, „elbocsátani“<sup>6)</sup> és ezért néemelyek שְׁלוּחִים szót (Míka 1, 14) válóokmánynak fogták fel. Már egy régi tanna azt mondja, hogy II. Móz. 18, 2 אַחַר שְׁלוּחִיהָ alatt válólevel által való elbocsátás értendő<sup>7)</sup>.

<sup>1)</sup> Jeremiás 32, 11. 12. 14, סֵפֶר הַמְּקָנָה.

<sup>2)</sup> V Móz. 24, 1. 3; Ézsaiás 50, 1; Jeremiás 3, 8.

<sup>3)</sup> Barth, Die Nominalbildung in den sem. Sprachen 415: „Ugyanez áll ily képzésekről, mint הִרְסוּת „lerombolás“, שְׁרִירוֹת „megátalkodottság“, כְּרִיתוֹת „válás“, melyeknek alapformája qatíl önmagában épügy lehet abstraktum (85; 54 §§) mint adjektívum és partícipium (125; 28 §§); a végzet itt világossá teszi az abstr. jelleget“.

<sup>4)</sup> L. 2. jegyzet.

<sup>5)</sup> Az aram אַנְתוֹ babylóni hatásra vezetendő vissza (Barth, Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen II, 24—26). Héberül אִישׁוֹת, a mi az ujhéberben sűrűn használtatik.

<sup>6)</sup> A már idézett helyeken kívül még V Móz. 22, 29 s máshol. Bírák 12, 9 שְׁלַח הַחוּצָה — הַבִּיָּא מִן הַחוּץ. A rabszolgáról II. Móz. 21, 26. 27; V Móz. 15, 12. 18; Ézs. 58, 6; Jer. 34, 9. 10. 16.

<sup>7)</sup> Mekilta e helyre 57 b Friedmann: ר' יְהוֹשֻׁעַ אָמַר אַחַר שְׁנַפְטָרָה מִמֶּנּוּ. Mekilta ed. Hoffmann 86 az autorok fel vannak cserélve és az aláhuzott szavak helyett

Az aram nyelvben a válólevel megnevezésére két kifejezés van: ספר תְּרוּכִין és גִּט פְּטוּרִין. Az elsőt Pseudo-Jónatannál, tehát a palesztinai, a másodikat Onkelosznál, tehát a babylóniai targumban találjuk V. Móz. 24, 1 és 3. Jónatan (prófétai targum) ellenben Ézsaiás 50, 1 אֲנָרַת פְּטוּרִין, Jeremiás 3, 8 אַגְרַת גִּט פְּטוּרִין, Kóhelet 7, 26 גִּט פְּטוּרִין, Pseudo-Jónatan II. Móz. 21, 11 גִּט פְּטוּרִין szintén גִּט פְּטוּרִין nevéket használ. A misnában a döntő helyen (Gittin 9, 3 a helyes olvasat szerint) ספר תְּרוּכִין és אַגְרַת שְׁבוּקִין áll. Alább majd bizonyítani íparkodom, hogy גִּט פְּטוּרִין a válólevelnek járatos babylóni, ספר תְּרוּכִין hivatalos palesztinai és אַגְרַת שְׁבוּקִין népies palesztinai neve volt. Az etymológiát illetőleg megjegyzendő, hogy תֵּרַךְ már az assyr nyelvben „kettészakítani, széttépni“<sup>1)</sup> jelentéssel bír, ami כְּרִיתוֹת-hoz igen jól illik. אַגְרַת פְּטוּרִין az újhéber גִּירוּשֵׁין egyenértéke. A házasság megkötését és felbontását jelző összes szavak pluralia tantum; a nevezetteken kívül még אִירוּסִין, קְדוּשֵׁין, נְשׁוּאִין.

A járatos szó azonban גִּט, a mely babylóniai kölcsönzó (gittu) és „írott okmány“ jelentéssel bír<sup>2)</sup>. Ha Perles F. konjekturája helyes, akkor ez a szó már Ezra 5, 17 is előfordul<sup>3)</sup>. A misnában, valamint az egész tannaitikus irodalomban Get ugyanazon jelentéssel bír, mint a babylóniai nyelvben, azaz minden okmányt jelöl<sup>4)</sup>. Ez okból a váló-okmányt közelebbről פְּטוּרִין (כְּרִיתוֹת)<sup>5)</sup> hozzátevésével határozták meg. Gittin traktátus neve, valamint számos

---

בְּאֵרַת, illetőleg בְּדַבֵּר áll. A palesztinai בְּאֵרַת (lásd alább) eredetibb, mint בְּנֵט.

<sup>1)</sup> Delitzsch, Assyrisches Handwörterbuch 714. lap. Míka 2, 9 אֶת-תְּנַחֲשׁוֹן-t a targum תְּתַרְכּוּן szóval fordítja. A válasra a pal. aram terminus תְּרַךְ volt, a mely a tannák által rendszeren használt אֶרֶש-nek aequivalense.

<sup>2)</sup> Delitzsch 196.

<sup>3)</sup> Perles, Analekten zur Textkritik des A. T's. 55 k. בֵּית גְּנוּיָא = בֵּית גְּטֵיָא, az okmányok háza, archivum.

<sup>4)</sup> Pl. Bába Batra 10, 1. 3: גִּט מְקוּשֵׁר, גִּט פְּשׁוּט, כּוֹתְבֵין גִּט erre, לְאִישׁ אֶע"פּ שֶׁאִין אִשְׁתּוֹ עִמּוֹ.

<sup>5)</sup> Ket. 9 b; Sabbath 26 a: גִּט כְּרִיתוֹת וְכוּ' אֵמַר ר' יוֹנָתָן וְכוּ' גִּט כְּרִיתוֹת; Maímuni (Jibbum va-chalica 5, 1) גִּט כְּרִיתוֹת — גִּט חֲלִיצָה — כּוֹתֵב לְאִשְׁתּוֹ.

mísna- és talmudhely tanúsága szerint a Get szó idők folyamán a „válóokmány“ jelentést kapta; ez lett az okmány κατ' ἐξοχήν. De ez csak a közönséges nyelvhasználatról áll, nem pedig a hivatalos stílusról, a mely a már említett szabatos kifejezésekhez ragaszkodott<sup>1)</sup>.

A LXX כריתות ספר t mindnégy helyen (V. Móz. 24, 1. 3; Ézs. 50, 1; Jerem. 3, 8) βιβλίον ἀποστασίου-val fordítja. Épigy nevezi a válóleveget Máté 19, 7 és Márk 10, 4, Máté 5, 31 ellenben röviden ἀποστάσιον-t mond. Josephus alkalmilag a válóleveget γραμματίον szóval jelöli (Arch. XV 7, 10 eleje), a válástörvény ismertetésében azonban a válásnak csupán írásos voltát hangsúlyozza a válólevel nevének említése nélkül<sup>2)</sup>. βιβλίον és γραμματίον כריתות-nek hű másai, melyek az okmányt általában jelölik és így a válóleveget is. Kérdés azonban, hogy mikép értelmezendő az ἀποστάσιον név? Már Preuschen<sup>3)</sup>, hivatkozva Híbeh-Papyri 96, 3ra, azt mondja, hogy ἀποστάσιον tulajdonképen „lemondást“ jelent. A nevezett papyrus mellett Mitteis<sup>4)</sup> még más három papyrusokmányra hivatkozik, melyekben szavunk tágabb értelemben vett lemondó okmányt jelent. Az egyik válóformula, mint alább bizonyítani fogjuk, így hangzott: „Nem vagyok férjed“. Ez a formula alakjára nézve is valóságos lemondás. Josephus<sup>5)</sup> a válólevel tartalmát ezen szavakkal reprodukálja: a férfi a nőnek írásban kinyilatkoztatja, hogy jövőben nem fog reá igényt tartani. Ha már most meggondoljuk, hogy a βιβλίον ἀποστασίου terminus az időszámításunk előtti III. században élt alexandriai fordítóktól ered, akkor nem fogjuk kétségbe vonni a Ptolomeusok kora görög papyrusainak jogi nyelvhasználatából való származtatás helyességét.

1) A misna ezen szavaíhoz: כתבו גט ותנו לאשתי Rasi ezt jegyzi meg: לשון בני אדם הוא כבר החזיקו בו לקרות לספר כריתות גט (Gittin 65 b).

2) Lásd a helyet I. rész, 43. l., 1. j. (γράμματα).

3) Griechisch-deutsches Handwörterbuch zum Neuen Testament 150. oldal.

4) L. Mitteis és U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde (Leipzig-Berlin 1912) II, 1, 167. lap, 1. j.

5) Arch. IV 8, 23.

Minden válásnál vagyoni jogi kérdések, mint pl. a hozomány visszaadása, válópénz s hasonló, merültek fel, melyeket az aram és görög papyrusok<sup>1)</sup> tanúsága szerint a válóokmányban szabályoztak. Pap. F 4 vagyoni jogi perben, a mely Pi és elvált felesége között folyt, a házassági szerződést<sup>2)</sup> említi. Miután az asszony esküt tett, a férfi „eltávolodási okmányt“ állít ki számára, melyben kijelenti, hogy „eltávolodik tőle“ (וּרְקַת מִנִּי). Ez az aram סֵפֶר מִרְקָה nem más, mint a görög ἀποστασίου-okmány<sup>3)</sup>. Erről az oldalról tekintve, szintén jól érthető, hogy a LXX a válólevení jelölésére a βιβλίον ἀποστασίου jogi műszót vette át, már azért is, mert az ő korokban (s még később is) a válólevení a válóaktus mellett rendszerint ennek anyagi oldalát is rendezte. A rabbinikus műveltségű Josephus talán épen a szó ezen jelentése miatt szándékosan kerülte az ἀποστάσιον terminust. A válólevelet nem tekintette többé csupán magánjogi okmányoknak, hanem, mint a rabbik, vallástörvényi iratnak, a mely az egyedüli eszköz a házasság felbontására. Világosan kimondja: „ezáltal kapja meg a nő a szabadságot arra, hogy más férfival házasságra léphessen, a mi különben nincs megengedve“<sup>4)</sup>.

Egy papyrusokmányban a férfi a nőhöz, kitől elválík, azt mondja: Meg van neki engedve ἀποστῆναι καὶ γαμηθῆναι ὃ ἐὰν βουληθῆ<sup>5)</sup> „elmenni és nőül menni, kihez akar“. Ebből az ἀποστῆναι szóból, amely a válást (továbbállást) fejezi ki, származtatja Dercsényi dr., ki a görög válóokmányok olvasásánál támogatott, az ἀποστάσιον terminust.

<sup>1)</sup> Lásd Mitteis II, 2, 329—335.

<sup>2)</sup> סֵפֶר אַנְתּוֹ. Cowley סֵפֶר אַנְתּוֹ-t olvas; Staerk (Jüdisch-aramäische Papyri<sup>2</sup>, 22) konstatálja, hogy אַנְתּוֹ áll, de azt a kérdést fűzi hozzá: íráshiba?

<sup>3)</sup> Lásd bizonyításomat Cohen-Festschrift 215 k.

<sup>4)</sup> Archeologia IV 8, 23, 253. § (I. rész, 43, 1).

<sup>5)</sup> Pap. Grenfell, II, 76 (lásd alább 18. lap).

## III.

A HÁZASSÁGKÖTÉS ÉS FELBONTÁS  
FORMULÁI.

Mint a házasság felbontása a házasság megkötésével, úgy természetesen a válóformula a kötőformulával, mint együvé tartozó két cselekmény, szoros összefüggésben áll. Ha már most a válóformulát meg akarjuk találni, először a kötőformulát kell megállapítanunk. A bibliában erre nézve nincs ugyan egyenes adat, de a bibliai kitételekből a kérő- és kötőformula, úgy hiszem, teljes bizonyossággal következtethető. A férfi, mielőtt a nőt elvette, a leány felett rendelkező családdal tárgyalásokba bocsátkozott. Ha ő maga kérte meg a leányt, így szólt: „adjátok nekem a leányt feleségül“<sup>1)</sup>, ha ezt más (rendesen az atya) tette, akkor így szólt: „adjátok neki a leányt feleségül“<sup>2)</sup>; a család ezután „a leányt feleségül adta neki“<sup>3)</sup>. Ezen körülménynek megfelelően a férfiről rendesen azt mondják: feleséget vett<sup>4)</sup>; ha pedig más szerezte számára: vett neki feleséget<sup>5)</sup>. A szichemiták azt mondják: „leányaitokat adjátok nekünk, leányainkat pedig vegyétek magatoknak“, mire Jákob fiai azzal felelnek: „Leányainkat nektek adjuk, leányaitokat pedig magunknk vesszük“ (I Móz. 34, 9. 16. 21). A nőről azt mondják: „feleségévé lett“<sup>6)</sup>. Ez a kitétel, a mely különféle változatban talál-

<sup>1)</sup> I Móz. 34, 12: תנו לי את הנערה לאשה.

<sup>2)</sup> I Móz. 34, 8: תנו נא אותה לו לאשה.

<sup>3)</sup> V Móz. 22, 16; Bir. 1, 12. 13 (Józsuá 15, 16. 17); 21, 18; I Sám. 18, 17. 19. 27; I Kír. 2, 17. 21; 11, 19.

<sup>4)</sup> I Móz. 25, 1; 26, 34; 28, 6; II Móz. 20, 14; 21, 13. 14; IV Móz. 12, 1; V Móz. 22, 13; 24, 1. 5; I Kír. 16, 31; Jer. 16, 2; I Krón. 7, 15 és máshol. Rúth 1, 4 (וישא); 4, 10 (קניתי); II Móz. 22, 15 (מדהר ימדהרנה által nőül venni).

<sup>5)</sup> II Móz. 21, 20 (anya); 24, 3. 4. 7. 37—40 (rabszolga); 38, 6 (atya); I Sám. 25, 39. 40 (megbízottak).

<sup>6)</sup> I Móz. 24, 67: „Izsák elvette Rebekát és ő feleségévé lett“ (ותהי לו לאשה); I Sám. 25, 42; II Sám. 11, 27; I Kír. 4, 11; II Kír. 8, 18; II Krón. 21, 6.

ható<sup>1)</sup>, egyrészt azt jelenti, hogy a férfi a nőt nem mint rab-szolganőt vagy mint ágyast<sup>2)</sup>, hanem mint teljes értékű feleséget viszi haza. Ezt foglalja magában a „feleségül“ (לְאִשָּׁה) szó<sup>3)</sup>. Másrészt ez a kitétel „és lett“ magában foglalja a nő beleegyezését. Hósea azt mondja: „Várj reám hosszú ideig, ne paráználkodj, és ne légy más férfié“ (3, 3). Ezzel nyilván azt kívánja, hogy a nő ne egyezzen bele más férfival való házasságba. E szerint a férfi kérőformulája, melyet a nőhöz intézett, így hangzott: „Légy feleségem“. Ez a kérőformula kicsillámlík még azokból a szavakból, melyekkel a rokonok Rebeka házasságához beleegyezésüket adják: „Legyen urad fiának a felesége“<sup>4)</sup>. A talmud helyesen érezte, hogy a biblia ezen szóval „a nő lön (a férfié)“ a házasságkötést fejezi ki<sup>5)</sup>. Az aram házassági levél tényleg tartalmazza a formulát: „Légy nekem feleségül“, és ezen formulát már Híllél ismerte. Az alexandrinusok házasságleveleiben találta, melyeket egy házasságjogi kérdés elbírálása céljából bekövetelt. Az összefüggésből kitűnik, hogy új nem a kérdéses formula volt, tehát az ő korában (30 isz. előtt) már minden esetre régi volt<sup>6)</sup>.

Az אנתו szóalak a zsidó hagyományban kizárólag a kérőformulában található, míg egyébkép אנתת (אנתתא) használatos. Oly erős műszó, hogy a héber házasságkötőformulába is átvették<sup>7)</sup>. Hogy ez a formula milyen régi, látható Papyrus G 3-ból, hol a férfi így szól: „Jöttem házádba, hogy

<sup>1)</sup> I Móz. 20, 12 וְתָהִי לוֹ לְאִשָּׁה; V Móz. 21, 13 וְהִיְתָה לְךָ לְאִשָּׁה 24, 2 וְהִיְתָה לְאִשׁ אַחֵר (v. ö. Jerem. 3, 1); 24, 4 (v. ö. II Sám. 12, 10) לְהִיּוֹת לוֹ לְאִשָּׁה; 22, 19. 29 וְלוֹ תִהְיֶה לְאִשָּׁה. V. ö. még III Móz. 22, 12; IV Móz. 30, 7; 36, 8. 19; V Móz. 25, 5; Bír. 14, 20; Ezek. 23, 2. 4.

<sup>2)</sup> Bír. 19, 1: Ágyast vett.

<sup>3)</sup> I Kír. 1, 4: A király ápolónőjévé lett.

<sup>4)</sup> I Móz. 24, 51: וְתָהִי אִשָּׁה לְבֶן אֲדָנֶיךָ.

<sup>5)</sup> Kidd. 5a (gyakran): מְקִישׁ הוּיָהּ לִיצִיאָהּ.

<sup>6)</sup> j. Ket. 29 a, 1 (j. Jeb. 14 d): לְכַשְׁתַּכְּנִסִּי לְבֵיתִי תְהוּיִין לִי לְאִינְתוֹ; Tósz. Ket. 4, 9 (265, 2): לְכַשְׁתַּכְּנִסִּי לְבֵיתִי תְהוּיִין לִי לְאִינְתוֹ; Bába mecía 104 a: לְכַשְׁתַּכְּנִסִּי לְחוּפָהּ הוּיִין לִי לְאִינְתוֹ.

<sup>7)</sup> Kidd. 5b: בְּתֶךָ לִי לְאִנְתוֹ; 9b: הֲרִינִי לְךָ לְאִנְתוֹ; הֲרִי אֶת לְאִנְתוֹ.

Míbtachja leányodat nekem feleségül add<sup>1)</sup>. Még régibb adatok találhatók a babylóniaknál, melyeket Kohler-Peiser művéből „Aus dem babylonischen Rechtsleben“ I—IV (Leipzig 1890—1898) veszem. I, 7. lap: „Lat. leányodat add nekem, feleségem legyen“ (Nebukadnecar 13. éve); III, 10: „Gigitim szűz leányodat add (nekem) házasságba, feleségem legyen“ (Neriglissar 1. éve, Niszan 1.); IV, 12: „Nadá leányodat (házasságba) add, feleségem legyen“ (Cyrus 4. éve), Starcke (Assyrien und Babylonien 301) szintén több házassági szerződést idéz, részben ugyanazokat. Az egyikben ugyanaz a formula fordul elő: N. szólt D.-hez: „Add nekem B. leányodat, az énekesnőt, hogy feleségemmé legyen“. Ezek a formulák teljesen egyeznek első felükben יהוי לי לאנתו ותהי לי לאשה és תנה לי לאשה-val. Jónatan I Móz. 20, 12 ותהי לי לאשה (v. ö. még ugyanott 12, 19) ותהי לי לאנתו és I Sámuel 25, 42 ותהי לו ותהי לי לאנתו kitételrel fordítja<sup>2)</sup>. Látjuk ezekből, hogy a kérőformula: légy nekem asszonyságul (aram), légy nekem feleségül (héber és assyr-bab.) ősrégi házasságkötőformula. Ezt a formulát azután a talmudtól kezdve mai napig követhetjük<sup>3)</sup>.

A nőtől rendszerint kikérték beleegyezését (I Móz. 24, 57. 58), és magától értetődik, hogy a beleegyező formula a kérőformulának megfelelőleg következőkép hangzott: „Feleségeddé leszek“. Ez a formula kicsillámlik még a következő

<sup>1)</sup> למנתן לי לברתך מבטחיה לאנתו. Dalman, Dialektproben 4 abból a körülményből, hogy ez a formula a talmudban Hílléllal kapcsolatban áll, azt következteti, hogy a Híllél korából ered. Cowley (Aramaic Papyri 44) azt jegyzi meg, hogy לאנתתי írás hibának látszik לאנתו vagy לאנתתה helyett. Mindezt már helyre igazítottuk „Az assuaní és elephantinei papyrusok“ (Külön lenyomat a Magyar Zsidó Szemle 1907. évf.-ből) 24. 1. Lásd most Barth fent a 6. lapon (5. jegyz.) idézett helyen.

<sup>2)</sup> לאנתו csak kétszer, אנתו csak négyszer fordul elő (Levy, Chald. Wörterbuch I, 44 és 76, hol I Sám. 25, 42 nincs felsorolva).

<sup>3)</sup> Jehuda Barzilái, ki a Spanyolországban érthetlenné vált aram okmányokat héberre fordította (ez munkájának egyik főcélja volt), megtartja az aram formulát יהוי לי לאנתו (10. ספר השטרות) 10. lap, a 2. שטר (אירוסיין-ban); לכל חפץ (XVI. század) 4. szám elején יהוי לי לאנתו s máshol.

mondatokból: „ki nem lett még férfié“ (III Móz. 21, 3; Ezek. 44, 25); „más férfié lesz“ (V Móz. 14, 2) és „ne légy más férfié“ (Hósea 3, 3). Az utóbbi helyen a férfi még hozzáteszi: „És ilyen leszek én is veled szemben“. A házasság a férfi megkérése és a nő beleegyezése után jön létre; szövetséget kötnek<sup>1)</sup>. A házassági szerződésben a férfi kérőformulája (וּכֵן אָמַר לָהּ) után következik a kijelentés, hogy a nő beleegyezett לִי לְאִנְתּוֹ „és feleségévé lett“<sup>2)</sup>.

Más házasságkötőformulát találunk a már említett aram házassági levélben, Papyrus G 4, hol a férfi, miután kijelentette: „Házadba jöttem, hogy Mibtachja leányodat nekem feleségül add“, így folytatja: „Ő feleségem és én férje vagyok mától fogva örökre“<sup>3)</sup>. Hogy ez a formula a régi Izraélben is járta, kétségtelenül következik Hósea 2, 4 ezen szavaiból: „Pereljetek anyátokkal, pereljetek, mert ő nem feleségem és én nem vagyok férjé“. A házasságbontóformulának: הִיא אִשְׁתִּי וְאֲנִי לֹא אִשָּׁה megfelel a házasságkötőformula: הִיא אִשְׁתִּי וְאֲנִי אִשָּׁה, vagy הִיא אִשְׁתִּי (ואני בעלה<sup>4)</sup>). Ezt a formulát még 1000 évvel Hósea után ismerték, a mint a hagyomány következő szabványaiból kitűnik. „Ha a férfi a nőhöz azt mondta: הָרִינִי אִישׁךָ, הָרִינִי בְעֶלְךָ, én férjed vagyok, én urad vagyok, akkor ez nem érvényes házasságkötőformula; ha azt mondta: אֲנִי אִישׁךָ, אֲנִי בְעֶלְךָ, én nem vagyok férjed, én nem vagyok urad, akkor ez nem érvényes válóformula“<sup>5)</sup>. „légy nekem feleségül“ érvényes formula, הָרִינִי לְךָ לְאִנְתּוֹ „feleségül legyek neked“ nem érvényes formula“<sup>6)</sup>.

Egy óbabylóni házassági szerződésben a következő ta-

<sup>1)</sup> Maleákí 2, 13 אִשְׁתְּ בְרִיתְךָ נָאִם; Ezek. 16, 8: הִיא וְתִהְיֶה לִי [לְאִשָּׁה].

<sup>2)</sup> Pl. a fosztati 1095 és 1164-ből eredő ketubákban (Merx, Documents de Paléographie Hébraïque et Arabe, Leiden 1894, 36 és 40. 1.) Ittur (velencei kiadás 24c lent): דְּרַצְבִּיתִי לְמִיִּהוּ לִי לְאִנְתּוֹ.

<sup>3)</sup> הִיא אִנְתִּי וְאֲנִי בְעֶלְהָ מִן יוֹמָא זְנָה וְעַד עַלְמָא.

<sup>4)</sup> Hósea 2, 18: „Lesz ezen a napon, szól az Ur: תִּקְרָאִי אִישִׁי וְלֹא אֲנִי, תִּקְרָאִי לִי עוֹד בְּעֶלְיִ“.

<sup>5)</sup> Kidd. 5 b.

<sup>6)</sup> Tósz. Kidd. 1. 1 (334, 27).

lálható: Itanít . . . Arad-Samas . . . nőül vette. *Itani az ő felesége . . .* [Ha Arad-Samasnak felesége azt mondja: „*Nem vagy*] *te férjem*“, akkor bélyeget sűt reá és rabszolgának adja el. Ha pedig Arad-Samas feleségének azt mondja: „*Nem vagy feleségem*“, akkor egy mina ezüstöt ad neki. Ha pedig mindketten mondják Arad-Samas férjüknek: „*Nem vagy a mi férjünk*“, megfojtják (?) és a vízbe dobják őket<sup>1)</sup>. Egy másik okmányban ugyanazt olvassuk: Ha az asszony a férfihoz szól: „*Nem vagy a férjem*“<sup>2)</sup>. Ezen objektív okmányokban a szerződés feltételei a szerződő felek egyenes beszédei formájában állapítatnak meg. Világos ebből, hogy a házasság felbontása a férj részéről ezen szavakkal történt: „*Te nem vagy feleségem*“<sup>3)</sup>, az asszony részéről pedig ezekkel a szavakkal: „*Te nem vagy férjem*“. A házasságkötést a felbontó formulának teljesen megfelelő: „*Ő a felesége és ő a férje*“ formulával fejezték ki.

*Az óbabilóniaknál tehát a házasságkötőformula a férj ajkán rendszeren egészen úgy hangzott, mint a zsidó-aram papyrusokmányban: „Ő a feleségem és én a férje vagyok“, a válóformula pedig egészen úgy, mint Hóseánál: „Ő nem feleségem (és én nem vagyok férje)“. Ezeket a formulákat, melyek már a szumerekénél járták, mint fent láttuk, még 200-ban időszámításunk után találjuk a palesztinai zsidóknál. A zsidó irástudók a házassági jog ősrégi formulái ellen küzdenek, midőn ezeket érvényteleneknek nyilvánítják és helyükre újakat tesznek. Nevezetes jelenség, a mely a talmudi jog más szféráiban is kimutatható.*

Egy barajta három formulát említ, melyek érvényesek, ha a férfi mondja őket, ellenben érvénytelenek, ha ezt az asszony teszi. A házasságot ugyanis csak a férj hozhatja létre, ki a nőt sajátjává teszi. Az őskori vételházasság a jogi formulákban tovább működik, habár létezése a valóságban már

<sup>1)</sup> Meissner, Beiträge zum altbabylonischen Privatrechte 89. szám (70), idézi Müller, Die Gesetze Hammurabis 124 és Ploss-Bartels, Das Weib, 9. kiad., I, 732.

<sup>2)</sup> Ugyanott 90. 12 (71. 1.).

<sup>3)</sup> „Asszonyság“ kétségtelenül azonos az aram אנתו, és „Uraság“ az aram בעל szóval.

rég megszűnt. Jogérvényes formulák: 1. הרי את מקודשת לי, 2. הריני לך מאורסת לי, 3. הרי את לי לאנתו. Érvénytelenek: 1. הריני לך מאורסת לך, 2. הריני לך מאורסת לך, 3. הריני לך מאורסת לך (1). Látjuk, hogy a legrégebb formula הרי את לי לאנתו, a mely az aram הרי את לי לאנתו (tőlünk következtetett) héber הרי את לי לאנתו utánzata, barajtánkban az utolsó helyre tétetett. Egy másik barajta két csoportban még három-három más formulát sorol fel, melyek mind jogérvényesek. Ezek a következők: 1. הרי את שלי, 2. הרי את קנויה לי, 3. הרי את ארוסתי, 4. הרי את ברשותי, 5. הרי את זקוקה לי (2). Itt első helyen oly formula áll, a mely a rabbinikus הרי particula nélkül a Pap. G aram הרי את שלי és a Hósea 2, 4-ből következtetett héber הרי את שלי formulával a 2. és 3. személy különbségével teljesen azonos. A 2. szám szintén Hósea 2, 21 וארשתך לי által bizonyított régi formula utánzata<sup>3)</sup>, míg a 3. szám a bibliai לקח (nőül venni) rabbinikus aequivalense<sup>4)</sup>. A 4. és 5. szám csak más kifejezések a férjnek tulajdonjogára az asszonyt illetőleg. Az utolsó formula: „légy hozzám kötve“<sup>5)</sup> műkifejezés arra, hogy a gyermektelen özvegy elhalt férje testvéréhez van kötve, és bizonyára onnan vétetett át<sup>6)</sup>. Ez a barajta a formulákat időbeli keletkezésük sorrendjében adja és igen régi összeállításnak tekinthető.

<sup>1)</sup> Kidd. 5 b; Tósz. u. o. 1, 1 (334, 25).

<sup>2)</sup> Id. h. 6 a. Mindkét barajtat תנו רבנן vezetí be, de azért még kérdéses, hogy egy hagyománygyűjteményből erednek-e?

<sup>3)</sup> V. ö. V. Móz. 20, 7 מי האיש אשר ארש אשה; u. o. 28, 30 תארש ואיש אחר ישגלנה. Ezek a helyek azt mutatják, hogy ארש a házasságkötést és nem a mí értelmünkben vett eljegyzést jelenti.

<sup>4)</sup> V Móz. 24, 1 כי יקח איש אשה (venni). Egy barajta (Kidd. 6 a) a לקוח לי [הרי את] formulát tényleg érvényesnek nyilvánítja.

<sup>5)</sup> זקק az elhálást is jelenti (Levy, Neuh. Wörterbuch I, 550)

<sup>6)</sup> A Kidd. 6 a להו איבעיא bevezetéssel díszkusszió tárgyává tett formulákat nem a gyakorlatból vették; ezek a bab. amorák iskolai problémái, melyekhez csakugyan nincsenek nemzsidó analógiák. Használatban lehettek azonban a következő barajtában említett kifejezések: במתניתא תנא גט זה לא יועיל לא יתיר לא יעזוב לא ישלח ולא יגרש יהא חרם יהא כחרם דבריו קיימין אינו מועיל אינו מתיר אינו מעזוב אינו משלח אינו מגרש חרם הוא כחרם הוא לא אמר כלום איבעיא להו הרי הוא חרם מהו (גיטין 32 b).



hogy a kiddusin-formulákat házasságkötőformuláknak tekintjük.

Mielőtt a még létező válólevél válóformulájának tárgyalására rátérünk, röviden összefoglaljuk eddigi vizsgálódásunk eredményeit. A régi Izraélben két házasságkötőformula létezik: 1. Ő feleségem és én férje vagyok (היא אשתי ואני אישה) (Hósea). 2. Légy feleségemül (הי לי לאשה) (Pentateuchus s máshol). Ezt a két formulát következtetés útján állapítottuk meg. Egyenesen hagyományozva van ellenben két aramszídó formula: 1. Ő feleségem és én férje vagyok (היא אחתי) (Pap. G), 2. Légy nekem feleségül (הי לי לאנתו) (ketuba). A héber és aram formulák teljesen egyeznek. Mindkét formula már a régi babylóniaknál szokásos volt, általános sémi formulák. A zsidóknál a rabbik által bevezetett és részben talán idegen befolyás alatt keletkezett más formulákkal való küzdelemben bebizonyíthatólag még a III. században éltek; a második formula pedig a mai napig él a ketubában.

A válóformula 800 körül időszámításunk előtt a következő volt: „Ő nem az én feleségem és én nem vagyok az ő férje“ (היא לא אשתי ואני לא אישה) (Hósea 2, 4)<sup>1)</sup>, a mi teljesen összevág az 1. házasságkötőformulával. Egy másik válóformulát mutat a még mai napig érvényben levő válólevél. Ez így hangzik: „Ime elbocsátalak, hogy jogod van elmenni, és férjhez menni bármely férfihez, a kihez akarsz“<sup>2)</sup>. A lényeg az aláhúzott szavak teszik, melyeket már a mísna lényegnek nyilvánít<sup>3)</sup>. Ha meggondoljuk, hogy a válólevél szubjektív okmány, melyben a férj egyenes beszédben szól feleségéhez, a mint ez a válólevélben még mai napig törté-

<sup>1)</sup> A fent (3. lap) lenyomatott válólevélfogalmazványban (Fosztat 1035) az áll: Elbocsátom stb. „mert ő nem feleségem és én nem vagyok férje“ (כי היא לא אשתי ואנכי לא אישה). A karaiták tehát a prófétai versben szintén válóformulát láttak, mint mi, mielőtt még erről tudomással bírnunk volna.

<sup>2)</sup> וברו תרובית יתיכי די תהוין רשאה ושלטאה בנפשיכי למהך. להתנסבא לכל גבר די תצביין.

<sup>3)</sup> Gittin 9, 3: שבוקין למהך להתנסבא לכל גבר די תצביין. Erről a mísnáról alább (22. lap) még szó lesz.

ník, ha továbbá tekintetbe vesszük azt, hogy az előmondat változik, holott az utómondat állandó marad: akkor önkénytelenül arra a gondolatra jutunk, hogy az egyszerű forma a következő volt: „Menj, a hova akarsz“. Ez a formula meg is van még Papyrus G-ben, az időszámításunk előtti 440. évből származó aram-zsidó házassági szerződésben<sup>1)</sup>.

Egy újbabylóni, 593-ból (isz. előtt) keltezett házassági szerződés a válást „előbbi helyére tér vissza a nő“ szavakkal fejezi ki<sup>2)</sup>. A Hammurabi törvényének 137. §-a az elvált nőről azt mondja: „szíve férfiához megy férjhez“. Aram nyelven ez így hangzanék: „férjhez megy, kihez akar“. Az óbabylóni törvények újbabylóni fogalmazásában a 7. § az özvegy nőről a következő rendelést tartalmazza: „Ha... ez a nő másnak házába akar menni, akkor... szíve férfია vegye őt feleségül“<sup>3)</sup>. Egy demotikus válólevélben ezt olvassuk: „Elbocsátlak ma. Lemondok veled szemben arról, hogy férjed legyek, a fenti naptól kezdve. Nem cselekedhetem ez ellen semmiféle helyen, a hová megy, fenti naptól kezdve örökre“<sup>4)</sup>.

A Get szempontjából felette nevezetes Papyrus Grenf II 76, 305—6 (isz. után), Nagy Oasis. Ebben a válóokmányban a férj azt mondja: ἐνθεῦτεν ὁμολογῶ... ἀποπέμπεσθαι αὐτῆ[ν καὶ μηκ]έτι μετελεύσεσθαι μὴδε [οἱ. μήτε] περὶ συμβιώ[σεως μή]τε περὶ ἔδνου, ἀλλ' ἐξεῖναι αὐτῆ ἀποστῆ[ναι καὶ] γαμηθῆναι ὡς ἂν βουληθῆ<sup>5)</sup>. Miután a férj kinyilatkoztatta, hogy feleségét elbocsátja és ezentúl nem fog reá igényt tartani, ezzel végzi: „hanem meg van neki engedve elmenni és férjhez menni, a kihez akar“. A görög váló-

<sup>1)</sup> 24: ותהך לה אן זי צבית, 28: ותהך להאן זי צבית. Ezt a feltételt stípulálják, ha a férfi vagy a nő a válást kívánja.

<sup>2)</sup> Kohler-Peiser, Aus dem babylonischen Rechtsleben I, 7 (Starcke, Babylonien und Assyrien, Marburg a. L. 1907, 301).

<sup>3)</sup> Starcke 297.

<sup>4)</sup> Nietzold, Die Ehe in Aegypten, Leipzig 1903, 79.

<sup>5)</sup> Mitteis II, 2, 295. sz., 333. l.; Nietzold i. h., ki még megjegyzi: „ähnlich Berl. Griech. Urkunden 975 lín. 15 ff., Corpus Pap. Rainer I, 23 lín. 17—18, Pap. Leipz. 14 lín. 15 u. 19—21“. Ezek közül BGU. és CPR.-hez nem férhetek.

formula úgy hangzik, mint a zsidó-aram formula fordítása: תרונת יתיכי די תהויין רשא ושלמא בנפשיכי למהך להתנסא לבלן ו גר די תצניין és görög Getre gondolhatunk, részben azért is, mivel ez a görög okmány „elszigetelten áll mint Cheirographon“, a mi a zsidó válólevél mai napig, ha nem is írja a férj maga. Görög válólevelek, mint alább látni fogjuk, magában Palesztinában sem voltak ritkák.

Érdekes a 123-ból eredő válóvégzés is (Tebtynis), melyben a válóformula következőkép hangzik:

Θ. μὲν καὶ Λ. συνῆροσθαι τὴν πρὸς ἀλλήλους συνβίωσιν, ἥτις αὐτοῖς συνεστήκη ἀπὸ συγγραφῆς ὁμολογίας γάμου . . .

καὶ ἐξῆναι ἑκατέρω κατὰ τὰ καθήκοντα οἰκονομεῖν περὶ αὐτῶν ὡς ἐὰν ἐρῆται, τῆ δὲ Θ. ἐξαῦτις συναρμόζεσθαι ὧ ἐὰν βούληται ἀνδρεῖ . . .<sup>1)</sup>

„Th. és L. megszüntetik a házasságot, a mely közöttük házassági szerződésük óta fennállott. . . Mindegyiknek kettejük közül meg van engedve, hogy fennálló szokás szerint magával tetszés szerint rendelkezék. Th. pedig újból férjhez mehet, a mely férfihez akar“. A válóformula mellett figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy csupán az asszonynál van az újból való házasodás szabadsága külön kiemelve.

A házasság megkötését „a házba való belépés“ kitéttel fejezik ki, a házasság felbontását pedig „a házból való kimenés“-sel. A válás fogalmát még a biblia is „a házból való elküldés“ vagy „elkergetés“ szavakkal jelöli<sup>2)</sup>. Ezért ez a kitétel: „Mehetsz, a hova akarsz“ önmagában, ha nincs is mellette ושלמא (hogy férjhez menj), ugyanazt jelentí, mint: El vagy válva és bárkihez férjhez mehetsz. A kérdéses szó

<sup>1)</sup> Mitteis i. h. 293. sz. (331. 1.). A házasság megszüntetése P. Leipz. 14 lín. 31: Συμφωνεῖ ἡμῖν πᾶσαν τὴν συμβίωσιν διαλύσασθαι πρὸς ἀλλήλους (Nietzold i. h.). A III. század palesztinai jogtudósa tehát jól értesültnek mutatkozik, midőn azt állítja, hogy a pogányoknál a válást csakis mindkét fél együttesen eszközölheti. „Kölcsönösen adják a válást“ (I. rész, 50, 1. j.).

<sup>2)</sup> V. Móz. 24, 1 és gyakran (ושלחה מביתו, röviden ושלחה); I. Móz. 21, 10; III. 21, 7 és sűrűn (גרשה, גרש). A talmudban וציא is.

csakugyan hiányzik abban a válólevélben, melyet a gyermektelen özvegynek az elhalt férj testvére ad (שטר חליצה)<sup>1)</sup>. Az idézett nemzsidó formulák az újból való házasodás engedélyének külön felemlítése vagy elhallgatása tekintetében is összevágznak a zsidó formulákkal.

Éles hallás mellett a szóban álló formulát a mózesi törvényből is kihalljuk. Ez ugyanis azt mondja, hogy a férj „ír a nőnek válólevelet, kezébe adja, *elküldi házából, kimegy házából és megy és más férfié lesz*“<sup>2)</sup>. Az itt leírt eset szubjektív okmányba foglalva következőkép hangzana: „Elküldelek házamból és mehetsz bármely férfihez, a kihez akarsz“. Tekintettel a babylóni párhuzamokra, melyekhez egy egyiptomi is csatlakozik, és fontolóra véve azt a körülményt, hogy a kérdéses válóformula 440 óta (ante) a zsidó népnél kimutathatólag élt (zsidó-aram papyrus), teljesen alaposnak tartom azt a feltevést, hogy már az óhéber válólevél lényegében ezzel a válóformulával bírt.

Josephus kifejezésmódjából kitűnik, hogy válóformulánkat ismerte. Miután leírta a szertartást, melyet végeztek, ha a férfi nem akarja gyermektelenül elhalt testvére özvegyét elvenni (leviratus), végül a következőt mondja: „*Az özvegy pedig ezután férjhez mehet, a kihez akar*“<sup>3)</sup>, oly formula, a mely a rabbinikus törvényben ma is él. Közvetlenül ezután Josephus reprodukálja a fogoly nővel való házasságról szóló mózesi törvényt és ezzel a mondattal fejezi be: „Ha azonban, miután a nő már nála lakott, nem akarja tovább nőül birni<sup>4)</sup>, akkor ne legyen hatalma arra, hogy rabszolgájává tegye; hanem a nő szabad akarata szerint *melessen, a hova akar*“<sup>5)</sup>.

A házasság felbontását Josephus ugyanott következőkép

<sup>1)</sup> Pl. Ittur (Venance 56a lent): שרינוה לפרנית דא למהך לכל גבר דתצבין.

<sup>2)</sup> V. Móz. 24, 1. 2: ושלחה מביתו ויצאה מהלכה והיתה לאיש אחר.

<sup>3)</sup> Archeologia IV 8, 23.

<sup>4)</sup> Emlékeztet הוי לי לאשה לו להיות ra és a házassági formulára לאנתו.

<sup>5)</sup> Ugyanott.

írja le: „A ki törvényes feleségétől . . . el akar válni, az *írásban biztosítsa, hogy jövőben nem fog irányában igényt támasztani. Ez által a nő megkapja az engedélyt, hogy más férfival házasságra lépjen, a mi máskülönben nincs megengedve*<sup>1)</sup>. A válás lényegét itt μηδέποτε συνελθειν „jövőben férji jogokat nem gyakorolni“ kitétel fejezi ki. Ezzel a kifejezéssel, a melyet a görög papyrusokmányok sűrűn használnak „az igény nem tartás“ értelmében, Josephus talán a prófétaί אִינִי אֵישׁךָ, vagy még inkább אִינִי בְעֵלְךָ kitételét írja körül, még pedig érzéki mellekértelmet kölcsönözve a szónak, mellyel בעל az ujhéberben bír. „Az engedély más férfival házasságra lépni“ az a'am formula: רַשָּׁאָה וְשִׁלְטָא [ה] בְּנַפְשִׁי לְמַהֵךְ לְהַתְּנַסְבָּא לְכָל גַּבַּר יְיָ כִּי תִצְבִּיין körülrása lehetne. De mivel Josephus itt, a két előző esettől eltérően, a jellemző „mehet, a hova akar“, vagy „férjhez mehet, a kihez akar“ kitételét nem használja, valószínű, hogy a rabbinikus válóformula [לְהַנְשֵׂא] הָרִי אֵת מוֹתֶרָתָּ לְכָל אָדָם „meg van neked engedve, hogy férjhez menj“ lebegett szemei előtt. Ha ez áll, akkor az a válólevél, melynek tartalmát Josephus itt reprodukálja, héber nyelven volt fogalmazva. Ez nem feltűnő, mivel papi és írástudó körökben, mint alább bizonyítani fogjuk, héber válólevelek is ott-honosak voltak.

Josephus szabatosan fejezi ki magát. Hangsúlyozza, hogy a férjnek a válást írással kell eszközölnie. Más alkalommal azt mondja: „Salome Kostobarnak válólevelet küldött; ez nem felelt meg a zsidók törvényeinek, mivelhogy nálunk a férfinak meg van engedve, hogy feleségét elbocsássa, de asszony, ki férjét szabad akaratból elhagyta, új házasságra nem léphet mindaddig, a míg férje el nem bocsátotta“<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Γράμμασι μὲν περὶ τοῦ μηδέποτε συνελθειν ἰσχυρίζεσθω. λάβοι γὰρ ἂν οὕτως ἐξουσίαν συνοικεῖν ἑτέρῳ. πρότερον γὰρ οὐκ ἐφετέον. Már Winer, Bibl. Realwörterbuch I<sup>3</sup>, 301, n. 3 ezekben a mondatokban a válólevél tartalmának reprodukálását látta. V. ö. I. rész, 37, 2. j.

<sup>2)</sup> Archeologia XV 7, 10 elején: χρόνου δὲ διελθόντος ἐπισυνέβη τὴν Σαλώμην στασιάσαι πρὸς τὸν Κοστόβαρον, καὶ πέμπει μὲν εὐθὺς αὐτῷ γραμμάτιον ἀπολυομένη τὸν γάμον οὐ κατὰ τοὺς Ἰουδαίων νόμους. Ἄνδρὶ μὲν γὰρ ἔξεστι παρ' ἡμῖν τοῦτο ποιεῖν

Rátérünk már most a rabbínikus válóformulára, melyet épen említettünk. A főhely Gittin 9, 3 található és eredetiben így hangzik: גופו של גט הרי את מותרת לכל אדם, ר' יהודה אומר ודין דיהוי לכי מיני גט פיטורין ספר תירוכין ואיגרת שבוקין למהך (1) להתנסבא לכל גבר די תצביין. „A válólevél főtartalma: Most már meg van neked engedve, hogy férjhez menj minden férfihez. R. Jehuda azt mondja: És ez válóleveled, ugy hogy férjhez mehetsz minden férfihez, a kihez akarsz“.

Már megjegyeztük, hogy a formula [להנשא] הרי את מותרת [לכל אדם] má egészítendő ki. Ezt a teljes formulát forrásainkban már nem találjuk ugyan, de még kitétszik némely fordulatból. Így pl. Tósz. Gittin 9 (6), 1 (333, 5): ומגרש את אשתו ואמר לה הרי את מותרת לכל אדם אלא לפלוני ר' אליעזר מתירה לינשא לכל אדם, חוץ מאותו האיש, ומודה ר' אליעזר שאם נישאת לאחר ונתארמלה או נתגרשה שמתרת לינשא לזה שנאסרה עליו... (שם 4) הלכה ונשאת לאחר ואמר לה הרי את מותרת לכל אדם (שם 4) <sup>2</sup>היאך זה מתיר מה שאסר הראשון (9, 1). R' אליעזר מתיר. A mi mίσnánk, melyet általában tömörttség jellemez, itt is rövid: R' אליעזר מתיר. Az *אסור* és *מותר* terminusok általában mindenütt a tilalom vagy engedély főtartalmával egészítendő ki, többnyire *לאכול* szóval. Alkalmilag megjegyezhetjük, hogy Sammaí és Híllél ezeket a műszókat még nem igen alkalmazhatták<sup>3</sup>). „Meg van neked engedve, hogy férjhez menj, a kihez akarsz“ új rabbínikus *aequivalense* a régi (és népies): „Elmehetsz és férjhez mehetsz, a kihez akarsz“ formulának. Az első két század palesztinai írástudói a házasság felbontására saját formulát alkottak, épugy mint annak megkötésére. A *הרי את*

(πέμπειν γραμμάτιον) κτλ. Házassági tilalmat említ alkalmilag Josephus XVIII 5, 4.

<sup>1</sup>) Ed. Lowe. Erre a mίσnára IV, 1 még visszatérünk.

<sup>2</sup>) Tósz. Jeb. 6, 7 (247, 29): ביון שהגיע גט לידה מותרת להינשא s máshol. Mísna Jeb. 2 végén להן לינשא להן מיד.

<sup>3</sup>) Bécza 1, 1 még iskoláik is *לא תאכל* és *תאכל* t mondanak, és Toszafót telvetik a kérdést, hogy miért nem mondják *אסור* és *מותר*, a mely kérdésre nem találnak kielégítő feleletet. A terminológia fejlődésére, oly kérdés, a mely eddigelé tudtommal még fel sem lett vetve, nem gondolhattak.

הרי את מקודשת לי a legfiatalabb házasságkötőformula<sup>1)</sup>, épugy הרי את מותרת לכל אדם a legfiatalabb házasságfelbontóformula. Mint az elsőt a férfi a házasságkötés aktusánál, az ajándék átadásánál mondta, épigy mondta bizonyára a másodikat a válás aktusánál, a válólevél átadásánál<sup>2)</sup>.

Ebből a gyakorlatból vették azután a formulát, midőn az aram válólevél helyére a héber válólevelet akarták tenni, miről V, 2 majd szó lesz. Bizonyos ugyanis, hogy a fent lenyomatott misnában Gittin 9, 3 arról folyik a vita, hogy a válólevelet héber vagy aram nyelven állítsák-e ki? E felfogás mellett szól formulázása, a mely azonos a viták formulázásával, továbbá a palesztinai talmud, a mely a ודין szócska fölötti vitáról mítsem tud. Az a nézet, hogy a válólevél lényege הרי את מותרת לכל אדם, a mely első helyen áll és mint *köznélet* jelenik meg, valóságban a fiatalabbik nézet, melyet először talán csak Méir, a misna első szerkesztője<sup>3)</sup> állított fel. A vita nem a körül folyik, hogy a szóban forgó mondatot az aram válólevélbe mint lényegyet felvegyék, hanem a körül, hogy megtartsák-e a hagyományos aram válólevelet vagy pedig helyére héber válólevelet tegyenek. Mindkét válólevél érvényes, de a most anonym mondat auctora azon véleményen volt, hogy térjenek át a héber válólevélre, mellyel szemben Jehuda a régi szokáshoz ragaszkodott.

A Halákót Gedólót Get-formuláréjében eredetileg nem állt a הרי את מותרת לכל אדם és csak később korrigálták belé<sup>3)</sup>. Nem voltak benn a régi válólevelekben<sup>4)</sup>, sem a francia-

<sup>1)</sup> Kidd. 2 b a talmud azt a megjegyzést teszi, hogy האשה נקנית דאמר לה: לישנא דרבנן: האיש מקדש, לישנא דאורייתא, ויאסורה לכל אדם lebeg, minek הרי את מותרת לכל אדם jó illő ellenformulája. Tózsafot szerint (e helyre) מקודשת = מוּמַנַת vagy מיוחדת „valakinek szánva“.

<sup>2)</sup> Ezen nézet mellett szólnak a fentidézett helyek (ואמר לה). Lásd még j. Gittin 44 d, 21 (= 50 h) és b. Gitt. 84 b. Később azt mondták הרי את מותרת לכל אדם, a mi פטורין . . . גט פטורין el azonos.

<sup>3)</sup> Ittur a 24. 1., 2. j. idézendő helyen; a vatikáni kéziratban csakugyan hiányzik (ed. Hildesheimer, fent 3. lap).

<sup>4)</sup> Így az 1088-ból eredő fosztati Getben, valamint az onnan eredő többi Getben (lásd a munka végét).

országi formuláre-gyűjteményekben, még a XII. században sem, csak ez időtájt rendelte el Jakob Tam, hogy ezt a formulát a válólevélbe betoldják<sup>1)</sup>. Fiatalabb kortársa, Izsák ben Abba Mari a következő helyes megjegyzéseket tette: „Az aram formula ugyanazt jelentí, mint a héber, felesleges tehát, hogy ez utóbbit betoldják; továbbá az egyik formula héber, a másik pedig aram. Ez a formula tehát toldalék, hisz nincs benn a formulárében. R. Selómó és Alfászi nem is írták be formuláráikba stb.“<sup>2)</sup>. Maimúni kódexének némely szövegében (Gerusin IV, 12) szintén hiányzott ez a formula; Nachmáni (XIII. század) mellette foglalt állást, de akkor is voltak ellenkező vélemények<sup>3)</sup> és Vidal de Tolosa nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a héber és aram formula értelme közt valamí különbséget hozzon ki<sup>4)</sup>. A XVI. században a dolog egészen el volt döntve, Káro József már nem tartja szükségesnek, hogy erről a pontról valamí észrevételt tegyen, Isszerlsz pedig

<sup>1)</sup> Tószafót Gittin 26a: וצריך שיניח מקום הרי את מותרת לכל אדם, בכל דוכתי משמע שכותבין לשון זה בנט ובפרק בתרא (פ"ה.) נמי תניא [צ"ל תנן] גופו של גט הרי את מותרת לכל אדם, והנהיג ר"ת לכתוב לשון זה בגט אבל בטופסי גיטין לא היה כתוב ומ"מ אין להוציא לעז על גיטין הראשונים שהרי מאריכין לכתוב כמה לשונות בנט שכתוב כמו הרי את וכן כתב ס' : Hagáhót Maimóniót Gerusin 4, 12. מותרת לכל אדם התרומה שצריך לכתוב והרי את מותרת לכל אדם אע"פ שאין כתוב בטופס הקדמונים מ"מ מתוך ההלכה משמע שצריך לכתבו וכו' וכן ר' שמשון כתב שהנהיג ר"ת וכן עיקר.

<sup>2)</sup> Ittur, ed. Venezia 15 a fent: ומסתברא מדכתב ודן דיהוי ליכי מינאי ולמהך להתנסבא לכל גבר דתיצביין היינו את מותרת לכל אדם ולא צריך תו לאהדוריה... ותו לישנא דר"י בארמית ולישנא הרי את מותרת לכל אדם עברית אלא הרי את מותרת תוספת הוא ואינו בטופס ור"ש ורב אלפס לא כתבו והגהה היא בהלכות שלנו ושמעתי שה"ר הלל מרומניאה פיסלו וה"ר שבתי חילק עליו האלף. Halák. Gedólót alatt bizonyára a Halák. Gedólót és nem a RIF. Halákótjai értendők.

<sup>3)</sup> Niszim Gerundi (Ran) Alfászi e helyéhez: ונראה שהם (רש"י ורמב"ם) סומכים דכיון דכתוב ביה למהך להתנסבא לא צריך למכתב הרי את מותרת לכל אדם וכו' ולפי זה אין כותבין הרי את מותרת לכל אדם אלא לשופרא דגיטא בעלמא ואין זו ראייה וכו' וכן כתב הרמב"ן ז"ל דצריך לכתוב הרי את מותרת לכל אדם.

<sup>4)</sup> Maggid Gerusin IV, 12. Idéz egy véleményt: שבכלל להתנסבא אינו אלא התר, נשואין אבל לא התר זנות.

idéz egy véleményt, miszerint ez a formula külön sorba írandó<sup>1)</sup>).

Jesaja di Trani (XIII. század) azt mondja, hogy a héber formula az aram mellett egészen felesleges és nem is tartozik a válólevél tartalmához. Egyébiránt azt véli, hogy meg van engedve minden formula, a mely a válást kifejezi, a szokásos formulák nem is a legvilágosabbak. Továbbá azon nézeten van, hogy a válólevél akkor is érvényes, ha a házaselek nevei benne sincsenek, הרי את מותרת לכל אדם önmagában vagy valamely más a válást kifejező mondat teljesen elegendő<sup>2)</sup>. Midőn a felette érdekes nyilatkozatokat a jegyzetben szóról szóra lenyomatom, bátor vagyok még megjegyezni, hogy a történet RJD-nak igazat ad. Legrégibb korban csupán azt követelték, hogy a válás írásban adassék, de nem volt fix formulához kötve, mely nélkül a válólevél elvesztette volna érvényességét. A mint a kötés bármily alakú formulával történhetett a felek nevének, a helynek és keletnek említése nélkül, épígy történhetett a felbontás is.

<sup>1)</sup> Tur Eben Haezer 126 eleje (נדרכי משה). Lásd נחלת שבעה, ed. Fürth 1724, 97 a, col. b fent, hogy ez utólag nem veendő figyelembe: דהא הראשונים לא היו כותבין אותו כלל אלא שר"ת הנהינו לכתבו וגם לא הנהינו בשטה אחת דוקא אלא שאנו חוששין לכתחלה לכתבו.

<sup>2)</sup> גופו של גט וכו' a vilnai talmudkiadásban Gittin 85 b: ס' תרוכין ואגרת שבוקין וגט פטורין למדך להתנסבא לכל גבר דתיצביין וכו' פ"י אע"פ שלא כתב בגט אנא פלוני מעיר פלוני פטרית יתיכי פלונית מעיר פלונית אלא הרי את מותרת לכל אדם בלחוד הוי גט כשר שאינו כותב כל זה אלא שיהא ראייה בידה היום ומחר שבעלה גירשה אבל אם העדים מעידים שהוא כתב זה הגט ונתנו לה אע"פ שאין שם שמו ושמה שם עירו ושם עירה כשר הוא ולא מיפסיל אלא בשינה שמו ושמה שם עירו ושם עירה וכו' והיה נמי אם כתב בגט לשון אחר של גירושין כשר הוא כדאמרינן בפרק ק' דקידושין נתן לה גט ואמר הרי את משולחת הרי את מגורשת הרי את מותרת לכל אדם הרי זו מגורשת והרי אמר לה כתב לה היא פירושו וכדמפרש המורה בהלכתין גבי אמר לה לאשה הרי את לעצמך שהוא כתב לה והכי נמי אם כתב לה אני פלוני גירשתי פלונית אנתתי אע"פ שלא כתב שם הרי את מותרת לכל אדם גט כשר הוא ומבואר יותר מהרי את מותרת לכל אדם כדתנן לקמן חמשה שכתבו כלל בתוך הגט איש פלוני מגרש את פלונית ופלונית והעדים מלמטה כולן כשרים וינתן לכל אחד ואחד: ונ"ל דהא דכתבין בגט וכדו פטרית ושכקית יתיכי דיתהוין רשאה ושלטאה בנפשיכי למדך להתנסבא לכל גבר דתיצביין אינו מגופו של גט אלא רוחא דלישנא היא שאילו היה מגופו של גט שוב לא היה צריך לו עוד. והרי את מותרת לכל אדם וכו'.

Megállapítottuk, hogy a *הרי את מותרת לכל אדם* formula a XII. század közepéig a válólevelekben nem figurált. Ez a tény nem magyarázható másképp, mint úgy, hogy ezt a formulát csupán a héber válólevél számára követelték, nem pedig az aram válólevél számára is<sup>1)</sup>; mivel azonban ez utóbbi rendületlenül tartotta magát, a szóban forgó formula számára nem volt hely. Ha Sámuel azt követeli, hogy az előkészített válólevélben *הרי את מותרת לכל אדם* számára is az aktusnál kitöltendő üres hely hagyassék<sup>2)</sup>, héber válólevél lebeg szeme előtt. De ebből nem következik, hogy Nahardéában héber válólevelek állítottak ki<sup>3)</sup>, mert Sámuel csupán a mίσnát magyarázza, a mely állandóan ezzel a formulával operál<sup>4)</sup>. Ha Sámuel aramul beszélt volna, akkor e formulának aram aequivalensét említette volna. Maga a talmud (Gittin 85b) sem gondolja talán azt, hogy Jehuda az aram formula mellett a hébert is kívánta, hanem csupán azt, hogy Jehuda olyan formulát követel, melyben ki legyen fejezve, hogy a válást az átadott válólevél eszközli. Ez pedig csak a (hagyományos) aram válólevélben van kifejezve, melynek formulája „ez a válólevél“-lel kezdődik (וְזֶה). Vítatársai azonban azt vallották, hogy a héber formula is elegendő, ámbár a válólevél benne említve nincs, mivelhogy magától értetődő dolog, hogy a válást a válólevél eszközli. A talmud interpretációja<sup>5)</sup> minden esetre késői korból származik, semmi esetre sem a IV. század közepe előtti korból.

Általában véve, érdekes példa a talmudí és rabbínikus exegézis történetéhez, valamint az okmányformulárek szívóságához. Az okmányírók gyakorlata a jogtudósok elmélete ellenében kemény ellenállást tanúsít.

<sup>1)</sup> Így fogja fel a mίσnát Eisenstein is a héber Encyklopédiában *אוצר ישראל* III, 269.

<sup>2)</sup> Gittin 26a: *צריך שיניח אף מקום הרי את מותרת לכל אדם*.

<sup>3)</sup> A két talált válólevél aram nyelvű volt (Jeb. 116 a, Lásd alább).

<sup>4)</sup> Gittin 9, 1. 2.

<sup>5)</sup> Nedárím 5b Abaje és Rába vitatkoznak *שאינ מוכיחות* ról (v. ö. Kidd. 5b és Názir 62a), hol a mí mίσnánkról is szó van. A Gittin 85b levő interpretációt talán csak ezen vita alapján adták az utolsó amórák és szaboreusok.

## IV.

## A VÁLÓLEVÉL TARTALMA.

## 1. A válólevél fő tartalma.

A válólevél fő tartalma a létező okmányok szerint a következő három mondatból áll:

1. Elbocsátalak téged, ki eddig feleségem voltál.
2. Most elbocsátalak téged, hogy férjhez mehess, akihez akarsz.
3. Ez legyen tőlem válóleveled<sup>1)</sup>.

A válási aktus két pontból áll: 1. az asszony elbocsátásából a férj házából és 2. az engedélyből, hogy az asszony bárkihez férjhez mehet. Ezt a két pontot, a válási aktus és a válólevél tartalmaként már a mózesi törvény jelzi, a mely tömört és sokatkifejező nyelvezetével a válást a következő szavakkal adja elő: „Elbocsátja házából és ő kimegy házából és megy és más férfié lesz“<sup>2)</sup>. Ez a két pont azonban szorosan összetartozik és egy mondatban is kifejezhető. Ezen főtartalom mellett a válólevélbe tartozik még ennek legitimálása mint rendelkező okmány<sup>3)</sup>, azaz az a nyilatkozat, hogy a válást ez az okmány eszközli. E szerint a válólevélben csupán két mondatot várunk, az egyiket, mely a válást, s egy másikat, a mely a legitimálást tartalmazza. Okmányunkra alkalmazva ez azt jelenti, hogy a 2. pont vagy az 1., vagy a 3. ponttal egyesítendő. Az újból való házasság enge-

1) A fosztati 1088-ból eredő válólevél ezen séma szerint következőképpen tagozódik:

1. אנה ישראל בן ירמיה וכל שום דאית לי צביתי ברעות נפשי כד לא אניסנא ושבקית ופטרית ותריכית יתיכי ליכי אנתי דיני בת שלמה וכל שום דאית ליכי דהות אנתתי מן קדמת דנא.

2. וכדו תריכית יתיכי די תיהויין רשאה ושלטא[ה] בנפשכי למהך להתנסבא לכל גבר די תיצביין ואנש לא ימחא בידכי מן יומא דנן ולעלם.

3. ודן די יהוי ליכי מני ספר תירוכין וגט פטורין ואגרת שבוקין כדת משה וישראל.

<sup>2)</sup> V. Mózes 24, 1. 2; ושלחה מביתו ויצאה מביתו והלכה והיתה לאיש אחר.

<sup>3)</sup> Lásd alább V, 4.

délye R. Jehuda formulájában<sup>1)</sup> tényleg a legitimációval van összekötve. A héber válólevél, a mely csupán a megfelelő héber válóformulát<sup>2)</sup> követeli, a nélkül hogy a válólevél legitimációjára mint rendelkező okmány vonatkozást venne, ezt a formulát bizonyára az 1. ponttal egyesítette. A III. század elejéről két valóságos válólevéllel és egy egyenértékű tanúsággal bírunk, az egyik válólevél Szúrából, a második Nahardeából, tehát a babylóniai iskolák két főszékhelyéről, származik. A Szúrában talált válólevél így hangzik: „Én, Anán, Chija fia, Nahardea-beli, elbocsátom N. N. feleségemet“<sup>3)</sup>, a Nahardeában talált válólevél pedig így: „Kolónia városában én, Androlináj, Nahardea-beli, elbocsátom N. N. feleségemet“<sup>4)</sup>. Rab elrendelte, hogy a válólevélbe írják bele a következőt: „N. N. elbocsátotta N. N. feleségét, ki előbb felesége volt, mai naptól örökre“<sup>5)</sup>. Válólevelünk első mondata eszerint okmányilag biztosítva van; a másodikat pedig biztosítja a Jehuda által említett formula. Egyéb a két mondat között nem igen állhatott. A válólevél kontextusa eszerint az ókorban (legalább a II. században) a következőkép hangozhatott:

*Én Π. Π. elbocsátalak téged Π. Π. feleségemet. És ez legyen válóleveled, hogy férjhez mehess bármely férfihez, a kihez akarsz.*

Aram nyelven: *אנא ענן בר חייא נהרדעא תרכית יתיכי דינא דיהוי לכי מנאי ספר תרוכין למהך להתנסבא ברת שלמה אנתתי ידן דיהוי לכי מנאי ספר תרוכין למהך להתנסבא לכל גבר דתצביין*

<sup>1)</sup> Gittin 9, 3: *ודין דיהוי לכי מנאי ספר תרוכין . . . למהך להתנסבא*. Ezek a szavak hiányzanak a müncheni kódexben (ed. Strack 228 b), de bizonyosan csak kiestek, mert az összes szövegekben megvannak.

<sup>2)</sup> *הרי את מותרת [דהנשא] לכל אדם*.

<sup>3)</sup> Jebámót 116 a: *הוא ניטא דאשתכח בסורא וכתוב ביה אנא ענן בר חייא נהרדעא פטרית ותרכית ית פלונית אנתתי*.

<sup>4)</sup> Jeb. 115 b: *הוא ניטא דאשתכח בנהרדעא וכתוב ביה: בצד קולוניא מתא אנא אנדרולינאי נהרדעא פטרית ותרכית ית פלונית אנתתי* Kolóniáról lásd Neubauer, Géographie du Talmud, 397. *בצר* homályos.

<sup>5)</sup> Gittin 85 b: *ראתקין רב בניטא: איך פלוני בר פלוני פטר ותרך ית פלונית אנתתיה דהות אנתתיה מן קדם דנא מן יומא דנן ולעלא*.

Körülbelül így hangozhatott egy régi válólelél, a mely a kelettel egyetemben két-három sornál többre nem terjedt, mit a talmud Palesztinára nézve világosan említ<sup>1)</sup>. A fosztati válólelél már következetlensége által másodlagosnak mutatkozik. Az első pontban ugyanis a válásra három kifejezést használ, míg a második pontban csupán egyet. Ha az utóbbit kihagyjuk, akkor az első és harmadik pont összefolyik és a válólelél a következő alakot ölti:

*En Π. Π. elbocsátalak téged, feleségemet, hogy férjhez mehess bármely jérfihez, a kihez akarsz. És ez legyen válólelél.*

Aram nyelven: *אנא ישראל בר ירמיה תריכית יתיכי דינה ברת שלמה אנתתי למחך להתנסכא לכל גבר דתצביין ודן די יהוי לכי מני ספר תרוכין.*

Ez a válólelél az előbbtől abban különbözik, hogy benne a válóformula a válónyilatkozattal van összekötve, míg amabban a válóformula az okmány legitímálásába van felvéve. Mindkét okmányforma egyenlően jól képzelhető. Ha azonban jól meggondoljuk, hogy egyrészt az okmányok alakjukat szívesen megtartják és másrészt, hogy az okmányt egy tannaíta törvénytudós világosan kifejezett nézete ellenében nem változtatták volna meg, akkor nagy valószínűséggel fogjuk feltételezni azt, hogy a járatos válólelélben a válónyilatkozat a válóformulával volt összekapcsolva, mint az összes még látható válóokmányokban.

Még feljebb, a hagyomány kora mögé csak sejtéskép az asszuáni Papyrus G segítségével és a mózesi törvény nyelvhasználatának megfigyelése alapján törhetünk. Már megjegyeztük, hogy a Papyrus eme szavai: *וּתְהָךְ לְהָאֵן זִי צְבִית* válóformulát képeznek, a mely a zsidó válólelél *לְמַחֲךָ לְכָל גִּבּוֹר דִּי תִצְבִיין* kitételével alakra és lényegre nézve teljesen azonos. E szerint a legrövidebb válólelél a következő lenne: *אנא פב"פ*.  
*תְּרַבֵּת יתך פב"פ אנתתי ותהך לכל גבר די תצביין*.

Ezt a formulát jelzi a mózesi törvény ezen szavakkal: *וּשְׁלַחַה מִבֵּיתוֹ*, a válóaktust pedig *וַיִּצְאָה וְהִלְכָה וְהִיתָה לְאִישׁ אַחֵר* val fejezi ki. Ugyanazokkal a szavakkal írja le a válást Je-

<sup>1)</sup> Lásd alább 31. l., 1. j.

remiás 3, 1: (הן) ישלח איש את אשתו והלכה מאתו והיתה לאיש אחר  
 és 8. vers: וְשִׁלְחָתִיךָ וְהָתַן אֶת סֵפֶר כְּרִיתְחִיךָ. Az utolsó mondatból  
 és még erősebben Ézsajásból (50, 1): אִי זֶה סֵפֶר כְּרִיתוֹת אִמְכֶם  
 אֲשֶׁר שִׁלְחָתִיךָ או מי מנושי אשר מכרתי אתכם לו הן בעונתיכם נמכרתם  
 אשר שִׁלְחָתִיךָ וּבַפְּשְׁעֵיכֶם שְׁלָחָה אִמְכֶם kítetszik a válólevél tartalma. Az a kér-  
 dés: „hol van anyátok válólevele, hogy elbocsátottam őt?“  
 világosan mutatja, hogy a válólevél az elbocsátás bizonylata,  
 miből következik, hogy ezt a szót tartalmazta. Az össze-  
 hasonlítás a hitelezővel, kinek a gyermekeket eladják, szintén  
 támponttal szolgál. A vétellelevélben az eladás aktusa és ennek  
 tárgya van kifejezve, épígy van a válólevélben a válás aktusa  
 és ennek személye feljegyezve. A próféta képe azt mondja,  
 hogy Izraél Istent jogtalanul hagyta el és bálványoknak adta  
 oda magát, mint az asszony, a ki más férfié lett, a nélkül hogy  
 ehhez való jogát válólevél által bizonyíthatná. A válólevél  
 az elbocsátott nőnek egyuttal a jogszerű szabadonbocsátás  
 bizonylatául szolgált az új férfi előtt, ki őt házába felvette,  
 ugyanezért az előbbi férj kötelezve volt neki „válólevelet  
 adni“. Ezen fejtegetés alapján bátorodom állítani, hogy egy  
 héber válólevél bibliai korban körülbelül ezen szöveggel birt:

אֲנִי עַבְדִּיהָ בֶן מִיכָה יִשְׁלַחְתִּי אֶתְךָ רַחֵל בַּת יִרְמְיָה אֲשֶׁתִּי צֵאִי מִבֵּיתִי  
 (וְהָיִי לְאִישׁ אַחֵר כְּלִבְבְּךָ<sup>1</sup>) וְזֶה סֵפֶר כְּרִיתְחִיךָ<sup>2</sup>  
 אֲנִי יִשְׁלַחְתִּיךָ: אֲנִי מִבֵּיתִי וְהָיִי לְאִישׁ אַחֵר כְּלִבְבְּךָ  
 צֵאִי מִבֵּיתִי וְהָיִי לְאִישׁ אַחֵר כְּלִבְבְּךָ.

Nézetünk szerint az exílium előtti, valamint az exílium  
 utáni korban egészen a talmud befejezéséig a válólevelek  
 rendszerint igen rövidek voltak. Szófukar minden régi okmány,  
 az assyr-babylóniak épúgy, mint az ó-arameus és a helle-  
 nisztikus okmányok. A japánoknál mai napig a válás ter-  
 minusa a „három és fél sort adni“ kifejezés<sup>3</sup>). A III. század

<sup>1</sup>) Vagy כִּנְפֹשֶׁךָ. Mindkét szó az asszony korlátlan választását fejezi  
 ki, mint az aram: „Menj, a hova akarsz“ és a babylóni „Szíve választ-  
 tottjához fog férjhez menni“ (Hammurabi kódexe 137 §. Lásd fent 18. 1.).

<sup>2</sup>) A második személy helyett a harmadik személy is állhat. Az  
 utolsó három szó talán nem volt a kontextusban, hanem csupán a fel-  
 íratban, mint pl. סֵפֶר מְרַחֵק az asszuáni papyrusokban.

<sup>3</sup>) Ploss-Bartels, 9. kiad. I, 735.

első feléből származó, már említett két válólelél rövid fogalmazású volt. A legerősebb bionyítékot azonban a palesztinai talmud szolgáltatja, a mely azt az ismertetőjelt, hogy a válólelél összesen két vagy három sorból állott, az okmány azonosítására elégtelennek nyilvánítja, mivelhogy ez nem valami rendkívüli eset<sup>1)</sup>. Az a kérdés már most, hogy ezt a rövidséget mikép érték el? Erre csak egy felelet adható: a válólelél rendeltetéséhez képest csupán a válóformulát tartalmazta, még pedig abban a tömött alakban, melyet az előzőkben kikutattunk, minden hozzátétel nélkül. Ezeket a hozzátételeket még egyenkint fogjuk tárgyalni, itt csak azok bővítésekről szólunk, melyek a válóformulát magát az évszázadok folyamán érték. Hogy ezeket felkutassuk, egyedüli eszközkép a legrégibb ismert válóformulák egymásmellé állítása kínálkozik. Később mutatkozó okokból ilyenekül kiválasztom 1. a fosztati válólelelet, 2. a talmud által említett válólelelet és 3. a Rasí által talmudkommentárjában (Gittin 85 b) közölt válólelelet.

1.	2.	3.
Egyptom.	Babylónia	Franciaország.
(a) שנקית ופטריית ותריכית יתיכי ליכי אנתתי	(a) פטריית ותרכית ית[יכי]	(a) פטריית יתיכי ליכי אנתתי
(b) וכדו תריכית יתיכי		(b) וכדו פטריית ושנקית ותרוכית יתיכי
(c) ודן די יהוי ליכי מני ספר תרוכין וגט פטורין ואגרת שבוקין		(c) ודן די יהוי ליכי מנאי גט פטורין וספר תרוכין ואגרת שבוקין

Első pillanatra feltűnik, hogy a válásra és a válólelélre több kifejezés használtatik<sup>2)</sup>, melyekből 1. és 3. mind a hármat alkalmazza, és 2. is kettőt. Továbbá az is figyelemre

<sup>1)</sup> j. Jebám. 15 d lent, j. Gittin 44 d lent.

<sup>2)</sup> Friedmann (פתשגן כתב תשובה על דבר נוסח הגט הארמי הנהוג) (Wien 1886, 7 k.) ezt már észrevette, de nem magyarázta történelmi alapon, hanem racionalisztikusan, hogy t. i. meg akarták akadályozni azt, hogy később a válólelél megtámadtassék, mint az a középkorban sűrűn történt.

méltó, hogy a kifejezések sorrendje változik. A válásnál ugyanis 1.-nél a sorrend: שכנית, פטרית, תריכית, a válólevélre pedig ש' תרוכין, גט פטורין, אגרת שבוקין; 3.-nál viszont פטרית, אגרת שבוקין, ש' תרוכין, גט פטורין, שכנית, שכנית. E kérdések megoldására a biztos adatokból való kiindulás ajánlatos. Biztos pedig mindennek előtt az, hogy a babylóni válólevél a talmud által említett két válólevél tanúsága szerint a válás nyilvánítására csupán két kifejezést használt, még pedig első helyen פטרית szót. פטר a válásra a babylóni főterminus volt. A mísna szerint<sup>1)</sup>: Irjatok Get-et feleségemnek, kergessétek el, irjatok levelet (אגרת), válókifejezések, de nem ilyenek פטורה stb. Egy barajta<sup>2)</sup> érvényes terminusoknak sorolja fel ש' תרוכיה שבוקיה stb. R. Nátán azonban פטרית-t érvényes kifejezésnek tartja. Erre Rába (350 körül) azt a megjegyzést teszi, hogy R. Nátán babylóniai ember, azért פטרית-t helyes válókifejezésnek tartja, de „a mi tannánk, ki palesztinai ember“, mást ért alatta<sup>3)</sup>. A már többször idézett mísna (Gittin 9, 3) a vulgáris szöveg szerint így hangzik: „ספר תרוכין ואגרת שבוקין וגט פטורין“. Ehhez a tószafisták a következő észrevételt teszik: „A példányokban גט פטורין nem állt; a gemára, a mely azt mondja, hogy תרוכין-ben hosszú vav irandó, פטורין vavját nem említi. De mégis áll (a párhuzamos szövegben) Nedárím 5b<sup>4)</sup>. A müncheni kódex 95 (ed. Strack 228 b), Alfászi (ed. Venezia 1522) és a Jerusalmi (ed. pr. és ed. Krakó) mísna-szövegében גט פטורין tényleg hiányzik, Maimúni mísna-kommentárjának

<sup>1)</sup> Gittin 6, 7: האומר כתבו גט לאשתי גר שוה כתבו אגרת ותנו לה: הרי אלו יכתבו ויתנו, פטורה פרנסה עשו לה כנימוס עשו לה כראוי לא אמר כלום.

<sup>2)</sup> Gittin 65 b: ת' שלחיה שבקוה תרכוה הרי אלו יכתבו ויתנו פטורה: האומר תרכוה כאומר גר שוה; j. Gittin 48 a, 27 alulról; האומר תרכו את אשתי: Tósz. íb. 6, 5 (329, 9); פטורה וכו' לא אמר כלום [כן צ"ל] כותבין ונותנין לה.

<sup>3)</sup> Ugyanott: תנא רבי נתן אומר פטורה דבריו קיימין פטורה לא אמר כלום, אמר רבא רבי נתן דבבלאה הוא דייק בין פטורה לפטורה, תנא דידן דבר פטורה (Kal). V. ö. Rasi: פטורה = פטורה, ארץ ישראל הוא לא דייק B. B. 73 a דוגית (Symmachus) = בוצית (Nátán).

<sup>4)</sup> Gittin 85 b s. v. ר' יהודה.

első kiadásában (Nápoly 1492) és a Lowe misnakiadásában pedig más helyen, t. i. első helyen áll. Már ez a tényállás mutatja, hogy גַּט פְּטוּרִין a misnában eredetileg nem állt. A válótörvény főhelyén, V. Mózes 24, 1 és 3, a palesztinai targum (Jónatan) סֵפֶר תְּרוּמִין el fordítja, míg a babylóni targum (Onkelosz) גַּט פְּטוּרִין-t mond. A prófétaí targumban Ézs. 50, 1 אַגְרַת פְּטוּרִין és Jerem. 3, 8 אַגְרַת גַּט פְּטוּרִין-t találunk. Az utóbbiban az interpoláció még elég világos: az eredeti אַגְרַת שְׂבוּקִין-ból, melyet a járatosabb גַּט פְּטוּרִין műkifejezéssel glosszáltak vagy helyettesíteni akartak, az אַגְרַת szó még megmaradt. אַגְרַת-t „okmány” jelentésben csakis palesztinai források használják, אַגְרַת פְּטוּרִין összetétel tehát csak másodlagos lehet, mint גַּט פְּטוּרִין Jónatannál II. Móz. 21, 11<sup>1)</sup>.

Mint שֵׁבֶק és פְּטוּרִין גַּט tisztán babylóniai, úgy אַגְרַת שְׂבוּקִין tisztán palesztinai műszó. Egyetlenegyszer sem találjuk ezeket ebben a jelentésben babylóniai forrásokban, ellenben többször, ha nem is gyakran, palesztinaiakban. Különösen figyelemre méltó, hogy népies elbeszélés az, melyben a kérdéses szót a legkülönbözőbb grammatikai alakokban találjuk<sup>2)</sup>. Ennek az elbeszélésnek (talán legendának) hőse a galileai Jósze híres írástudó, ki gonosz feleségétől elválni kénytelen. Ez az elbeszélés galileai eredetére vall. Ezen kívül, a mennyire tudom, שֵׁבֶק ebben a jelentésben még csak háromszor található a jeruzsálemi talmudban és kétszer a jeruzsálemi töredékes targumban<sup>3)</sup>. Ugy látszik, hogy שֵׁבֶק a galileai aram dialektus szava volt, ellenben תְּרוּמִין és תֶּרֶךְ az írástudók elfogadott terminusát képezte és ugyanezért a palesztinaiak és babylóniaiak egyaránt használták. De míg a palesztinaiak-

<sup>1)</sup> Mekilta e. h. (79a Friedmann) a rendes גַּט. — אַגְרַת בְּקוּרַת Ket. 10, 5.

<sup>2)</sup> j. Ketub. 34 b, 16 alulról (= Lev. r. 34, 14; Jalkut I, 665; II, 352; Gen. r. 17, 3, 152—154 Theodor): לִישְׁבֶּקָה, מִשְׁבֶּק, שֵׁבֶק; לִישְׁבֶּקָה, מִשְׁבֶּקָתִיָּה אֲנִי, לִישְׁבֶּקָתָה j. Ket. 29 c, 38: הוּא מִשְׁבֶּק לָהּ; 30 b, 10 alulról כְּהָרָא דוֹשׁוּ אַחֵי דְדוּרָו הוּא מִשְׁבֶּק; j. Gittin 45 c lent: דְּמִשְׁבֶּק אֲנִתִּיָּה אֲתִתִּיָּה.

<sup>3)</sup> Idézet Áruk שֵׁבֶק (Kohut VIII, 18); Meturgeman שֵׁבֶק; Levy Chald. Wörterbuch II, 451 a.

nál az első terminus volt, a babylóniaknál csak a másodikat alkotta. Fejtegetéseink eredményeképp azt kapjuk, hogy a palesztinaiak a válást 1. תִּרְךָ, 2. שִׁבְקָא szóval fejezték ki, a babylóniak pedig 1. פִּטְרָא, 2. תִּרְךָ szóval. A palesztinabeliek a nép nyelvének, a baylónbeliek a szent földi irástudók hivatalos nyelvének tettek engedményt.

Ezek után visszatérhetünk vizsgálódásunk kiinduló pontjához, a válás kifejezéseinek és a válólevél neveinek szaporításához. A fejlődés végén három kifejezést találunk: שִׁבְקִית, שִׁבְרִית (Fosztat), תְּרוּכִית (Franciaország); és három nevet שְׁבוּקִין, גַּט פְּטוּרִין, סֵפֶר תְּרוּכִין (Fosztat), אַגְרַת שְׁבוּקִין, גַּט פְּטוּרִין (Franciaország). Az egyiptomi válólevél második mondatában (b) pusztán תְּרוּכִית és a válólevél neveinél első helyen סֵפֶר תְּרוּכִין áll. Ebből következik, hogy a mag, melyből ez a formuláre kinyűtt, palesztinai volt, mert a nevezett kifejezések a palesztinai válólevél terminusai. Egyptom Palesztinával minden korban szoros összeköttetésben állt, mint sok egyebet, pl. a tórafelolvasás hároméves ciklusát, a palesztinai válólevélformulát is átvette, melybe azután talmudutáni korban a gáonok uralkodó befolyása alatt a babylóni terminusok beszivárogtak. A nyugati válólevél ellenben mindhárom mondatában első helyen a babylóni terminust használja: (a) פְּטִרִית és (b) גַּט פְּטוּרִין és (c), következésképp babylóni formuláreből keletkezett. Eredetileg bizonyára csupán a két babylóni terminus פְּטִרִית וְתְרוּכִית (b) és גַּט פְּטוּרִין וְסֵפֶר תְּרוּכִין volt benne, melyekhez azután שִׁבְקִית és אַגְרַת שְׁבוּקִין-t hozzáfűggesztették. (b) hamisan áll most második helyen, mert a neki megfelelő אַגְרַת שְׁבוּקִין harmadik helyen áll (c). Európában, hol az aram nyelv nem élt, nem bírtak már helyes nyelvérzékekkel és nem voltak tisztában az okkal, a mely a válás összes lehető kifejezéseinek egyesítéséhez vezetett. Ezek az észrevételek a keleti (egyiptomi) válólevél terminusainak sorrendjéről is állanak, minthogy ebben a válólevélben (a) és (b) nem vágnak össze. A palesztinai ösformuláreből első helyen תְּרוּכִית állt, mint még (b)-ben és (c)-ben סֵפֶר תְּרוּכִין, mire שִׁבְקִית, illetőleg אַגְרַת שְׁבוּקִין következett. Leg-

utoljára toldották be a babylóniai terminust פטריית, illetőleg גט פטורין, még pedig a két régi terminus közé.

Ha a válóformula történetét fölfelé követjük, az a meggyőződés tolja fel magát, hogy a talmud korában a válólelél Palesztinában két válókifejezést ושבת ותרנת és két válólelélnevet שבווקין ואגרת וספר תרוכין tartalmazott, Babylóniában ellenben ושבת ותרנת és פטורין וספר תרוכין. A válólelél két nevéről a formulárebén a II. század közepén a misna tanuskodik, a két válókifejezésről pedig a 3. század elején a babylóniai talmud. Galilea a hagyomány tudományának történetében csak a Bar-Kochba-féle szerencsétlen szabadságharc ideje után lép előtérbe, nem lehetetlen tehát, hogy a ושבת ותרנת ושבווקין terminusok tényleg csupán 150 körül, R. Jehuda virágzása korában lettek a válóokmányba hivatalosan felvéve. Hasonló megfontolás alapján feltehető, hogy a babylóniai válóokmányba a palesztinai ושבת ותרנת és שבווקין csak létezésüknek bizonyága idején, azaz 200 körül, midőn a patriarcha misnakódexe Babylóniába eljutott, vétetett fel. Ez nem egészen bizonyos. De bizonyos az, hogy a válóokmányban az előbbi korszakokban ugyanarra a fogalomra nem használhattak két egyjelentésű kifejezést, vagy ושבת ותרנת-t, vagy ושבת ותרנת-t irtak, de nem egyszerre mindkettőt ugyanabba a válólelélbe. Legrégibb korban bizonyosan csupán שבווקין és שבת-t használták. Miután azonban a terminusok kor és hely szerint változtak, Galileában talán ושבת ותרנת és שבווקין járta, egyesítették a két kifejezést, mint később mind a hármát, hogy egységes és mindenütt használható okmányt teremtsenek. Azt a jelenséget, hogy az okmányba a benne foglalt jogügylet minden lehető kifejezését fölvegyék, az összes zsidó (és nem zsidó) jogi okmányok mutatják. Ennek a megfigyelésnek kifejtése tárgyunktól messze elvezetne, ugyanazért meg kell elégednem egy utalással a jegyzetben<sup>1)</sup>.

<sup>1)</sup> A jótállást (βεβαίωσις) így fejezik ki: ונא איקום ואשפי וארכי : (Baba M. 15 a); a rabszolga sort : ופטורין ועטיר מן חרורין וכי. : (Gittin 86 a). A rabbínikus felszabadító levélben : ושחררית וחפשיית ושבתית : ונא שחרורין ואגרת : ושחררית יתך לך

Sámuel, ki a héber formulákat kedvelte, הרי את מותרת, הרי את מגורשת és הרי את משולחת mellett még לכל אדם formulákat említ<sup>1)</sup>. Bizonyára azt gondolja, hogy ezeket a formulákat nemcsak a válólevél átadása alkalmával mondják, hanem hogy annak szövegébe be is írhatják. Szokatlan itt csupán הרי את משולחת, de Sámuel ezt a formulát sem találta ki, mert a משולחת szót az elvált nőről már Józua ben Chananja korában (130 körül) találjuk alexandrinusok szájában<sup>2)</sup>.

A rabszolga szabadonbocsátásának formulája: „légy szabad“ vagy, „légy magadnak“<sup>3)</sup>. Az ózsídó formula kétségtelenül a második. A mózesi törvény ugyanis a fogolynőről, kit a térfí már nőül vett, a következőket rendelí: „Ha aztán nem tetszik neked, bocsásd el magának (szabadjára), nem szabad őt pénzért eladnod“<sup>4)</sup>. Az aláhuzott szavak az összefüggés szerint a szabadonbocsátást jelentik, mit ושלחה fejez ki. Ezt pedig szószerint fedí a הרי את לעצמך. A szabadonbocsátás formulája még kicsillámlík a törvény ki-

כתבו בכל לשון (Széfer Hasetarót, 29 k.). Általánosan kifejezve: כתבו בכל לשון s hasonló (igen gyakori jogügyleteknél).

<sup>1)</sup> Kidd. 5 a, 6 a.

<sup>2)</sup> A 12 kérdés között, melyeket „az alexandriai férfiak“ Józua ben Chananjához intéztek, az egyik így hangzik: בת משולחת מה היא (Nidda 69 b). Lכהן. אמר להן היא תועבה ואין בניה תועבין (Rasí V. Móz. 24, 4-ot hasonlítja össze. Emlékeztetünk még Szirach 7, 26-ra: אשה לך אל תתעבה, hol תעב a válást fejezi ki. Józua felelete e szerint ezt jelentí: az asszony elvált, de leánya nem vált el.

<sup>3)</sup> Gittin 9, 3: גופו של נט שחרור הרי את בן חורין, הרי את לעצמך (Kod. Münch. 95 ודהרי; Maímuni Mísnakomm. 1492: של עצמך).

<sup>4)</sup> V. Móz. 21, 14. — A formulához: הרי את בן חורין v. ö. a görög felszabadító formulát Mitteis, Grundzüge der Papyruskunde II, 2, 361, 1. 7: ‘Ομολογῶ . . . ἀφικέναι ὑμᾶς ἐλευθέρους . . . ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον (= מעתה ועד עולם = מיוםא דנן ועד עולם, miről még szó lesz). Úlp. tit. 2 § 7: Libertas et directo potest dari hoc modo: liber esto, liber sit, liberum esse iubeo. Lásd általában Sohm, Institutionen<sup>7</sup>, 163 kk. Tósz. Bába B. 9, 14 (411, 18): האומר עשיתי פלוני עבדי בן חורין, עשיתי בן חורין, עושה אני אותי בן חורין והרי הוא בן חורין, הרי הוא בן חורין, יעשה בן חורין ר' אומר זכה וחכמי אומר לא (v. ö. j. ib. 16 c és Gitt. 43 d, 27 valamivel rövidebben és Jóchanan azon megjegyzésével, hogy a szabadonbocsátást csakis az okmány eszközlí).

fejezésmódjából. Nem érdektelen, hogy a talmud a szóban forgó szabadonbocsátás formuláját a válásnál is jogérvényesnek ismeri el<sup>1)</sup>.

## 2. A válóformuláról nyert főeredmények összefoglalása.

1. Az izraelita királyság korában: „ő (te) nem az én feleségem és én nem vagyok az ő (te) férje“ volt a válóformula. Ez megfelelt mint ellenaktus a házasságkötőformulának, a mely így hangzott: „ő (te) feleségem és én az ő (te) férje vagyok“. Mindkét formula maradványkép még időszámításunk III. századában élt<sup>2)</sup>.

2. Egy második formula így hangzott: „Elbocsátalak téged, mehetsz, ahova (vagy: a mely férfihez) akarsz“<sup>3)</sup>.

3. A syénei és elephantinei zsidók az V. században i. e. a következő rövid formulát használták: „Mehetsz, a hova akarsz“<sup>4)</sup>. Vajjon hivatalos (nyilvánosan kijelentett) válásnál szükségesnek tartottak-e még egy idevágó írott okmányt, nem dönthető el<sup>5)</sup>.

4. Josephus minden valószínűség szerint ismeri nemcsak az 1. alatt említett válóformulát, hanem a talmud által hagyományozottat is<sup>6)</sup>.

5. A talmud korában a járatos válólevél aram nyelvű volt és válóformulája következőkép hangzott: „Elbocsátalak téged és jogod és hatalmad van, hogy férjhez menj, a mely férfihez csak akarsz“<sup>7)</sup>.

6. Az írástudók megkísérelték a válólevél héberesítését és behozták ezt a formulát: „Meg van neked engedve a há-

1) Gittin 85 b és Kidd. 6 b. A nőnél ellenben *הרי את בת חורין*, valamint a rabszolganőnél *לכל אדם* érvénytelen formula.

2) Fent 13. 1.

3) Fent 18. köv. 1.

4) Fent 18. 1.

5) I. rész, 19. 1.

6) Fent 21. köv. 1.

7) Fent 22. 1.

zasság minden férfivel“. Ez a formula a régi aram formulával lényegében azonos<sup>1)</sup>).

7. Az éppen említett formula csupán a héber válólevél számára készült; nem pedig toldásul az aramhoz. Ez utóbbi tartotta magát és a szóban forgó formula a XII. századig nem volt meg benne. Betoldását Jakob Tam (Rameru) rendelte el 1150 körül<sup>2)</sup>).

8. A válólevél főtartalma két részből áll. 1. A valónyilatkozatból, 2. a válólevélnek rendelkező okmányának való nyilvánításából. A válólevél három részre való osztása bizonyára csak a talmud utáni korban történt<sup>3)</sup>. Vajjon a 2. pont már exilium előtti időben is benne volt-e az okmányban magában, nem tudható<sup>4)</sup>).

9. Legrégibb időben a válólevélben a válásra és a válólevélre csupán egy-egy kifejezés állott, a mely nyelvjárás szerint változott. Judeában a terminusok ספר תרוּבין és תּוּרךְ voltak, Galileában (valószínűleg) אגרת שבוּקין és שבוּק, Babylóniában פטר וט פטורין és פטר. Legkésőbb a II. században a palesztinai válólevél már az első két terminust tartalmazta, a babylóniai pedig 200 körül a két utóbbit. A talmud után következő időkben azután egyesítették mind a három terminust, hogy a lehető kifejezések közül egy se hiányozzék. A mennyire ma tudjuk, ez Palesztinán és Babylónián kívül történt, oly országokban, melyekben az aram nem volt köznyelv. Nyilván minden kifejezést, melyet palesztinai és babylóniai válóformulárékból találtak, a válás kétségtelen jogérvényességének céljából fölvettek a válólevél szövegébe. Ugyanez az ok vezérelte később Jakob Tamot, midőn az aram válólevélbe a tannaíta héber formulát betoldotta, hol azután a későbbi korokban is megmaradt<sup>5)</sup>).

10. A házasságkötés és a házasságfelbontás formulái találhatók már ősidőben az assyreknél és babylóniaknál, tehát

<sup>1)</sup> Fent 22 k. 1.

<sup>2)</sup> Fent 24—26. 1.

<sup>3)</sup> Fent 28 köv. 1.

<sup>4)</sup> Fent 30 k. 1.

<sup>5)</sup> Fent 31 kk., 23—26. 1.

nem specifikus izraelita-zsidó, hanem általános ókeleti formulák<sup>1)</sup>. Találjuk ezeket a formulákat egyptomiaknál is az V. században i. e., az aram válóformulát még két görög papyrusban is, az egyikben az egész formulát, a másikban a formula második felét, mindkettőt szóról-szóra való megegyezésben<sup>2)</sup>.

Konkrét példán látjuk itt, hogy a zsidók nem csupán az okmány nevét (גט, gittu) vették át a babylóniaktól, hanem némely formulát is. A jogi okmányok ilyen átvételekre sok bizonyítékkal szolgálnak.

### 3. A válólevel régi bővítései.

A talmud egyenes adata szerint<sup>3)</sup> Rab elrendelte, hogy a válólevelbe a válás kijelentéséhez tegyék még hozzá e szavakat: „mától fogva örökre“ (מן יומא דנן ולעלם). Ez a formula az aram papyrusok magán okmányaiban sűrűn található. Feladásnál vagy általában lemondásnál a nyilatkozat vége: „Mától fogva örökre“. Így pl. F 7 מן יומא דנן ורחקת מנני מן יומא דנן ולעלם; H 9 זנה ועד עלם; H 9 מן יומא זנה עד עלם; E 16 מן יומא דנן ורחקת מניה דילכי הו עד עלם<sup>4)</sup>. Rövidítve is: עד עלם, pl. E 16 מן יומא דנן ורחקת מניה דילכי הו עד עלם<sup>5)</sup>. Ugyanazt a formulát találjuk a demotikus „eltávolodás okmányá“-ban is (ἀποστασίου συγγραφή) és hivatalos görög fordításokban így hangzik: ἀπὸ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας ἐπὶ τὸν σύμπαντα (vagy ἅπαντα) χρόνον<sup>6)</sup>. A formula változatlanul tovább él a középkor rabbinikus okmányaiban<sup>7)</sup>. Mint látjuk, Rab az ő korá-

<sup>1)</sup> Fent 12, 18. 1.

<sup>2)</sup> I. b.

<sup>3)</sup> Gittin 85 b: דאתקין רב בניטי איך פלניא בר פלניא פטר ותרך וכו'. מן יומא דנן ולעלם. Helyes olvasat Rab (nem Rába).

<sup>4)</sup> V. ö. D 9, H 10, K 9; Elephantine-Papyrus 33, 4; 73, 5. száma 3.

<sup>5)</sup> V. ö. D 11, I 8, 9.

<sup>6)</sup> Lásd Mitteis i. m. II, 1, 168. lap és bizonyításomat Cohen-Festschrift 218.

<sup>7)</sup> שטר פשרה 20a; שטר סקרין 19a; שטר כתובה 18a; יפה נוף; שטר מתנה 28a. Héberül ועד עולם, pl. Responsen der Gaonen ed. Harkavy Nr. 1; Machzor Vitry 795. Ez szintén található görög papyrusokmányokban: ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸν αἰὶν χρόνον (Mitteis II, 2, Nr. 107, 23); ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον (u. o. Nr. 361, 8).

ban (230 körül) kimutathatólag már 700 éves formulát vezetett be a válólevélbe. Mi bírta rá erre? Jogi formula az idők folyamán pusztá szólásmóddá süllyedhet le, de a szokás hatalmánál fogva az okmányokban életét tovább tengeti, de el nem gondolható, hogy törvényhozó, amilyen Rab volt, üres jogi formulát újból behozott volna. Rabnak tehát újítására nyomós okainak kellett lennie.

Mindkét talmud azt mondja, hogy Rab, Jószevel ellentétben, ki az okmány keltét tökéletesen elegendőnek tartotta, azon nézetten volt, hogy a válás időpontját szabatosabban kell kifejezni. Az „örökre“ kifejezéssel pedig Rab a házastelek időleges elválásának érvényességét zárta ki<sup>1)</sup>. Tényleg előfordult, hogy válóleveleket korlátolt időre adtak, melyeket azonban érvényteleneknek nyilvánítanak<sup>2)</sup>. Tárgyilag a hagyományos magyarázat bizonyára találó, de még egy történeti alaki mozzanat is közrejátszhatott. Papyrus G-ben ugyanis a házasságkötőformula így hangzik: „Ő az én feleségem és én az ő férje vagyok, mától fogva örökre“<sup>3)</sup>. Világos, hogy ez a formula az ideiglenes és időleges házasságot akarja kizárni. Éppen Egyiptomban voltak ilyenfajta házasságok. Az írásos házasság (ἑγγραφὸς γάμος) mellett, amely a teljes házasságot alkotja, virágzott az írás nélküli házasság (ἄγραφος γάμος), a mely gyakran csak ideiglenesen, mintegy próbára kötött<sup>4)</sup>. „Mídon Rab Darsisba és R. Nachman Sekanzíbbe érkezett, kihírdette: „Melyik nő akar egy napra feleségem lenni?“<sup>5)</sup>. A zsidóság fejei a perzsa fejedelmek szokását követték, kik utazásaikon egy éjszakára kötöttek házasságokat<sup>6)</sup>. Mind-ebből látható, hogy a házassági formula: „ő az én feleségem mától fogva örökre“ igen jó értelemmel bír és nem pusztá

1) Gittin 85 a és még részletesebben j. Gittin 48 d: וסנו של שטר היום אי את אשתי ולמחר את אשתי עליו

2) j. Kiddusín 63 c közepén: הרי זו גיטה שלושים יום אין זה גט בריתות

3) הרי אנתתי ואנה בעלה מן יומא זנה ועד עלם

4) Nietzold, Die Ehe in Ägypten, 3 k.

5) Jóma 18 b és Jebám. 37 b.

6) Nöldeke, Geschichte der Perser, 136, v. ö. még 145, n. j. Bővebben szoltunk erről a szokásról „Magyar Zsidó Szemle“ XXVIII, 201 kk.

frázis. Megfelelő ellenformulája éppen az, melyet Ráb a válólevélbe bevezetett: „Elbocsátom feleségemet mától fogva örökre.“ Ez a jól illő válóformula bizonyára már régen Rab előtt is használtatott, ő csupán szórványos önkényes használatát általános kötelességgé tette.

Az előttünk ismeretes válólevelekben a megbeszélte formula nagyon le van szorítva, úgy hogy a válás kijelentésével nem függ közvetlenül össze, hanem a következő mondat: „Ezt [a férjhezmenést bármely férfihez] neked senki meg ne tiltsa“<sup>1)</sup>, befejezésképp jelenik meg. Ez a formula hol aramul, hol héberül, különböző változatokban a középkor legtöbb okmányában is található<sup>2)</sup>. Feltehetnénk tehát, hogy ez a mondat abból az időből ered, melyben a válólevélben a válási aktus mellett a válás vagyoni jogi oldala is szabályozva volt, a mi a talmud utáni korban nyilván többé nem történt. Azonban a szóban forgó mondat másképp is magyarázható, úgy hogy még jelenlegi összefüggésében is kielégítő értelmet ad. Azon feltételek között, melyeket a férj a váláshoz köthet, szerepel egy, a mely az asszonytól bizonyos férfihez való férjhezmenést követel<sup>3)</sup>. Ha a férj ezt a feltételt szabta, akkor a nő az illetőhöz nem mehet férjhez, más szóval ez azt jelenti, hogy az, kinek javára a feltétel tétel, az elvált nő felett semmiféle jogokat nem szerzett, azaz „nem akadályozhatja meg bármely férfival való házasodásában“. A válólevél jelen fogalmazásában mondatunknak alig lehet más értelme. Miután azonban a talmud utáni időben ilyen kikötéseket nem tettek, a szóban forgó formula bizonyára még az ókorból ered. A férj feleségét másnak akarta átengedni.

<sup>1)</sup> ואנש לא ימחא בידיכי. Az ortográfia ימחא, ימחא és ימחי közt ingadozik (lásd Taussig שלמה שלמה, München s. a. I., 11. 1., נהלת שבעה, Fürth 1724. 96 d és Dalman, Aram. Dialektproben, 5).

<sup>2)</sup> Pl. Széfer Hasetarót, 4 1, (אדרכתא), 7. 1. (אפטרופסותא דיתמי) : ולא יהא כח בשום כל אדם בעולם למחות בידו, és máshol.

<sup>3)</sup> Barajta Gittin 84 a: הרי זה נישך על מנת שתנשאי לפלוני. Tósz. Gitt. 6 (4), 7 (329, 12) : על מנת שתנשאי לפלוני הרי זו לא תנשא. ואם נשאת הרי זה גט. ע"מ שתבעלי לפלוני אם נבעלת הרי זה גט אם לאו אינו גט. Találhatók feltételek, melyek a vallástörvény megszegését követelik (Gittin 84 a lent).

Már említettük, hogy régi időkben a válólevél a váláson kívül vagyoni jogi megegyezéseket vagy egyéb feltételeket is tartalmazhatott. Ezen állításunkat a talmud egyes adataira alapítjuk. A férj a válást tetszésszerű feltételekhez kötheti, így pl. követelheti az asszonytól, hogy neki kétszáz denárt (a szüzet jog szerint megillető házassági összeg) fizessen, vagy gyermekét szoptassa, atyját kiszolgálja, köpenyegét kiadja<sup>1)</sup>. Vita folyik a fölött, hogy érvényes-e a válólevél, ha a feltételt beleírták és nemcsak szóbelileg szabták. Csupán I. Juda (200 körül) tartja az ilyen válólevelet érvénytelennek, míg valamennyi jogtudós mindenfajta feltételt, a mely szóbelileg szabható, írásban is tehetőnek tekint. Ha a feltétel vissza nem vétetett, I. Juda is elismeri az ezt tartalmazó válólevél érvényességét. Még a III. század második felében előfordultak ilyen válólevelek<sup>2)</sup>. Megállapíthatjuk tehát, hogy az ókor zsidó válólevele épugy mint a görög papyrusok<sup>3)</sup> válólevele, nem ritkán vagyoni jogi és egyéb rendelkezéseket tartalmazott.

Még egy második, igen fontos pontban hasonlít a zsidó válóokmány a papyrusokéhoz, mely utóbbiakról Nietzold<sup>4)</sup> a következőt állapítja meg: „Figyelemreméltó, hogy a válás oka egy okmányban sincs megnevezve, sem demotikusban, sem görögben. Csupán P. Greenf II 76 lín. 3 jelzi gyengén e szavakkal: ἐκ τινὸς πονηροῦ δαίμονος“. Ugyanez áll a zsidó válólevélről is. Az egész irodalomban nincs

<sup>1)</sup> Gittin 7, 5. 6. A válás a feltétel teljesítéséig függőben marad (l. a vitát ugyanott 4). Ha az asszony a férjtől szabott feltételt nem teljesítette, pl. nem fizette meg a válópénzt, akkor a válólevél „téves“ (Jeb. 106 a מושעה).

<sup>2)</sup> j. Gittin 44d, 19 (b. Gitt. 84b); כל התנאין פוסלין בנט דברי רבי וחכמים אומרים את שהוא פוסל בפה פוסל בכתב ואת שאינו פוסל בפה אינו פוסל בכתב, הרי את מותרת לכל אדם חוץ מפלוני הואיל ופוסל בפה פוסל בכתב, הרי זה ניטך על מנת שתתני לי מאתים זוז הואיל ואינו פוסל בפה אינו פוסל בכתב. אמר ר' יודן מה פליגין בשביטל תנאו אבל לא ביטל תנאו אף ר' מודה וכו' Tósz. Gittin 7 (5), 8 (331, 28): כללו של דבר תנאי המתקיים בפה מתקיים בשטר ושאינו מתקיים בפה אינו מתקיים בשטר.

<sup>3)</sup> Lásd Mitteis I. c. II, 2, 329—335 lap (válási végzések).

<sup>4)</sup> Die Ehe in Ägypten, 79.

annak nyoma, hogy valamely válólevél a váló-  
okot említette volna. Ily eset soha diszkusszió tár-  
gyává sem tétetett<sup>1)</sup>.

Oly feltételek, melyeknek teljesítése nem áll ember ha-  
talmában, a válólevél érvényességére nem gyakorolnak semmí-  
féle befolyást. Ily feltételek példáulikép egyszer az említették,  
hogy ha a férj feleségének azt mondja: „Adom neked a  
válólevelet azon feltétellel, hogy a levegőben repülj, vagy menj  
át gyalog a nagy tengeren“<sup>2)</sup>. A párhuzamos szöveg utolsó  
helyen nevezi a tenger színén való járást, első helyen pedig  
az égbe való felszállást<sup>3)</sup>. Felette nevezetes feltételek, az evan-  
géliumok csodáira emlékeztetnek.

„A hajó pedig immár messze volt a száraz földtől és a  
hullámok háborgatták, mert a szél ellene volt. Az éj negye-  
dik szakában pedig hozzájuk jött Jézus, a tengeren járva.  
És midőn látták őt a tengeren járva, megijedtek és szól-  
tak: Kisértet ez! és kiabáltak félelmükben. De Jézus csak-  
hamar beszélt velük és szólt: Legyetek nyugodtak, én va-  
gyok az, ne féljete! Péter pedig felelt neki és szólt: Uram,  
ha te vagy az, parancsold nekem, hogy hozzád menjek  
a vizen. Ő pedig szólt: Jer ide! És Péter kiszállt a hajóból,  
járt a vizeken és elment Jézushoz. De mikor a szelet  
látta, megijedt és süllyedni kezdett... És a mikor a  
hajóba szálltak, elállt a szél. A hajóban levők pedig le-  
borultak előtte és szóltak: Bizony, te Isten fia  
vagy!“<sup>4)</sup>.

A mennybemenetelt Lukács evangéliuma említi a végén:

<sup>1)</sup> Lásd I. rész, 30. l., hol a férj azon feltételét, hogy felesége el-  
válása után egy bizonyos emberhez nem mehet férjhez, a házasságtörőre  
vonatkoztattuk.

<sup>2)</sup> Tósz. Gíttin 7, 8 (331, 24) : על מנת שלא תפריחי באויר ועל מנת  
שלא תעברי ים הגדול ברנליך הרי זה נט, על מנת שתפריחי באויר ועל מנת  
שתעברי ים הגדול ברנליך הרי זה אינו נט ר' יהודה אומר כזה נט כלל אמר ר'  
יהודה בן תימא כל תנאי שאי אפשר לה להתקיים והיתנה עמה לא נתכוון זה אלא  
להפליגה בין שאומר בפה בין שאומר בשטר.

<sup>3)</sup> Gíttin 84 a ; Bába M. 94 a (v. ö még j. ib. 11 c. 15) : חיר על  
מנת שתעלי לרקיע . . . על מנת שתעברי ים הגדול ברנליך.

<sup>4)</sup> Máté 14, 24—33. <sup>מ</sup>övidebben Márkus 6, 47—50.

„És történt, mikor megáldotta őket, elvált tőlük [és felszállt az égbe<sup>1)</sup>]. Ők pedig imádták őt]“. Mózesre is lehetne gondolni. Az egyik írástudó ezt a nevezetes nyilatkozatot tette: „Isten sohasem szállt le a földre, Mózes és Illés pedig sohasem szállt fel az égbe“<sup>2)</sup>. — A levegőben való repülést Jézusnál a talmud nem említi ugyan egyenesen, de bennfoglaltatik a következő mondatban. „Ha valaki azt mondja neked: „Az égbe szállok“, akkor ezt mondta, de nem fogja véghez vinni“<sup>3)</sup>. Gittin 84 a különben a teljesíthetetlen feltételek közt első helyen tényleg ez áll: „ha az égbe szállsz“. A későbbi forrásokban foglalt zsidó hagyomány szerint Jézus a levegőben repült; ez oly csoda, melyet zsidó felfogás szerint bűvészek produkálhatnak.

A válólevél kontextusa a férj azon nyilatkozatával kezdődik, hogy szabad akaratból, minden kényszer nélkül cselekszik. Épígy kezdődnek különféle tartalmu rabbínikus jogi okmányok<sup>4)</sup>. A szabad akarat konstatálása a válólevélnél lényeges, mert „az asszony akaratával és akarata ellen bocsátható el, a férfi azonban csakis saját akaratából bocsát el“<sup>5)</sup>. Ugyanez a formula már a görög papyrusokmányokban

<sup>1)</sup> V. ö. még II. Korint, 12, 2—4 „Ki a harmadik égbe szállt, . . . a paradicsomba“.

<sup>2)</sup> Szukka 5a: אמר ה' יימי מעולם לא ירדה שכינה למטה ומעולם לא עלה: משה ואליהו למרום.

<sup>3)</sup> j. Taanit 65 b végén. Strack, Jesus stb., Leipzig 1910, 10\* (10. és 37 l.) utal Máté 16, 27; 26, 64; János 14, 12-re. Justinus Martyr (mh. 165 körül) a zsidók nevében ἐπειδὴ ἐγνώγατε αὐτὸν . . . ἀνάβαντα εἰς τὸν οὐρανόν (ugyanott 8).

<sup>4)</sup> צביתי ברעות נפשי כד גא אנימא V. ö. יפה ניק 24b, 1. sor (שטר מנוי אפטרופוס). helyett a mí válóleveleinkben és az összes okmány fogalmazványokban ברלא áll. Egy fosztati 1115-ből eredő arab nyelvű zsidó szerződésben Merx fordítása szerint a következő áll: „en pleine possession de ma volonté, de bon gré, sans être forcé, ni à contre coeur“ sat. (A. Merx, Documents de Paléographie Hébraïque et Arabe, Leiden 1894, 20).

<sup>5)</sup> Jeb. 14, 1: אינו דומה האיש המגרש לאשה המתגרשת שהאשה יוצאת: „Ohne ihr Wissen“, mint Krauß (Talmudische Archäologie II, 53) gondolja, a nőtől nem lehetett elválni. Ezt j. Gitt. 43 d, 24 képtelenségnek tartja (והמגרש את אשתו? שלא מדעתה שמא מגרשת היא?). Kényszernél a férjnek azt a nyilatkozatot



mos vitéra adott alkalmat, a szokás által adva volt. A talmud által említett válólevelek nem ismerik ezt a toldást „és minden név, mellyel bírok“. Jakob Tamnak igaza lehet, midőn I Gamliél rendelkezését (30 körül) úgy magyarázza, hogy minden név, melyet a férj vagy a feleség tényleg visel, a válólelvelebe teljesen beírassék. A zsidók ugyanis minden korban az országban szokásos neveket vették fel; ugyanannak az embernek külön-külön neve volt Judea és Galilea számára; a diaszpóra zsidó lakosai „a népek neveit“ viselték<sup>1)</sup>. A férj és feleség tartózkodó helyét a váló aktus pillanatában a fosztati válólelvele még nem említi. Már héber volta<sup>2)</sup> az aram alapszöveg közepette elárulja európai és középkori eredetét, egyuttal az akkori idők zsidóságának vándor életét is. Célunkra ezek a rövid észrevételek elegendők és figyelmünket most már a keltezésre és a tanukra fordíthatjuk.

#### 4. Keltezés és aerák.

Az exílium előtti korból a bibliában keltezések csak szórványosan és csupán általános formában fordulnak elő, de az exílium utáni kor prófétáinál, jelesül Haggai és Zekarjánál szabállyá válnak. Jeremiás<sup>3)</sup> erre a pontra nézve az átmenetet képviseli. Már nála találjuk a babylóni király uralkodási évszáma szerint való keltezést<sup>4)</sup> az izraelita királyéi mellett. De míg Jeremiás csakis történeti időpontokat jegyez fel, Haggai és Zekarja valóságos keleteket adnak, melyek

<sup>1)</sup> Tósz. Gittin 84 (322, 24); b. Gitt. 11 b, 34 b; j. Gittin 43 b fent. כל הניטין הבאין ממדינת הים אע"פ ששמותיהם כשמות נויים כשרין מפני שישראל שבמדינת הים שמותיהם כשמות נויים. Egyptom lakosságánál sem lehetett a névből a fajra következtetni. (Plausmann, Ptolemais in Oberägypten, Leipzig 1910, 104. lap).

<sup>2)</sup> העומרת היום כאן és העומר היום כאן. Lásd Tószafót (Jakob Tam) Gittin 80a sub וישם, hol a születéshelynek a válólelvelelben való beírása is említve van. Mindezt nem kell a válólelvelelnek okvetlenül tartalmazni.

<sup>3)</sup> Jeremiás 1, 2; 28, 1; 32, 1; 36, 1; 6, 9; 39, 1. 2; 41, 1; 45, 1 (46, 2); 51, 59; 52, 4. 12. 31. Figyelemre méltó, hogy a könyv első felében 1, 2 kivételével keletek egyáltalában nincsenek.

<sup>4)</sup> 32, 1 (Cidkijáhu 10. éve, a mi Nebukadnecar 18. éve); 52, 12 (Nebukadnecar 19. éve 5. hónapjának 10. napja).

irataik illető tartalmával semmiféle okszerű összefüggésben nem állnak. Irataikat az uralkodó király kormányzasi éve, hónapja és napja által keltezik, mint a notáriusok az okmányokat. Keleteik tökéletesen olyanok, a milyeneket most az asszuáni és elephantínei papyrusokban találunk. Még a külső forma tekintetében is hasonlít a papyrusok keltezése ahhoz, melyet Zek. 1, 7 olvasunk. „24 napján a 11. hónapnak, a mely Sebat hónap, Dárius 2. évében“; 7, 1-ben, a mely így hangzik: „Dárius király 4. évében a 4. napján a 9. hónapnak, a mely Kiszlev“, a sorrend más ugyan, de a kelet elemei ugyanazok<sup>1)</sup>. A hagyomány az első sorrendet követeli. „Az okmány tartalma: x napján x hétnek x hónapnak x uralkodási évében“<sup>2)</sup> és ez a későbbi korokban is állandó maradt. A hét napja az összes ismert válólevelekben nevezve van, a mi példa arra, hogy akadémiai előírások folytán bővítések a gyakorlatba is átvihetők voltak.

Alább, a válóokmány jellegének meghatározásánál ki fogjuk mutatni, hogy még a III. században isz. után helyesen érezték, hogy a kelet a válólevélben a babylóni fogságot megelőző időkben nem volt legalább általánosan szokásban. Ugyanis rabbínikus (nem mozaikus) intézkedésnek tekintették. Alábbi fejtegetéseinkre utalva, itt csupán a válólevél aeráit tárgyaljuk, még pedig igen röviden. Az első államélet korszakából erre a pontra nézve nincs ugyan egyenes adat, eredeti okmányról nem is szólva, de nem lehet kétség a fölött,

<sup>1)</sup> Papyrus A 1: „18. Elul, a mi 28. Pachon, Xerxes 15. évében“. H 1 בִּירַח אֱלוּל (nap említése nélkül) emlékeztet Zekarja 1, 1-re. בַּחֲדָשׁ הַשְּׁמִינִי; mindkettő bizonyára az újhold napját jelzi, különben ugyanis nem tették a hónapnév elé a יָרַח szót. 2, 1; 2, 10; 2, 20. Figyelemre méltó, hogy Zek. 9–14 és Mal. nem fordul elő kelet és már ezen külső ismertető jel által együvé tartozó (anonym) daraboknak mutatkoznak, melyek a prófétagyűjteményhez függelékképp csatoltattak.

<sup>2)</sup> Tósz. Bába B. 11, 2 (413, 5): גִּבּוֹ שֶׁל שֵׁטֶר בְּיוֹם פְּלוּנִי בַשְּׁבַת. A בְּיוֹם פְּלוּנִי בַשְּׁבַת פֶּלִי talán régi bővítés, nem tannaíta, még kevésbé talmud utáni toldás. A hétnek csupán liturgiai jelentősége van (a tóra heti szakasza), nem lehet tehát ősrégi; ezen kívül a perikópák variációja folytán (3 éves cyklus s hasonló) nem is volt eléggé fixírozva. Tényleg csak a hét napját nevezik, nem pedig a (liturgiai) szombatot, a mint magán keltezésnél szokásos.

hogya a király uralkodási éve szerint kelteztek. Az izraelita állam megszűntével ez természetesen megváltozott. Az utolsó próféták tanusága, és még inkább az asszuán-elephantínei papyrusokmányok, tényleges keletei alapján nagy biztonsággal állítható, hogy Palesztinában is a perzsa főhatalom aerája, azaz a perzsa nagykirályok uralkodási éve szerint kelteztek.

Hogya a válólelvelelben milyen aerák fordulhattak elő, mutatja a következő misna: „Ha nem illő aera szerint kelteztek: méd, görög, a templomépítés, a templomrombolás szerint..., akkor a válólelvelel érvénytelen“<sup>1)</sup>. A méd aera azonos a perzsa aerával; a talmud ugyanígy, mint már az Eszterkönyv (1, 3), az Achämenidák uralkodását medo-perzsának nevezi, a mi az egyházatyáknál is található. A görög uralom a Szeleukidák aeráját jelenti. Ezek a régi keltezési módok szívósan tartották magukat, de az írástudók, mint már nem járatosakat, tilosnak nyilvánították. „Nem illő aerák“. Nem lehet tehát kétséges, hogya a fennálló aera alatt a római császárok aeráját értik. Ezt Jadájim 4, 8 is megerősíti<sup>2)</sup>. A görög papyrusokmányok a Ptolomeusok és római császárok idejében kivétel nélkül az illető uralkodók uralkodási éve szerint vannak keltezve, amint ez a zsidó-aram, a nemzeti-egyptomi és az assyr-babylóniai okmányoknál szokásos volt. Egy amóra (250 körül) a misna előírásához azt jegyzi meg, hogya ez a „veszély miatt“<sup>3)</sup> történik. Ebből biztosan következik, hogya a császáraeráról van szó. Ha az uralomért több császár küzdött, a választás szabad volt. A helytartóaera szintén meg van engedve<sup>4)</sup>.

A templom felépítésének és lerombolásának aerája nyilván a második templom korszakára vonatkozik, azaz az első

1) Gittin 8, 5: כתב לשם מלכות שאינה הוגנת לשם מלכות מדי לשם מלכות יון לבנין הבית לחורבן הבית . . . תצא מזה ומזה וצריכה נט מזה ומזה.

2) Fent 45, 3 j.

3) j. Gitt. 49 c, 47: ר' יוחנן בשם ר' ינאי עשו את הולד ממזר מפני הסכנה; b. Gitt. 80 a a történelmi tényekkel ellenkező magyarázatot ad. Maimóni helyesen mondja, hogya שאינה הוגנת nem járatos aerát jelent.

4) Tósz. Gitt. 8, 3 (330, 20) = Edujót 2, 4 (457, 22): כתב לשם הפרכין ולשם הפרכיות או שהיו מלכים עומדין וכתב לשם אחד מהן כשר (I. Krauß, Lehnwörter 231).

templom lerombolásának és a második templom felépítésének időpontjától számítottak. A második templom lerombolásával új időszámítás kezdődik<sup>1)</sup>, a mely Palesztinában hosszú évszázadokon át állott fenn, és ezért nem valószínű, hogy ezt az aerát a szigorúan tilosakhoz számították volna. Megengedjük azonban, hogy ez is lehetséges. A szétszórtságban kizárólag a Szeleukidák aerája uralkodott<sup>2)</sup>, a mely Keleten egész a XVI. századig (Dél-Arábiában mai napig)<sup>3)</sup> tartotta magát.

A világteremtés aeráját a talmud a válólevélnél nem nevezi. Habár a talmud már említi<sup>4)</sup> az éveket, melyek a világ teremtése óta lefolytak, mégsem tehető fel, hogy abban az időben létezett volna már a világteremtés aerája, mert Josephus Régiségeinek előszavában (3) azt mondja, hogy a bibliai iratokban „5000 év története foglaltatik“. Már Azarja de Rossi felismerte ennek az aerának aránylagos fiatalságát és kezdetét, mint szokásos aera, az 1000 körüljére tette, mert Serira ismert levelében a világteremtés aerája szerinti keletet talált<sup>5)</sup>. Az ok, a mely az aera megváltoztatásához vezetett, úgy hiszem, a következő. A Szeleukidák aerája Európában biztosan sohasem uralkodott. Egy francia decisor 1180 körül azt a megjegyzést teszi: „A jegyzők többsége ebben az aerában nem járatos, azért számítunk mi a világteremtés szerint“<sup>6)</sup>. Miután a keresztény aera Európában általánossá vált, a zsidóknak nem maradt egyéb

<sup>1)</sup> Abóda zára 9a: (רבי יוסי ברבי) מכאן ואילך צא וחשוב כמה שנים  
אחר חורבן הבית.

<sup>2)</sup> Abóda zára 10a: א' רב נחמן בגולה אין מינין אלא למלכיינין בלבד

<sup>3)</sup> Prot. Realencyklopädie<sup>3</sup> XXI, 917, 14: „Die Juden rechneten nach ihr bis ins 11. Jahrhundert“; 924 „jüd. Weltaera hat seit dem 11. Jahrh. allmählich und seit dem 13. Jahrh. fast völlig bei den Juden die Rechnung der seleuk. Aera verdrängt“ ellenmond önmagának és nem pontos.

<sup>4)</sup> Id. h. 9a. Lásd R. Chanauél kommentárját a vilnai talmudkiadásban és az ott idézett talmudhelyeket.

<sup>5)</sup> מאור עינים ed. pr. 95 köv. (25. אמרי בינה. fej.); de Rossi félre lett vezetve, mert a világteremtés éveit a Serira levelébe csak utólag korrigálták belé (Jew. Encyclopædia V, 199).

<sup>6)</sup> Ittur ed. Ven. 2b; v. ö. ugyanott 2a: והאידנא דלאכתבינן לשם  
ואנן השתא דמנינן לבריאת עולם; 55a fent: מלכות ומנינן לבריאת עולם

hátra, mint hogy maguknak saját aerát teremtsenek. Az előbbi a IX. század fordulóján történt. „Végül a X. századdal a keresztény aera használata Németországban és Franciaországban általánossá vált“<sup>1)</sup>. Hogy az utóbbi mikor történt, nem tudhatjuk pontosan. Figyelemreméltó azonban, hogy Jakob Tam (született 1100 előtt) mítsem tud már arról, hogy Európában valaha más aerát használtak volna, mint a világteremtés aeráját<sup>2)</sup> és hogy ezt az aerát Sabbatai Donnolo már 946-ban említi. Igen valószínű e szerint, hogy ezt az aerát Európában válólevelekben már 1000, a házassági jogba mélyen belenyúló R. Gersom virágkora előtt használták<sup>3)</sup>. Maimonides első helyen a világaerát kodifikálja és csak második helyen a szeleukida aerát<sup>4)</sup>.

### 5. Tanúk a válólevélben.

A főkérdést, hogy t. i. a tanúk a válólevél érvényességéhez föltétlenül szükségesek-e, vagy nem, a válólevél okmányjellegének meghatározásánál fogom tárgyalni. Tény az, hogy rendszeren tanúkat hívtak, amint hogy a vétellevelet Jeremiás is (32. fej.) tanúkkal iratja alá. Emlékeztethetünk Rúth 4. fejezetére is, hol az örökbirtoknak az egykori birtokos özvegyével együtt való megvétele a község jelenlétében történik, emellett azonban előkelő embereket kifejezetten tanúkul állítanak fel, kik idevágó felszólításra hangosan felelnek: Tanúk vagyunk. Tíz tanút állítanak. Hogy Keleten a szokás mily szívós, láthatjuk abból, hogy még a III. században is előfordult, hogy a férj tíz tanút szólított fel aláírásra<sup>5)</sup>. Ha tehát a misna azt

<sup>1)</sup> Ideler, Lehrbuch der Chronologie (Berlin 1831), 419. 1.

<sup>2)</sup> Jebámót 91 b מלכות és Gitt. 80 a מפני.

<sup>3)</sup> A zsidóknál használt aerákról lásd Jew. Encyclopedia i. h. és az ott felsorolt irodalmat, valamint Ginzler, Handbuch der math. und technischen Chronologie, (Leipzig 1911) II, 62 köv.

<sup>4)</sup> Gerusín 1, 27: וכבר נהגו כל ישראל למנות בניטין או ליצירה או למלכות אלכסנדרום מקרון שהוא מנין שטרות.

<sup>5)</sup> j. Gittin 44 a, 21 és 44 b, 5 vita Simon ben Lakis és Jóchanan közt arról a kérdéstről, hogy mikép ítélendő meg az olyan válólevél, melyet a felkért tíz tanú közül az egyik rész ugyanazon a napon, a másik rész pedig a következő napon írt alá. Ezután következik: ר' יעקב בר אירי:

az esetet tárgyalja: „Ha valaki tíz emberhez szól: Irjatok válólelevelet feleségemnek, vagy pedig szól: Irjatok mindnyájan“, nincs kazuisztikáról szó, hanem a mindennapi élet valószínű eseteiről<sup>1)</sup>. Az első esetben az egyik írja az okmányt és a másik kettő a tanú — a törvénytudósok a tanúk számát kettőre redukálták, ha a fél világosan nem követelt többet —, az utóbbi esetben az okmány íróján kívül valamennyinek mint tanúnak kell szerepelni. Ha a megbízó a jelenlevőket megszámlálja, akkor ez annyi, mint ha azt mondta volna „Tíz mindnyájan“<sup>2)</sup>).

A válónyilatkozatot Pap. G szerint a község előtt (בעדה) tették meg. 700 évvel később a talmud egyik nem egészen világos helyén, hol a válólelél tárgyalatik, arról van szó, hogy ott, hol nincs sem 'Ioudaika, sem pedig zsinagoga, tíz embert hozzanak össze. Ez ellen az egyik törvénytudós ezt mondja: „Jobb, ha a válólelevelet a tanúk aláírása hitelesíti, semhogy tíz ember összegyűjtessék“<sup>3)</sup>. Említve van öt tanú is, sőt oly öt tanú is, kik egy öt nyelven fogalmazott válólelevelet öt nyelven irtak alá<sup>4)</sup>. *Konstatáljuk, hogy az ókorban a válólelélnél (mint az összes okmányoknál) a tanúk száma változott, az ókeleti (és antik) szokás, hogy több tanút vontak be, a zsidóknál kimutathatólag még a III. században időszámításunk után tovább élt.*

Előfordult azonban az is, hogy a válólelélén minden tanúaláírás hiányzott, vagy pedig csupán egy tanú volt aláírva<sup>5)</sup>. A tanúaláírás módja nem volt mindig ugyanaz. A tanú majd keresztnevét, majd „N. fia“ (בן פלוני), majd mindkettőt együtt

בשם ר' יהושע בר לוי מעשה באחד שאמר לעשרה חתמו בנט וחתמו מקצתן היום ומקצתן למחר אתא עובדא קומי רבנין וכשרון וחשון.

1) Gittin 6 végén: אמר לעשרה כתבו נט לאשתו א' כותב ושנים חותמין. כולכם כתבו אחד כותב וכולם חותמין לפיכך אם מת אחד מהן הרי זה בטל.

2) j. Gitt. 6 végén (48 b).

3) j. Gittin 43 b, 7.

4) Tósz. Gitt. 9, 11 (334, 13): נט שחתמו עליו חמשה עדים וכו' כתבו: בחמשה לשונות וחתמו עליו חמשה עדים בחמשה לשונות. Lásd alább.

5) Lásd alább. Tósz. Gitt. 8, 8 (333, 4): הנותן נט לאשתו ולא שהדו. — 8, 6 פב"פ שהד: az aram papyrusok tanúaláírását tükrözteti: פשוט שכתוב בי עד אחד יכו'.

„N., N. fia“, írta alá. Az első két esetben a tanú szót hozzá kellett tenni, az utolsó esetben ez nem volt szükséges; a jeruzsálemiek nem tették soha<sup>1)</sup>. Nevezetes, hogy a tanú nem ritkán csupán azt írta „tanú vagyok“ (név nélkül), mely esetben az írást identifikálni kellett. Az is előfordult, hogy a tanú nevének csupán egy betűjét vagy pedig valamely jelt használt aláírásképp. Külön rendelet intézkedik arról, hogy „a tanúk neveiket a válólevelén kiírják“<sup>2)</sup>).

Az aram papyrusokmányokban rendszeren a tanúk egész sora található, ritkán csupán kettő. A tanú ritka kivétellel saját és atyja nevét írja az okmány alá és aláírása elé, kivételesen utána, teszi a „tanú“ szót. Pl. Pap. A 16 שהר מחסה בר ישעיה. Némelykor hiányzik a tanú szó, pl. F és G okmányokban csupán egy-egy tanúnál van. Papyrus B-ben hiányzik az atya neve בנליא ההדנורי-nál. A tanúaláírásokat rendszeren „a tanúk következnek“ vezetí be<sup>3)</sup>. „Én tanú“, hiányos nevek vagy névjelek sohasem fordulnak elő.

A papyrusok több tanújának nevéből következtethető, hogy az elephantinei zsidók nemzsidókat teljes értékű tanúknak ismertek el. A kereszténységet megelőző korban bizonyára a palesztinai zsidók sem tettek kifogást pogányok tanuskodása ellen. Hogy ebben a pontban, mikor változtak meg a nézetek, eddigelé kutatás tárgya nem volt és ezt incidentaliter természetesen mi sem végezhetjük. Ugyanezért csupán a hagyományak a válólevelről szóló idevágó adatait állítjuk össze és egyuttal tárgyaljuk a nemzsidó hatóságok beavatkozását a zsidó házasság felbontásába.

A főhelyen ezt olvassuk: „Minden okmány, melyen szamaritánus tanú van, érvénytelen, kivéve a válóleveleket

<sup>1)</sup> Gittin 9, 8: איש פלוני עד כשר, בן איש פלוני עד כשר, איש פלוני עד כשר, וכך היו נקיי הדעת שבירושלים עושין.

<sup>2)</sup> Tósz. Gitt. 9, 13 (334, 7): אני עד וחתמתי עד או שהיה [צ"ל אם] בן איש פלוני ולא כתב עד כשר, וכך היו נקיי הדעת שבירושלים עושין היה] כתב ידן יוצא ממקום אחר כשר אם לאו פסול רשב"ג אומר תקנה גדולה רב צייר כוורא רבי: Gitt. 87 b. התקינו שיהו העדים מפרשין את שמותיהן בניטין חנינא חרותא רב חסדא סמ"ך רב הושעיה עיין רבה בר רב הונא צייר מביתא ר' אבהו כתב אל"ף רב חסדא כתב סמך שמואל כתב חרותא j. ib. 50d, 11:

<sup>3)</sup> Pap. Sachau 88. szám csak שהר áll, mire négy tanú következik שהר nélkül, analógia a jeruzsálemiek szokásához.

és a rabszolgát szabadonbocsátó okmányokat. Történt egyszer, hogy Utnai faluban egy válólevelet hoztak R. Gamliél elé (100 körül), melynek tanúi szamaritánusok voltak és ő ezt a válólevelet érvényesnek nyilvánította. Minden okmány, a mely a pogányok archívumaiba le van téve, érvényes, habár a tanúk pogányok, kivételek csak a válólevelek. R. Simon azt mondja: Minden érvényes, a válólevelet csak arra az esetre említették külön, ha azokat magánszemélyek készítették<sup>1)</sup>. A részletesebb párhuzamos helyből<sup>2)</sup> az tűnik ki, hogy a nemzsidó tanúk által aláírt, az archívumokban őrzött okmányok érvényességének kérdése abban az időszakban került tárgyalásra, amely a templom elpusztulása és a Bar-Kochba felkelés között (70—135) van, és hogy Akiba volt az, a ki az általános vélemény ellen a váló- és felszabadító okmányok érvényességeért sikra szállt. Simon ben Gamliél patriarcha, ki a szerencsétlen háboru után a zsidó nép vezére volt, szintén elismerte a váló- és szabadság levelek érvényességét ott, „hol zsidók tanúk nem lehetnek“. Ugyanez a patriarcha a régi gyakorlat ellen a következőkép dönt: „A veszély kora óta kifizetik az asszonynak házassági szerződését, ha nem is mutatja fel válólelevelét, épígy a kölcsönadónak követelését, ha nincs is prozbolja<sup>3)</sup>. A párhuzamos hely egyenesen kimondja, hogy a bölcsek elrendelték, hogy a veszély idejétől fogva a válólevelet a törvényszék előtt (mindjárt az átadás után) széttépjék<sup>4)</sup>.

<sup>1)</sup> Gittin 1, 5 (Lowe): כל גט שיש עליו עד כותי פסול חוץ מגיטי נשים ושחרורי עבדים מעשה כשהביאו לפני רבן גמליאל לכפר עתני גט אשה והיו עדי עדי כותים והכשיר. כל השטרות העולים בארכיות של גוים אף על פי שחתומיהן גוים כשרים חוץ מגיטי נשים ושחרורי עבדים ר' שמעון [בן גמליאל] אומ' כולן כשרים -ról lásd Neubauer, Géographie 56. A vulgáris szövegben ערכאות (nem ארכיות) áll.

<sup>2)</sup> Tósz. Gitt. 1, 8 (323, 28): ר' עקיבא מכשיר בכולן וחכמים פוסלין: בניטי נשים ובשחרורי עבדים. . . רשב"ג אומר אף גיטי נשים וש"ע כשרין במקום שאין ישראל חותמין.

<sup>3)</sup> Ketub. 9 végén: היציאה גט ואין עמו כתובה גובה כתובתה, כתובה ואין עמה גט, היא אומרת אבד גיטי והוא אומר אבד שוברי. . . הרי אלו לא יפרעי רשב"ג אומר מן הסכנה ואילך אשה גובה כתובתה שלא בגט ובעל חוב גובה שלא בפרחובול.

<sup>4)</sup> Tósz. Ket. 9, 6 (272, 5) (Gittin 39a): בראשונה היו אומרים:

Az eddigiekből megállapíthatjuk, hogy a zsidóktól a templom lerombolása után elvették az okmánykiállítás jogát. A hadriánusai vallásüldözés idejében zsidók válólevelet sem állíthattak ki, a válást a pogány hatóság eszközölte és erről archivumában külön okmányt tétetett le. A pogány hatóság által kiállított válólevelet — a hagyományok egyszerű értelme szerint<sup>1)</sup> — a zsidó törvénytudósok bizonyos ideig, már 100—135 között jogérvényesnek ismerték el; így a patriarcha maga is 150 után. A szabadságharc után Hadrian császár megfosztotta a palesztinai zsidókat a tanuzás jogától, „zsidók nem lehetnek tanuk”. Zsidó írástudók ellenben még a III. században a pénzforgalom gyakorlati okából jogérvényesnek nyilvánítottak egy „Scytopolisban produkált adóslevelet, melyen pogány tanuk szerepeltek”<sup>2)</sup>. Szamaritánus tanukat 135 előtt minden feltétel nélkül elfogadtak, válóleveleiket elismerték<sup>3)</sup>. A III. században a palesztinai jogtudósok a külföldön kiállított válólevelet is kifogástalannak nyilvánították<sup>4)</sup>.

Az archivumot illetőleg Judeáról a templom elpusztulását követő időből nincsenek nemzsidó forrásból eredő történelmi adatok, de vannak Egyiptomról, melyeket analogiául már azért is felhasználhatunk, mert mindkét országot mint császári magánbirtokot kezelték. Tesszük ezt néhány idézet kapcsán, melyeket Mitteis imént megjelent művéből<sup>5)</sup> veszünk ki, mely műben a görög papyrusok jogi tárgyalá-

המיציאה כתובה צריכה שתוציא עמו גט וחכמי אומר מן הסכנה ואילך התקינו שתהא מקרעתו בבית דין וגובה בו.

<sup>1)</sup> Lásd b. Gitt. 10 b; j. ib. 43 d, 4: א"ר אחא קול יוצא בארכיים (j. Móed K. 81 b, 43 (הגוי חותם ומעלה לארכיים)). A helyeket, hol ערבאית áll, felsorolja Büchler, Der galiläische Am ha-Arez 224, n. 3.

<sup>2)</sup> j. Gitt. 43 d, 10: שטר יוצא בבית שאן והיו עריו ערדי גוים.

<sup>3)</sup> j. Gittin 43 c lent, 44 d, 1; b. Gitt. 10 a és b. Ellenben Kidd. 67 a לפי שאין בקיאין בתורת קידושין וגירושין. A sammaiták -nál a szamaritánusokkal egy véleményen vannak. (j. Jebám, 2 a, 35).

<sup>4)</sup> j. Gitt. 43 b, 24: אבל עבשיו שחברין מצויין בחוצה לארץ בקיאין הן: ברקדוקי ניטין.

<sup>5)</sup> L. Mitteis und U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Zweiter Band. Erste Hälfte (Leipzig 1912).

sának keretében az okmányok is összefoglalóan ismertetve vannak.

„Egészen semleges kifejezés végül ἀρχή<sup>1)</sup> vagy ἀρχετον, a mely tulajdonképen a hatóságot általában, tehát a jegyzői hivatalt is jelölheti“ (60). „A ptolemeusi kormány a fáraobeli mintájára különböző jogügyletre forgalmi adót vetett, melyek közt a tulajdonváltozást és az elzálogosítást terhelő ἐγκύκλιον — periodikusan az objektum értékének 5—10 százaléka közt ingadozott — a legfontosabb. A szerződés felállítása után vetették ki és fizették meg, és gyakran találunk ezen adó megfizetéséről szóló elismervényeket... Ezzel függ össze... a regisztrálás sajátos intézménye... Fennállott egy szabály, mely szerint a nem regisztrált egyiptomi (azaz egyiptomi nyelven és írással fogalmazott) szerződések érvénytelenek. Ezt bizonyára azért rendelték el, hogy az egyiptomi monographusok az adóhivatal tudta nélkül szerződési okmányokat ne állítsanak ki“ (78 k.). „Ezen a tisztán fiskális gondolon alapszik az általános, a császári kort is egészen Diokletianusig uraló elv, mely szerint minden okmánynak regisztrálva kell lenni, hogy teljes értékű legyen“ (80). „Hitelezők, kik okmányukat az adós ellen bíróilag akarják érvényesíteni, előbb regisztráltatják“ (84).

„A δημίωσις lényege a nyilvános regisztrálás, vagyis az okmánypéldányok letevése az alexandriai archívumokban... Két archívum állott fenn: ἡ Ἀδριανὴ βιβλιοθήκη... Az első, nevéből következtetve, Hadrián császár berendezése lehet... Az eljárás pontosan, főképp egy 127-ben kelt helytartói rendeletből látható“ (84). Van arra is bizonyíték, hogy az archívumban házassági szerződést helyeztek el. „A házassági szerződés bizonyára, mint gyakran, a végrehajtó záradékkal volt ellátva és az intéző eljárásnál az adósnak kézbesített“ (86, 1. j.).

Már ezek a rövid kivonatok egész más világításba he-

<sup>1)</sup> ארבי és ערבי (Krauß, Lehnwörter 130 és 418 k.) erre a szóalakra megy vissza és így j. M. K. 8 b, 43 ארביים sem lesz Sing. ארבי = ἀρχετον, mint Krauß sejtí.

lyezik a talmud mindazon helyeit, melyekben a Palesztinában létezett pogány archivumokról szó van, mire talán más alkalommal még rátérünk. Itt csupán nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy épen a hadriánusi kor törvénytudósai, Akiba és társai azok, kik az archivumokban elhelyezett okmányokkal először foglalkoznak. A császárság korabeli Egyiptomban rabszolgákat jogilag mint ingatlanokat kezelték; a talmud szintén ezen nézetet vallja<sup>1)</sup>, különben is a nő válólelét a rabszolga szabadságlevelével egy sorba teszi<sup>2)</sup>. Egészen bizonyos, hogy a rómaiak a házasság felbontását nem tekintették csekélyebb fontosságú aktusnak, mint a rabszolga szabadonbocsátását. Ebből a szempontból érthető, hogy a házasság felbontását maguknak tartották fenn. De más szempontból is érthető a hivatalos regisztrálás követelése és az e célból való önkéntes benyújtás. A válóokmányok, mint fent kifejtettük, némely esetben a hozomány visszafizetésére vonatkozó határozatokat, vagy a nő anyagi kárpótlásának más feltételeit tartalmazták, a mi nem zsidó válóaktusokban sohasem hiányzik. Hogy a felek ezeket adott esetben érvényesíthessék, szükségük volt az archivumra. Nem lehetetlen, hogy a 127-ik évben, az egyiptomi helytartó rendeletének keltekor, az okmányok regisztrálását Judeában is elrendelték, vagy szabályozták. Értjük most azt a különbséget is, melyet a zsidó írástudók hivatalos- és magánszemélyektől készített válólelel között tettek. Az előbbieket a zsidó törvénytudósok bizonyára azért ismerték el, mert valószínűleg tőlük approbált formuláre után készültek, a mi a magánjegyző példányánál legalább is kétes volt.

A regisztrálást a forgalmi adó beszedése céljából hozták be, a zsidó források ennek megfelelőleg „az okmányoknak az archivumban való elhelyezése” említésénél fekvőségekről és rabszolgákról, egy ízben baromról és adóslevélről szólnak. A mélyreható új anyagi megterhelés a zsidó népnek, a temp-

<sup>1)</sup> Seb. 42b: עבדים הוקשו לקרקעות.

<sup>2)</sup> Pl. Tósz. Gittin 7, 3 (320, 15); חכמים אומרים שחרורי עבדים . בניטי נשים.

lom és az állam elvesztése miatt amugy is nagy keserűségét még fokozta és végül a fölkeléshez vezetett. De ezt csak mellékesen jegyezzük meg.

## V.

### A VÁLÓLEVÉL ALAKJA.

#### 1. A válólevél mint irat.

A válólevél külső alakjának leírásánál nem támaszkodhatom okmányanyagra, mert eddigelé nem került elő papyrus és az idevágó legrégebb okmány csupán 1088-ból ered. Ó-Kairóban (Fosztat) lett kiállítva, melynek híressé vált Genizájában találták<sup>1)</sup>. De a talmudi irodalom alkalmi nyilatkozataiból és törvényeiből ezen ősi okmány külső alakjáról még tiszta képet nyerhetünk.

A régi Izraél válóleveléről csupán annyit tudunk, a mennyit ez okmány héber nevéből kivehetünk. A bibliában csupán neve: ספר כריתות<sup>2)</sup> fordul elő, egyéb semmi. A régi izraeliták nemzeti íróanyaga a simított állatbőr volt, melyre könyveket, valamint mindenféle iratot, tartalomra és célra való tekintet nélkül irtak<sup>3)</sup>. A válólevél rendszeren bizonyára szintén állatbőrből készített írólap volt, a mire neve is (széfer) utal. Vajjon e mellett nem léteztek-e válólevelek, melyeknél, mint ez biblia utáni korban történt, más íróanyagot használtak, nem dönthető el. Ha tekintetbe vesszük a IX. századból (i. előtt) eredő beírt cserepeket, melyeket a legújabb ásatások Palesztinában napfényre hoztak, idevágó osztrakonoknak egykori létezését sem fogjuk eleve tagadásba venni. A nép alsó rétegei ezt az olcsó anyagot a válólevélnél épugy használhatták, mint más írásoknál.

Gazdagabban folynak a biblia utáni források, melyek a válólevelet tarka sokféleségben mutatják. A főhelyek követ-

<sup>1)</sup> Lásd az okmányt fent 3. lap. Lásd azonban a VI. fejezetet.

<sup>2)</sup> V. Mózes 24, 1. 3; Ézsaiás 50, 1; Jeremiás 3, 8.

<sup>3)</sup> Óhéber könyv 10—13.

kezőkép hangzanak: „ha a válólevelet írták megaludt vérrel, megaludt tejjel, olajfa-, szentjánosfa- vagy tőklevelekre, vagy bármely más tárgyra, a mely tartós, akkor érvényes. De ha hagyma-, rózsá-<sup>1)</sup>) vagy zöldséglevelekre, vagy valamely más nem tartós tárgyra írták, akkor érvénytelen; tartós anyaggal tartós tárgyra irandó... Nem szabad olyasmire sem írni, a mi a földdel még össze van kötve. Ha a szarvas szarvára írták, azután a szarvat levágták, aláírták és az asszonynak átadták, akkor is érvénytelen, mert V. Mózes 24, 1 „írja és adja át“ szavai szerint, mint az átadásnál ugy már a kiállításnál is, az íróanyag a földdel összekötve lenni nem szabad. De ha a tehén szarvára írták és az asszonynak odaadták a tehenet, a rabszolga kezére és odaadták neki a rabszolgát, akkor a tehén vagy a rabszolga az övé és az asszony egyszerre kapja meg a válólevelet és a házassági szerződés folytán neki járó összeget<sup>2)</sup>). Nád és diófaleveleket is neveznek<sup>3)</sup>). Az egyik írástudó véleménye ellen megengedik, hogy letörölt papyrust és nyers bőrt (δ:φθέρρα) használjanak, ámbátor az ilyen válólevél hamisítható<sup>4)</sup>). Aranylemezt (טם של זהב) szintén említenek, amely esetben az asszony, mint a tehénnél és rabszolgánál, a válólevéllel egyidejűleg a házassági szerződés folytán öt megillető összeget is megkapja<sup>5)</sup>). Neveznek még egy közönséges fatáblát (טבלא תבליא)<sup>6)</sup>.

A válólevél osztrakon is lehetett. „Ha a válólevelet egy lyukas edény cserepére írták, akkor érvényes<sup>7)</sup>). Ugyanez áll a házassági levélről: „Ha a házasságtöréssel gyanúsított asszony

<sup>1)</sup> Tószafót Gittin 21 b sub על ורדים-ot olvas (nem ורדים), tehát rózsalevelek.

<sup>2)</sup> Tószefta Gittin 2, 3—5, p. 325, Zuckerman. Rövidebben misna Gittin 2, 3 és b. talm. 20 b. V. ö. Óhéber Könyv 14.

<sup>3)</sup> Szifré II 269 (122a Friedmann); Midras Tannaím 154. 1.

<sup>4)</sup> Gittin 2, 4.

<sup>5)</sup> j. Gittin 44 b, 37; b. Gittin 20 b.

<sup>6)</sup> b. Gittin 20 b.

<sup>7)</sup> Gittin 21 b: כתבו על חרס של עציץ נקוב כשר... על עליה של עציץ. נקוב פסול. Barajta (Gittin 32 b): יהא חרס, יהא כחרס... חרס הוא, כחרס הוא hol a válólevél semmisnek való nyilvánítására használt kitétel egyuttal a válólevél íróanyagára is célzást tesz.

bűnét bevallja, eltörri házassági szerződését<sup>1)</sup>: továbbá az eljegyzési levélről: „Ha a férfi papyrusra vagy cserépdarabra azt írja: leányod legyen nekem eljegyezve, az eljegyzés érvényes, habár a használt anyag nem ér egy fillért se<sup>2)</sup>. Magánokmányoknál egyáltalában csupán papyrus és cserép említetik mint íróanyag. „Mi értendő az okmány alatt? ha a tulajdonos papyrusra vagy cserépre azt írja: földem legyen neked eladva, földem legyen neked ajándékozva<sup>3)</sup>).

Mint látjuk, a válólevél mindenfajta ju növény és állati íróanyagokból állhatott, rendszeren azonban papyrusokmány volt, mert legsűrűbben a papyrust említik. Egy diskusszióban egy vitafél azt jegyzi meg: „Ha a férj a feleségének egy darab papyrust ad át, azt fogod-e mondani, hogy az asszony paphoz többé nem mehet férjhez?<sup>4)</sup>. Az elszakított válólevelet érvényesnek ismerték el; ha azonban a szakadás a szöveg és a tanúaláírás közt volt, akkor ez annak volt a jele, hogy a törvényszék ezt a válólevelet érvénytelennek nyilvánította<sup>5)</sup>. Egy sima papyruslapot válólevélnek tekintettek, ha ezt a férj feleségének ilyen gyanánt adta, mivelhogy láthatatlan tintával lehetett írva<sup>6)</sup>. Egyáltalában különböző

<sup>1)</sup> Szóta 1, 5: אם אמרה טמאה אני שוברת כתובתה. Abaje azt mondja „olvasd: széttépi“ (מקרעת). De evidens, hogy a tétel szerzője előtt osztrakon lebegett mint házassági szerződés. Rasi úgy magyarázza, hogy nyugtát ír (כוחבת שובר על כתובתה).

<sup>2)</sup> Kiddusín 9 a; Jebámot 52 a: בשטר ביצד, כתב לו על הנייר או על החרם וכו'. j. Kidd. 58 c, 33 is előfordul.

<sup>3)</sup> Kidd. 26 a; Bába Batra 51 a: בשטר ביצד, כתב לו הנייר או על כתב... Tószafót Kidd. 9 a sub 9 a sub 2a. Tószafót Ket. 86 b említett „cserépre való aláírást“ és a történelmi adatokkal szemben azt állítja, hogy osztrakonokmányok a könnyű meghamisítás okából érvénytelenek voltak. — Ha értéktelenné vált okmányról azt mondják, „ez pusztá cserép“ (האי שטרא חספא בעלמא), Bába Batra 32 b), egyuttal az okmány anyagára is céloznak. Ha valaki aláírását akarja mutatni, írja nevét cserépdarabra (Ket. 21 a להכתוב את השם). — Tósz. Bába M. 2, 2: כתוב בחרם ונתון על פי חבית. Lásd Kleín הצופה II, 48.

<sup>4)</sup> Jebám. 52 a.

<sup>5)</sup> Tósz. Gittín 2, 2 (324, 24); j. Gittín 44 b, 36 és máshol: נקרע בשטר נתקרע פהיל.

<sup>6)</sup> Gittín 19 b; Levy III, 444 נרא és 102 מילה III (Löw, Graphische Requisiten I, 160).

írófestékeket és írásmódokat használtak. „Irnak tintával, auri pigmentummal, miniummal (vörös festék), gummival, réz-vitrióllal és mindennel, a mi tapad, de nem itallal és gyümölcsizzel és más dolgokkal, melyek nem tapadnak“<sup>1)</sup>. Az utóbbihoz tartozik vér és tej, amelyeket már említettük. Rendes íróanyag bizonyára a fekete-, sárga- és verestinta (דיו, סקר, סם) volt, melyek éppen ezért említetnek első helyen. A rendes írás mellett megengedik még a beprézelést, megtiltják ellenben a csepegtetést, öntést és kiperézelést (domború írás, mint az éremlegenda) és az írásjegyek vágását<sup>2)</sup>.

A kedvelt nézet, hogy csak kazuisztikáról van szó, hátrózzottan téves; a helyes ellenben az, hogy a talmud jogtudósai a gyakorlatban mutatkozó eseteket tárgyalják és az élet számára állítanak fel szabályokat. Különösen jelentős e tekintetben az, hogy az említett íróanyagok és írásmódok csakis a válólevél szabályozásánál kerülnek szóba, míg a bibliai könyvek készítésére vonatkozó írásszabályoknál egészen más kérdésekről van szó. A válólevél magánokmány volt, mint minden más okmány, melynek szerzését rábizták minden magánemberre<sup>3)</sup>. Már ez okból nem fejlődött ki szilárd íráshagyomány és épezért a gyakorlatban minden lehető íróanyag és írásmód alkalmaztatott, mit végre törvényesen szabályozni kellett. Az archeológia az ókorra nézve az íróanyag és írásmódot illetőleg a válólevél gazdag változatosságát kell hogy feljegyezze. Ez részben az 1000. évről is áll, amint egy Serira és Haja gáonokhoz intézett kérdésből kitűnik<sup>4)</sup>.

<sup>1)</sup> Gittin 2, 3. Löw 165. Gittin 19 a még néhány íróanyag. A tanúknak aláírásukat ólommal és nyállal előjegyezhetik; vagy beszakítottak tiszta papírost és a tanúk a szakadásokat kitöltötték. Csupa könnyítés a válólevélnél.

<sup>2)</sup> j. Gittin 44 a, 12; Tószefta 2, 4 (325); b. Gittin 19 a, b: הרושם על העור, המקרע על העור, שופך, מטיף, חיקק. V. ö. még Löw 50. A csepegtetés által való írás akkor is tilalmas volt, ha az egyes cseppek egymással össze lettek kötve (Jerusalmi ugyanott).

<sup>3)</sup> Sámuel (250 körül) azt a nyilatkozatot tette: Ki a házasságkötés és házasságfelbontás törvényeit nem ismeri, ezen aktusokkal ne foglalkozék (Kidd. 6 a; 13 b). Hivatalos személy illetve hivatásos jegyző bevonását ő sem követelte.

<sup>4)</sup> תשובות הגאונים ed. Harkavy 351, 367—369. szám. Maimóni

A válólelelet rendszerint egy hasábra írták, de nem ártott az okmányoknak, ha az okmány egyik része más hasábra került. Megtörtént, hogy két válólelelet egymásmellé írtak<sup>1)</sup>. A sorok száma nem volt meghatározva. Ez még bebizonyítható. Azon ismertető jelek közt, melyek nem alkalmasak egy elveszett válólelél azonosítására, az is van, hogy „a válólelél két-három sorból állt“. Ez a szóban forgó okmányoknak nem egyedí sajátága, mert van sok más, melyek szintén csupán két-három sort számlálnak<sup>2)</sup>. A sokszor említett fosztati válólelélnek 14 sora van, és még 1180 körül egy francia kodifikátor azt írja, hogy szokásos a válólelelet 12 sorba írni, mivelhogy ez megfelel ama három-három üres sornak, melyek Mózes öt könyvének egyes könyveit egymástól „elválasztják“. De ha több vagy kevesebb sort írtak, a válólelélnek nincs ártalmára<sup>3)</sup>.

Európában még a XV. században pergamentet használtak, de már a XVI. században papírosra írt válóleleleket is érvényesnek ismertek el. „Az első papír válóleleleek Keletről jöttek . . . Már Jakob Pollak (mh. 1530) rabbisága idején érkezett ilyen válólelél Konstantinápolyból Krakóba. Egy évszázaddal később Joel Szerksz azt mondja, hogy az Egyiptomból . . . Törökországból jövő összes válóleleleek papírosra vannak írva“<sup>4)</sup>.

Az írásra nem fordítottak különös gondot, előfordultak törlések és a sorok fölé tett szavak. Az íróanyagoknak sem kellett kifogástalannak lenni. A válólelél akkor is érvényes volt, „ha szétmállott, rothadt, mint a szita lyukas volt. Ha

---

a megengedett íróanyagokat és írásmódokat Gérusin IV, 1—7 kodifikálja. — A palesztinaiak a válólelelet eltépték, a babylóniak nem (Müller חלוקה חלוקה Wien 1876 = Lewy-Festschrift 256. lap, 14. szám; Harkavy i. h. 31. és 394. lap).

<sup>1)</sup> Gittin 9, 3. 6.

<sup>2)</sup> j. Jeb. 15d lent: בהוא דמר תרתי שורין ברם הבא נימר סימן לניטין? והוא דמר תרין תלת שורין. j. Gittin 44d lent: והוא דמר תרין תלת שורין. Fent 31. 1.

<sup>3)</sup> Ittur, ed. Venezia 55c. — Mások szerint az ok az, mivel נט betűinek számértéke 12. (Lásd a VI. fejezetben kinyomtatott okmányokat.)

<sup>4)</sup> Löw i. m. I, 106.

az írás el van mázolja vagy szétfolyt, de képe még látható, úgy hogy olvasható, a válólelél érvényes<sup>1)</sup>).

Némely betűk alakjáról és némely szavak helyesírásáról Abaje 337-ben meghalt babylóniai iskolafő bizonyos szabályokat állított fel, hogy az olvasás és értelmezés minden bizonytalansága ki legyen zárva<sup>2)</sup>. Ezek a sajátságos újítások azonban nem tudtak mindenütt érvényre emelkedni. Haja gáon úgy dönt, hogy a válólelél ezen sajátságok nélkül is érvényes<sup>3)</sup>).

A fosztati válólelél azonban ezen szabályokat szem előtt tartotta. Nisszim (1000 körül Kairuánban) azt mondja, hogy egyes tévesen kétszer írt szavaknak kipontozás vagy áthuzás vagy letörlés által történt törlése sem fosztja meg a válólelelet törvényes erejétől<sup>4)</sup>. A délarábiai 1822-ből keltezett válólelél, melyet Iben Safir lenyomtatott<sup>5)</sup>, a követelt betűformák egyetlenegy sajátságát sem mutatja és talán csak véletlenül mutatja a helyesírásra vontkozó egyik szabályt<sup>6)</sup>. Ellenben minden található abban a get-míntában, melyet Jákob Tam (1150 körül Rameruben) megállapított<sup>7)</sup>, mely minta későbbi időben irányadóvá lett. Mint némely más dologban, ebben is döntött Nyugaton a babylóniai talmud mint

<sup>1)</sup> Tósz. Gittin 9, 8 (334, 6): נט שיש בו מחק או תלוי מנופו פסול. Ugyanott 9, 12 (334, 15): ושלא מנופו כשר אם החזירו למטה אפילו מנופו כשר נימיק או שהרקיב או שנעשה ככברה כשר. נמחק או נטשטש ובבואה שלו קיימת (v. ö. Maímúni Gerusin IV, 15). Még az sem érintette a válólelelet, ha a válóformula főtartalmából volt valami „elmázolja vagy a sor fölé függesztve“, hacsak a hiányzó részlet az okmány végén ismételve lett, mint az más okmányoknál járta. A válólelél tekintetben sem volt kivétel.

<sup>2)</sup> Gittin 85 b. A vulgáris szöveg bővítve van. V. ö. Harkavy i. m. 5, 129, 229. lap és Ginzberg, Geonica II, 167—171.

<sup>3)</sup> J. h. 171.

<sup>4)</sup> Ittur 17 a (Venance). A szövegbe írt feltétel is törölhető volt föléje tett pontok által: אם כתב בנט ונקר עליו סתם.

<sup>5)</sup> I Abn Sfir I (Lyck 1866), 62 b.

<sup>6)</sup> ודין (a bab. nótáriusok ודין-ja helyett) ugyanis közönséges helyesírás. Döntő volna a három jod תהויין és תצביין-ben, de épen ez hiányzik.

<sup>7)</sup> Machzor Vitry 785. l.; ezt kodifikálja Maímúni is (Gerusin IV, 13—14), minek Ábrahám ben Dávid egy gáonra való hivatkozással ellenmond.

autoritativ kódex elméleti megfontolás alapján, míg Keleten az élő gyakorlat nem ritkán ellensúlyozta. A talmud korában előfordult, hogy a válólevélnek külön ismertető jele volt. Csalhatatlan jelként ismerték el, ha „a ה pontozva van“<sup>1)</sup>, a mi valószínűleg azt jelenti, hogy ez a betű a rendes írástól eltérően ponttal volt ellátva. A babylóniak ezen náluk bizonyára elő nem forduló ismertetőjel helyett azt említik, hogy „bizonyos betű oldalán lyuk van“<sup>2)</sup>.

A válóokmány külső nagysága nem volt meghatározva; mint minden más okmánynál, a válólevélnél is a hosszúság és szélesség különféle nagyságu lehetett<sup>3)</sup>, „hosszu vagy rövid“ ugyanazért nem volt ismertetőjel.<sup>4)</sup> A kész okmányt (fehér vagy vörös) fonállal kötötték körül, amint pl. az asszuáni aram papyrusokmányok is körül voltak kötve. A talált válólevelet az asszonynak ítélték oda, ha a fonál hosszúságát helyesen adta meg<sup>5)</sup>. „Ha az asszony a válólevelet kezében tartja, de a kötőfonál még a férj kezében van, úgy hogy az okmányt magához visszahuzhatja, anélkül hogy a fonál elszakadna, a válás érvénytelen“<sup>6)</sup>. Ez okból az oly válólevélről, a mely még nincs egészen az asszony birtokában, azt

1) j. Gitt. 44d lent; j. Jeb. 15d lent: ה"א שבו היה נקוד. Korban Eda azt hiszi, hogy a betű nem vonalokból, hanem pontokból állt. Nyilván j. Gittin 44b, 16-ra gondolt, hol a csepegtető írásnál (המטיף) különbséget tesznek את הנקודות עירב לא עירב את הנקודות és között, azaz ha a pontok egymással össze lettek kötve, vagy nem lettek összekötve. Minden egyébtől eltekintve, ezen magyarázat szerint nem érthető, hogy miért lett épen a ה"א és bizonyára minden ה"א csepegtetve? Azért azt hiszem, hogy a szóban forgó betű ponttal való ellátására kell gondolni, mit azért tettek, hogy a ה betűtől megkülönböztessék. ה"א שבו היה נקוד emendáció azért nincs helyén, mert miért említik ép a hé betűt és miért volt valamennyi lyukas? Az sem valószínű, hogy a szóban forgó mondat értelme az volna, hogy a hé betű vízszintes vonala (teteje) nem volt összekötve a függőleges vonallal (lábával).

2) Gittin 27b; Bába Mecia 18b és 128a: נקב בצר אות פלוני.

3) Bába Mecia 28a.

4) Gittin 27b lent.

5) Bába Mecia 28a: סימני החוט az, ha az asszony megadja: מרת ארכו.

6) Gittin 78b (B. M. 7a): גט בידה ומשיחה בידו. (Chiszda).

mondják, hogy a válólevél „a férfival még össze van kötve“<sup>1)</sup>).

Tartók gyanánt, melyekben a válóokmányt őrizték, a következőket nevezik: táska, zsák, erszény, gyűrű. A válólevél némelykor más tárgyak között szabadon hevert<sup>2)</sup>. Nevezetes, hogy ez az okmány, melyet ma oly gondosan készítenek és őriznek, nem ritkán elhanyagott vagy el is vezett. Épen ez esetekben kerülnek szóba jogi szempontból az említett ismertetőjelek és tartók.

Megtörténhetett, hogy két válólevél ugyanazon a lapon egymásmellett vagy egymásután vagy fejjel egymáshoz íratott<sup>3)</sup>, mely utóbbi esetben a tanúaláírások a két válólevél közt állottak. Voltak közös válólevelek is, még pedig kétféle alakban. Az első alakban sorban következtek egymásután a hitvestársak nevei, N. elbocsátja stb.; második alakban pedig a válólevél a következő közös nyilatkozattal kezdődött: **Mi N. N. elbocsátjuk N. N. feleségeinket, mire aztán következett a részletezés: N. elbocsátja N.-t stb.** Ezekben az esetekben a tanúaláírások helye szintén tekintetbe jött<sup>4)</sup>. Ebben az esetben sincs kazuisztikáról szó, hanem öt kivándorolt emberről, kik otthonmaradt feleségeiknek a válólevelet hazaküldik. Ezen felfogás mellett szól részint az a tény, hogy híres tannák (Méir és Jehuda ben Betéra) erről a kérdéstről vitatkoznak, részint pedig az összefüggés. Közvetlenül utána ugyanis annak a kérdésnek tárgyalása következik, hogy mikép kell megítélni az olyan válóleveleket, melyeken különböző tanúaláírások, héber és görög, találhatóak, ami nyilván a vegyes lakossággal bíró tengerparti városokra utal.

<sup>1)</sup> Ugyanott: אפילו כוליה: V. ö. j. ugyanott 43 b, 14: אפילו כוליה בידה וחוט אחד בידיה אינו נט.

<sup>2)</sup> Gittin 3, 3; b. Gittin 27 b (Jeb. 120 a); Bába Mecia 28 a: שמצא בין כליו, טבעת, ארנקי, כים, דלוסקמא, חפיסה 2 és 4 görög termékek. Rendszeren חפיסה-t használták (B. Mecia 28 a).

<sup>3)</sup> Lásd alább.

<sup>4)</sup> Gittin 9, 5: חמשה שכתבו כלל בתוך הגט és két barajta u. o. 87 b.

## 2. A válólevél mint okmány.

## a) A válólevél kora és nyelve.

E dolgozatnak már első részében (13. l.) azon nézethez csatlakoztam, mely szerint a mózesi törvényhozás a válás intézményét nem hozta be, hanem már előtalálta. Ez a nézet a válásról szóló törvényre (V. Móz. 24, 1—4) támaszkodik, a mely a válólevél irását mint szokásos dolgot tételezi fel és csupán az egyszer elvált nővel újból való házasságkötést szabályozza. A törvény ezen magyarázata szerint a válólevél átadását is már létező intézménynek kell tekinteni<sup>1)</sup>. A prófétáknál (Jeremiás 3, 1—10 és Ézsaiás 50, 1) a válólevél mint szokásos dolog jelentkezik. Nem érdektelen már most, hogy már a zsidó hagyományban vannak hangok, melyek a válólevelet Mózes előtt létezettnek nyilvánítják.

Egy névtelen midras I. Móz. 21, 14-hez azt jegyzi meg, hogy Ábrahám Hágart válólevéllel bocsátotta el<sup>2)</sup>. Az ó-zsidó házassági jog ugyanis az elvett „héber rabszolganő“ esetében is követeli a válólevelet<sup>3)</sup>. II. Móz. 18, 2 ezen szavai fölött „Jetró, Mózes apósa, vette Cípórárt ennek elbocsátása után“ 100 körül két régi tanna vitatkozik. Józsuá úgy vélekedik, hogy Mózes feleségét válólevéllel bocsátotta el, Eleázár Módiimból pedig azt gondolja, hogy csupán szavakkal bocsátotta el<sup>4)</sup>.

<sup>1)</sup> Így fogta fel a törvényt már Friedmann 1870-ben Mekilta 57b-re tett megjegyzésében: „A törvény (V. Móz. 24, 1—4) mélyebb felfogása azt tanítja, hogy a válólevél Izraelben ösidők óta otthonos volt és nem tartozik azon dolgokhoz, melyeket a tóra mint újakat behozott“.

<sup>2)</sup> Jalkut I, 95 וישלחה בנט גרושין. Pirké Eliezer 30. fejezet: „Sára szólt Ábrahámmal: írj válólevelet . . . írt válólevelet . . . elbocsátotta Hágart válólevél által“.

<sup>3)</sup> Pseudo-Jónatan Exod. 21, 11 (נט פיטורין); Mekilta e helyre (79a Friedmann): חנם מהכסף ולא חנם מהגט. V. ö. Friedmann jegyzetét. Ploss-Bartels, Das Weib, 9. Aufl., II, 683: „Das jüdische Recht setzte fest, daß eine Beischläferin, die jemand drei Jahre lang im Hause hatte, zur rechtmäßigen Ehe- und Hausfrau wurde“ (?).

<sup>4)</sup> Mek. e h. (57b): אחר של חיה ר' יהושע אומר אחר שנפטרה ממנו במאמר. Mekilta Hoffmann 86: J. [ברבר'ים], E. באגרת (és בנט). A targumok בטר דשלחה fordítást adnak.

Világos, hogy a vita azon kérdés körül forog, hogy a válólel intézménye létezett-e már a sinaji törvényhozás előtt, vagy nem? Az evangéliumokban erre a kérdésre úgy a kérdezők, mint Jézus maga határozott nemmel felelnek, Mózes előtt válás egyáltalában nem volt lehetséges<sup>1)</sup>. Hammurabi törvényoszlopának felfedezése után, úgy hiszem, nem lehet kétséges, hogy a válólel régiségét illetőleg melyik nézet a helyes. A történelmi tények igazolják a régi irástudók intuícióját.

A válólel nyelve az izraelita-zsidó nép köznyelvének történetével a legszorosabb összefüggésben áll, mit alkalomszerűen és mellékesen nem tárgyalhatunk. Bizonyos, hogy a válólel a babylóni fogság előtt, mint minden más irat, héber nyelven volt fogalmazva. 700 körül időszámításunk előtt a nép aramul egyáltalában nem értett<sup>2)</sup>, sőt még 450 körül is, 130 évvel a judeai állam tönkrevérése után, csupán a zsidó nép egy része „nem tudott zsidóul beszélni“<sup>3)</sup>. Hogy az aram mikor lett Palesztinában a nép nyelve, nem határozható meg pontosan, mert nincsen erre semmiféle egyenes adat. Az asszuáni és elephantinei papyrusleletek, melyek egytől egyig aram nyelvűek és az V. századból i. e. vannak keltezve, nagyon valószínűvé teszik, hogy az aram nyelv ezidőtájt már Judeában is erősen el volt terjedve, mit a zsidó hagyomány, mely szerint Ezra a Törvényt a népnek aramul is tolmácsolta, szintén feltesz<sup>4)</sup>. Az okmányokba az aram nyelv, a mely a perzsa uralkodó hatalom diplomáciai nyelve volt az előázsiai népekkel való érintkezésben, kétségtelenül, még mielőtt országos nyelvvé vált, hatolt be. Cseppet sem valószínűtlen tehát, hogy Judeában már az V. században i. e. voltak aram válólevek. Nevezetes minden esetre, hogy a 440-ből keltezett házassági szerződés válóformulája a judea-

<sup>1)</sup> Lásd I. rész, 44 kk. Maimóni Melákim IX, 8 szerint noachidák (pogányok) elválhatnak, de „nincs náluk írásos válás“.

<sup>2)</sup> II Kír. 18, 26. 28 (Ézs. 36, 11. 13); II Krónika 32, 18.

<sup>3)</sup> Nehemiás 13, 23. 24.

<sup>4)</sup> Nedárím 37 b.

beli (még maig érvényben levő) válólevél válóformulájával a lényegre nézve szó szerint megegyezik<sup>1)</sup>.

A mennyire az okmányokat a második templom fennállása idején visszakövethetjük, aramnyelvűek. Ugyanis azok az okmányok, melyeket a misna és a tószefta alkalmilag idéznek, többnyire aramok, majdnem az egyetlen aramrészek ezekben a héber művekben. Mi itt a házassági jogra szorítkozunk<sup>2)</sup>. A házassági szerződés, melynek egyes határozmányait Ketubót 4, 7—12 idézik, aramul volt fogalmazva és mellette még azt jegyzik meg: „Igy írták a jeruzsálemiek. A judeabeliek ellenben így írtak stb.“<sup>3)</sup>. A tószefta Ket. 4, 6 (264, 23) ehelyett azt mondja: „Az összes országok úgy írtak, mint a jeruzsálemiek“ és ezenfelül még egy idézetet ad (11), amely a misnában nincsen. A legtanulságosabb azonban az elbeszélés, hogy Hillél bizonyos alkalomból az alexandriabeliektől bekövetelte anyáik házasságlevelét, melyekben aramul ez volt írva: „Mikor házamba jössz, légy feleségemmé Mózes és Izraél törvénye szerint“<sup>4)</sup>. Alexandriabeliek alatt itt bizonyára Alexandriából bevándorolt jeruzsálemi lakosok értendők. Mindenesetre bizonyítékunk van ebben az aram házassági szerződés létezésére az i. előtti I. század második feléből, abból a korból, melyben a hagyomány számunkra egyáltalában láthatóvá és keltezhetővé válik. Az okmányt a rabbínikus okmánnyal ellentétben kifejezetten népiesnek jelölik<sup>5)</sup>, eszerint mint a többi aram okmány, melyeket szintén népiesnek jelölnek, rabbínikus előtti korból ered. Mivel azonban a nép maga okmányfogalmazványokat nem teremt, az említett instrumentumokban nem láthatunk egyebet, mint a perzsa fennhatóság alatt álló régi zsidó állam

<sup>1)</sup> Pap. G 25. 26: יתהך לראן וי צבית (mehet, a hova akar); Gittin 9, 3: למתך להתנסבא לכל גבר דתצבין (mehet és nőül mehet, a mely férfihez akar). Lásd fenn III. és IV, 1.

<sup>2)</sup> Magánjogi okmányok, pl. Bába Mecia 9, 3; Bába B. 10, 2 (Tósz. Ket. 4, 10, 12; 9, 13).

<sup>3)</sup> Lásd alább.

<sup>4)</sup> Tósz. Ket. 4, 9 (264, 30); j. Ket. 28d lent; Bába Mecia 104 a (variánsok). Lásd fent 11. l., 6. j.

<sup>5)</sup> לשון הדיוט (v. ö. Tószafót Bába M. 104 a היה, Ket. 53 a שצין).

okmányait, a mely korszakban az aram nyelv egyidejűleg hivatalos és népnyelv volt<sup>1)</sup>. A válólevelhez hasonlít a chalice- és a miun-okmány<sup>2)</sup>. Mindkettőt aramúl idézik, még pedig mint „régebbi időben használatosokat“, a mi igen magas korra vall<sup>3)</sup>. A misna külön hangsúlyozza, hogy a chalice aktusánál az illető bibliai mondatokat héberül kell recitálni<sup>4)</sup>.

Aram okmányok mellett azonban héber okmányokat is idéznek, melyek bizonyára nem csupán aram szövegeknek héber reprodukálásai. Jelesül ha a sammaíták a hilléliták ellen két esetben a házasságlevél (ספר כתובה) szövegét hangoztatják és ez alkalommal egy-egy héber mondatot idéznek<sup>5)</sup>, akkor ezt nem foghatjuk föl másképp, mint hogy egy héber okmány lebeg szemük előtt. Különben is többször akadunk a házassági szerződésből vett héber idézetekre, melyek azt a benyomást teszik, hogy szószerinti idézetek és nem tartalmi reprodukciók<sup>6)</sup>.

Ezek az adatok valamennyien Palesztinából származnak és azt mutatják, hogy a hagyomány hazájában, a mely hagyomány 200-ig héberül beszél, az írástudók körében arra törekedtek, hogy a héber nyelvnek a polgári életbe is utat nyissanak. Míg ugyanis az aram részleteket kimondottan népies okmányokból idézik, addig a héber okmányok, úgy látszik, csupán a művelt (írástudó) körök kebelében jártak. A héber nyelv helyreállítása, a mely már a templom lerombolása előtt indult meg, karöltve járt az írástudás terjedésével. A politikai

<sup>1)</sup> A magánjogi rabbínikus okmányok magas korát kimutatni iparkodtam a Cohen-Festschrift-ben.

<sup>2)</sup> Ha a kiskoru leány, kit anyja és testvérei férjhez adtak, nagykoruvá létele előtt kijelenti, hogy az illető férfinak nem akar felesége lenni.

<sup>3)</sup> Tósz. Jeb. 12, 15 (256, 12): בראשונה היו כותבין שטרי חליצה. Ugyanott 13, 1 (256, 20): בראשונה היו כותבין שטרי מיאונין לא שפיא ליה ולא רעיא ליה ולית. היא צביא לאיתנסבא ליה. בית הלל אומר בב"ד ושלא בב"ד וכו'.

<sup>4)</sup> Jeb. 12, 6.

<sup>5)</sup> Jeb. 15, 3, Edújót 1, 12; Tósz. ib. 1, 6 (455, 22): מספר כתובתה נלמד וכו'.

<sup>6)</sup> Ket. 9, 1, 5. 6.; 12, 2 (היו כותבין) = szoktak írni); Tósz. Jeb. 2, 1 (242, 16): איזה הוא שטר, אני פלוני בן פלוני מקבל אני עלי פלונית: (242, 16) יבמתי לזון ולפרנס כראוי ובלבד שתהא כתובתה על נכסי בעלה הראשון.

önállóság teljes elvesztése után a nemzeti műveltség, melynek főképviselei a II. század elejéig majdnem kizárólag a felsőbb társadalmi réteghez tartoztak, egyre a nép szélesebb rétegeit vonzotta varázskörébe, mi által az új héber nyelv is szélesebb térre tett szert. 150 körül Méir az örök üdvösséget igéri mindazoknak, kik a szentföldön élnek, mindennap a Semát olvassák és héberül beszélnek<sup>1)</sup>. I. Juda patriarcha, a misna-szerző házában még a szolgálók is héberül<sup>2)</sup> beszéltek és töle ered a vizsgálódásunkra oly jelentős mondás: „Mire való Izraél országában a syr nyelv? Vagy héber vagy görög<sup>3)</sup>).

Fejtegetésünk eredményeit összefoglalva, konstatáljuk, hogy az első két században, melyek bennünket itt érdekelnek, a zsidó nép nyelve az aram volt. Ezen a nyelven levelezett I. Gamliél 40 körül nemcsak a palesztinai zsidókkal, hanem a babylóni, méd és görög diaszporával és az összes országok diaszporájával<sup>4)</sup>. Az okmányok nevei, ezen körülménynek megfelelőleg, majdnem kizárólag aramok<sup>5)</sup>. Az aram nyelvnek ezen régi idők óta birt rangját egyrészt a héber, másrészt a görög nyelv ostromolta. A három nyelv eme versengése a válólevelnél is mutatkozik. Hogy a héber válóformula, amelyet Gittin 9, 3 követel, héber válólevelet tételéz föl, már fent (III, IV, 1) kimutattuk. Ezen törekvés megindítója Méir<sup>6)</sup>, ki ellen Jehúda a hagyományos szokást, hogy a válólevelet aram nyelven fogalmazzák, fenn akarja tartani. Minthogy a misna szerkesztője, mint Méir, az aram nyelv helyébe a héber nyelvet akarta tenni, az egyesnek véleményét, mint ez különben is szokása, a névtelenség egyszerű eszközével általános véleménykép állította oda. Tényleg azon-

<sup>1)</sup> Szifré Deut. 333 végén (40 b); j. Sekálím 43c, 73: ומדבר בלשון הקודש.

<sup>2)</sup> Ros Has. 26 b; Meg. 8 a; j. Sebiit 38 c, 25 al.; j. Meg. 73 a, 42.

<sup>3)</sup> Szóta 49 b (B. K. 83 a): באי לשון סורסי למה אלא אי לשון הקודש או לשון יוני.

<sup>4)</sup> Tósz. Szanh. 2, 6 (416, 27); j. Szanh. 18 d, 13 (M. S. 56 c, 9); b. Szanh. 11 b.

<sup>5)</sup> Lásd pl. Bába Batra 168.

<sup>6)</sup> j. Gittin 50 b, 40.

ban Jehúda a régi évszázados gyakorlatot képviseli, névtelen ellenfele pedig az ujitást.

A héber és görög válólelevelet egymásmellett említik. „Ha a válólelvelel héber volt, a tanúaláírás pedig görög, vagy ha a válólelvelel görög, a tanúaláírás pedig héber, ha az egyik tanú nevét héberül, a másik pedig görögül írta alá . . . a válólelvelel érvényes“<sup>1)</sup>. „Ha két válólelvelel két hasábon egymásmellé van írva és két héber tanú egymás alá, épp így két görög tanú egymás alá, akkor az a válólelvelel érvényes, melylyel a tanúaláírások összeolvashatók. Ha azonban egy héber és egy görög, azután ismét egy héber és egy görög tanú volt aláírva, akkor mindkét válólelvelel érvénytelen“<sup>2)</sup>.

Más kérdés, vajjon görög betűkkel írt héber (aram) válólelvelel vagy héber betűkkel írt görög válólelvelel érvényes-e? Ez nem akadémiai kérdés, mert a zsidók, mint más összefüggésben bizonyítottam, bibliai könyveket is írtak mindenféle idegen betűkkel, amely szokásnak a héber bibliai szöveg görög átírása, Origenes Ἑβραϊστικόν-ja létezését köszöni<sup>3)</sup>. A misna ezen mondata: „A válólelvelel, amely görögül van írva“,

<sup>1)</sup> Gittin 9, 8 נט שכתבו עברית ועדין יונית ועדין עברית, עד אחד יוני ועד אחד עברי וכו' כשר. Biztos, hogy görög nyelven írt válólelevelekről van szó. עברית alatt persze aram is érthető (csupán יונית-nak ellentéte), de hébert is fog jelenteni. j. Gittin 50d, 1 azt mutatja, hogy görög okmányok héber tanúaláírásokkal nem voltak ritkák. „Héber okmányokat görög okmányokra és görög okmányokat héber okmányokra változtatnak át és hozzátesznek egy hitelesítést (קיום)“. (Tósz. Bába B. 11, 8, 413, 28). — Grenfell-Hunt, The Oxyrhynchus Papyri IV (1904), VII. tábla latin papyrus görög aláírással 247-ből i. után.

<sup>2)</sup> Gittin 9, 6: שני ניטין שכתבן זה בצד זה ושני עדים עבריים באים מתחת זה לתחת זה ושני עדים הראשונים נקראין עמו כשר. עד אחד עברי ועד אחד יוני ועד אחד עברי ועד אחד יוני באין מתחת זה לתחת זה שניהם פסולים. Samuel b. Jiczchak azt mondja, hogy olvasandó: עד אחד עברי ועד אחד יוני ועד אחד יוני ועד אחד עברי (j. Gittin 50c, 13) és a Lowe-féle misnakiadásban csakugyan így áll. Lásd a két talmudot e helyre. Ugy kell érteni, hogy a tanúaláírások a két válólelvelel egész szélességét töltik ki; ha tehát először a héber tanúk írtak alá, akkor a jobboldali válólelvelel érvényes, különben pedig a baloldali. A válólelvelel nyelve nem jön tekintetbe, de nyilvánvaló, hogy oly esetről van szó, melyben az egyik válólelvelel héber, a másik pedig görög.

<sup>3)</sup> Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 69—72.

azt is jelentheti, hogy a válólel csupán görög betűkkel, de nem egyszersmind görög nyelven volt írva. Ez ugyanaz az interpretationális kérdés, amely a biblia írására és nyelvére vonatkozó tannaíta szövegek tárgyalásánál eldöntendő. Mint ott<sup>1)</sup>, úgy itt is a görög szó kettős értelemben veendő: 1. görög írás és görög nyelv, 2. görög írás és héber (aram) nyelv. Már egy gáon misnánkat e kettős értelemben fogta fel és vele felelt arra a kérdésre, vajjon *perzsa* válólel érvényes-e?

A gáon először idézi misnánkat és azt mértékadónak nyilatkoztatja ki; azután pedig következőkép dönt: „*Perzsául irt válólel érvényes minden aggodalom nélkül, de szabályszerűen legyen írva; vagy a mi aram köznyelvünkön, habár perzsa vagy görög írással. Hiszen mi a válólelet aram nyelven írjuk és ha syrül volna írva, a mi az egyik aram nyelv írása, vagy babylóni kald írással, ami a mi aram írásunk, akkor is érvényes és épp így érvényes minden más írással. Ugyanaz áll, ha a válólel más nyelvre van lefordítva és mi pontos vizsgálat után azt találjuk, hogy megfelel a törvénytudósoktól felállított minden követelménynek*“<sup>2)</sup>.

1) I. h. 73 kk. Azóta a hébernek idegen betűkkel és más nyelveknek héber betűkkel való írására minden korból és minden országból gyűjtöttem adatokat.

2) Responsen der Gaonen, ed. Harkavy 29. 1. (255. sz.): והילכך נט דכתיב פרסית כשר הוא ואין בו חששא כל עיקר, אלא מיהו צריך שיכתב כהלכתו, או כלשון הזה דרגילנא ביה בלשון ארמית ואע"פ שנכתב בכתב פרסי או בכתב יווני דהא עברית קא כתבין ולשון ארמית הוא, ואי אצ"ל וא"ל הוה כתיב בכתב פרסי [צ"ל סורסי] נמי דהוא כתיב אצ"ל כתב לאחר מלשני הארמית או כתב בבלי כשרי שהוא כתב ארמית שלנו גם כשר היה וכן כל כיוצא בו, ואי אפילו היעתק נופו של נט ותורפיו אל לשון אחר והקרנתו ומצאנו בו את הצרכים שתיקנום חכמים כשר הוא... וראשונים שלנו תקינו עוד וברך וכל העולין עכשיו אם תרף הדברים הללו נמצא בנט אפילו בלשין אחר הרי זה כשר. A második פרסי-*ra* való javítása által az egész hely érthetővé válik. Maímúni is ismer egy külön héber profánírást (Kobecz Resp. 7. sz.). A responsum vége következőkép hangzik: ואם תורפיו במקומו אע"פ שהוא בלשון אחר כשר... ואם בלשון הזה דרגילנא ביה ובכתב אחר כל שכן דשפיר דאמי, אלא ידאי ראוי שלא לעשות כך בלשון אחר לכתחלה וכו' אלא אם כן הוא שנועדו בית דין השב בארץ יון או רומי או פרס... ואם לא נייער בכך אלא יחיד בכתב נט בלשון אחר טעין מחקר ואינו מוחזק בזה ובהחקרו והמצאו מכוון בהונן כשר הוא.

Már 350 előtt előfordultak Mahuzában perzsa nyelven írt magánjogi okmányok, melyeket a babylóni iskolafők, habár nem tudták azokat olvasni, jogérvényeseknek ismertek el<sup>1)</sup>. A perzsa nyelv, melyet R. József az aram elé helyezett<sup>2)</sup>, a zsidók között állandóan terjedt, úgy hogy a Halákót Gedólót szerzője 750 körül a következőt kodifikálja: „Hol nincs jegyző, de vannak zsidók, kik a perzsa írást is olvasni tudják, akkor a zsidók perzsául írnak és aláírják a válólevelet, az okmányokat és a házasságleveleket, és a dolog rendben van“<sup>3)</sup>. A gáon, aki ezt a helyet magyarázza, minden nyelvet megengedhetőnek nyilvánít; névleg nevezi Görögországot, Rómát (Byzancz?) és Perzsiát<sup>4)</sup>. Körülbelül 250 évvel később (1180 körül) Maímúni azt konstatálja, hogy a válólevelet az egész zsidó nép az aram nyelven a tőle közölt (most is szokásos) minta szerint állítja ki, habár minden nyelv meg van engedve<sup>5)</sup>. Még a XVII. században jött Marseilleből — bizonyára marannoktól — egy spanyol válólevél Olaszországba, melyet azonban Sámuel Aboab érvénytelennek nyilvánított<sup>6)</sup>. Nem bíztak saját képességükben, hogy valamely más nyelven figyelhessenek mindazon apróságokra, melyeket a babylóniai talmud az aram válólevél számára statuált.

1) Gittin 11a: אמר רבא האי שטרא פרסאה וכו' מנבינן ביה מבני חרי, רב פפא כי הוה אתי שטרא: Ugyanott 19b: והא לא ידעי למיקרא? בדירעי וכו' פרסאה ליהדיה דחתים בערכאות של גוים מקרי להו להני שני גוים וכו' Halák. Gedólót, ed. Hildesheimer, 324, n. 2).

2) Szóta 49b; B. K. 83a.

3) Hal. Ged., ed. Venezia 79d, Hildesheimer 334, Warschau 158. Ugyanezt idézi Resp. d. Gaonen Harkavy, 254. sz. A többi, a mi ott még áll, homályos.

4) Lásd a helyet előző lap, 1. j.

5) Gerusin IV, 11: כבר נהנו כל עם ישראל לכתוב הנט לשון ארמי: ובנוסח זה אע"פ שמותר לכתבו בכל לשון לכתחלה mondja Maímúni: י"ש לאיש לקדש אשה בכל לשון שהיא מכרת בו וכו' (Isut III, 8. Maggid forrásul Kidd. 6a adja).

6) דבר שמואל 361. szám.

## b) A válólevél jellege és stílizálása.

A zsidó válólevél okmánybeli jellegének meghatározása céljából szükséges, hogy előbb az okmányok általános beosztását ismertessük. Tesszük ezt Mitteis szavaival, ki erről a görög papyrusokmányok leírása közben a következő fogalmakat állapítja meg.

a) „A jogász az okmányokat tartalmuk szerint bizonyító és rendelkező okmányokra osztja fel. Az előbbiek olyanok, melyekben egy jogilag relevans eset, a mely már az okmány felállítása előtt történt, ez által csak megerősítetik és könnyebben bizonyíthatóvá válik. Pl. már adott és ugyanez okból jogilag kötelező kölcsönről adóslevelet állítanak ki, vagy pedig szóbelileg történt végrendelezésről a végrendelet tartalmának megrögzítése céljából jegyzőkönyv vétetik fel. Rendelkezők az olyan okmányok, hol a jogi ügylet épen az okmány felállítása által jön létre, pl. vétel, házassági szerződés vagy végrendelet, melyeknél akár a törvény rendelkezése, akár a felek megállapodása folytán, csakis az okmány megszerkesztése hívja az ügyletet életbe.“

b) „Stilizálásuk szerint az okmányok objektív és szubjektív okmányokra osztatnak fel. Ha az okmány az esetről egy páratlan megfigyelő álláspontjából a harmadik személyben referál (pl.  $\acute{\omicron}\mu\omicron\lambda\omicron\gamma\epsilon\iota\ \acute{\omicron}\ \delta\epsilon\iota\tau\alpha$ ), akkor objektív; ha pedig maguk a felek, az első személyben beszélve, viszik a szót és így szerkesztik az okmányt (pl.  $\acute{\omicron}\mu\omicron\lambda\omicron\gamma\tilde{\omega}$ ), akkor szubjektív.“

c) „Harmadik felosztás szerint az okmányok nyilvános vagy magán okmányok. Az előbbiek közhivatalnok előtt készíttetnek, az utóbbiak ilyenek bevonása nélkül<sup>1)</sup>).

Vegyük először szemügyre az utolsó pontot. A törvény egyszerűen azt mondja: a férj írjon az asszonynak válólevelet. Ez szószerint veendő. Az írás művészete ugyanis a régi Izraélben nagyon el volt terjedve<sup>2)</sup>, különösen a társa-

<sup>1)</sup> L. Mitteis und U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, II. Band, 1. Hälfte, 49. k.

<sup>2)</sup> Egy véletlenül elfogott fiu felírja a város 77 előkelő emberének a nevét (Bírák 8, 14) s több bizonyíték.

dalom felső rétegében, a földbirtokosoknál, kikhez a mózesi törvény, mint részleteiből kitűnik, első sorban szól. De ha meg is engedjük, hogy „írjon“ csupán válólevél készítését fejezi ki, ezt tehát a férj helyett más is megteheti, akkor sem követel a törvény ehhez az aktushoz hivatalos személyt, az okmány magán jellege tehát nincs érintve. Hatóságról, pl. „a város véneiről“ mint a fiatal asszony becsületét meggyanúsító jogesetben (V. Móz. 22, 15), sem a mózesi törvényben, sem a prófétáknál nincsen szó. Az ó-izraelita házasság magánjellege és a férj feltétlen válójoga mellett<sup>1)</sup> a házasság felbontása tisztán magánügy volt. Ha ez pedig így volt, akkor következetesen a válólevél magánokmány volt. Sem a bibliában, sem az apokryphákban az ellenkező nézetre semmiféle támpontot nem találunk. A házassági szerződés, melyet az asszuáni papyrus G-ben bírunk, mindkét házastfélnek biztosítja a jogot, hogy a község előtt tett nyilatkozattal, amely így hangzik „gyűlölők“, a házasságot felbontsa. De a nyilvános nyilatkozatra, mint az összefüggésből látszik, a válásnak vagyoni jogi következményei miatt volt szükség: a válásba magába a községnek nyilván semmiféle beleszólása vem volt. Válólevélről egyáltalában nincs itt szó, a válónyilatkozat után „az asszony mehet, ahova akar“.

A válás története, amennyire a hagyományból ismerjük, nem jegyez fel egyetlenegy esetet sem, hol valamely hatóság a válásba bármely formában beavatkozott volna. Az I. században i. e. azonban ebben a pontban változás állhatott be. A két nagy iskola, a sammaíták és hilléliták vitája a megengedett válóok fölött<sup>2)</sup> helyesen csak úgy érthető, hogy a válás eszközléséhez előzőleg erre jogosított hatóság ítéletét kell megszerezni. A válólevél kiállítása és átadása azonban még a sammaíta nézet szerint is magánaktus volt, amely törvénytörvény- vagy közhivatalnok segédkezése nélkül folyt le. A sógor válóleveléhez (הליצה) három tagból álló törvényszéket<sup>3)</sup> követeltek, melyek magánszemélyek is lehettek, a

<sup>1)</sup> I. rész 19. és 23. lap.

<sup>2)</sup> I. rész, 26—33. 1.

<sup>3)</sup> Jebámót 12, 1 מצות הליצה בשלושה דינים ואפילו שליחת הדיינים.

házasságfelbontáshoz azonban ilyen törvényszékre nem volt szükség. „Ha valaki a hegycsúcsról azt kiabálja: ki hangozmat hallja, írjon válólevelet feleségemnek, akkor írjanak és adják át“<sup>1)</sup>). Mindez a válólevelet magánokmányoknak jellemzi. Ilyen volna még akkor is, ha a válás aktusánál törvényszék közreműködésére volna szükség, mert a válólevél kiállításához hivatalos személy nem kell és benne ilyen nevezve nincs.

A szabályszerűen kiállított válólevélnek az asszonynak való átadása önmagában létesíti a válást. Válólevél nélkül válás egyáltalában nem eszközölhető. Mindezek után megállapíthatjuk, hogy a válólevél *rendelkező okmány*, még pedig oly mértékben, hogy az a jogi cselekmény nélkül meg sem történhetik. Hogy a válólevél átadásának tanúk előtt kell-e megtörténni vagy nem<sup>2)</sup>), ebből a szempontból nem bír jelentőséggel, mert az első esetben is megmarad az okmányoknak rendelkező jellege.

Ami a *stilizálást* illeti, mindenekelőtt konstatáljuk, hogy a még létező válólevelek *szubjektív* okmányok. A válólevélben csupán a férj beszél, még pedig az első személyben. A kelet után névvel nevezi magát és azután az okmányban mindvégig első személyben beszél és nem írja alá magát. Eredeti okmányok, mint már megjegyeztük, nem maradtak ugyan ránk, de a *talmud*, föltevésünk szerint a biblia is, idéz egyes mondatokat a válólevélből, ezek pedig valamennyien szubjektív alakkal bírnak. A válás velejére vonatkoznak és az illető fejezetben tárgyaltattak. Midőn erre utalunk, csak az van még hátra, hogy a válólevél kézírásos (*cheirograph*) jellegét bizonyítsuk, amit szintén *Mitteis* leírásának kapcsán teszünk.

„A χειρόγραφον oly okmány, amely levélstílusban, tehát szubjektív alakban van tartva és ugyanezért nincsenek rajta tanúk. Kezdődik az üdvözlettel (ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι χαίρειν)<sup>3)</sup>), a

<sup>1)</sup> Tósz. Gittin 6, 9 (329, 23). Hasonló esetek misna u. o. 6, 5. 6. Ha valaki két emberhez szól: adjatok feleségemnek válólevelet stb. Ha azonban három emberhez szól: adjatok feleségemnek válólevelet, akkor mással kell iratniok mert törvényszékké tette meg őket (u. o. 7).

<sup>2)</sup> Erről a pontról lásd alábbi fejtegetéseinket.

<sup>3)</sup> A jegyzetben M. hozzáteszi, hogy a χαίρειν némelykor elesik.

kelet a végén áll. A kiállító aláírása . . . nem szokásos . . . ez az okmányforma . . . most a papyrusokban már a korai ptolemeusi korszakból ismeretes (anno 248 ante) és már a klasszikus Görögországra nyúlik vissza.“ „A név után azt várnánk, hogy a χειρόγραφον-t mindig maga a kiállító sajátkezűleg írta; gyakran csakugyan így is van; de sok cheirographon más által íratott, és némely efajta darabnál igen tökéletes stílusából valószínűvé válik, hogy ezt hivatásos okmányszerző készítette“<sup>1)</sup>).

A férj saját nevének megnevezése a tartalom elején és az asszony nevének megnevezése mindjárt az első mondatban, továbbá a szubjektív stílizálás és végül a kiállító aláírásának hiánya a válólevelet cheirographonnak jellemzik. Ilyennek gondolja a válólevelet a mózesi törvény, hol kétszer áll „válólevelet ír“. A talmud idejében a válólevelet rendszeren hivatásos írnok készítette<sup>2)</sup>. De még ebben a korszakban is előfordultak sajátkezűleg írt válólevelek. Ezeknél oly határozatok hoztak, amelyek világosságot derítenek arra a két pontra, melyekre nézve a válólelél jelen alakjában a görögök cheirographonjától eltér, t. i. a kelet és a tanúaláírások helyére.

Gittin 9, 4 ugyanis a következőt olvassuk: „Három válólelél érvénytelen; ha azonban az asszony újból férjhez ment, gyermeke mégis törvényes. (1.) Ha a férj a válólevelet sajátkezűleg írta, de nincsenek rajta tanúk. (2.) Ha vannak rajta tanúk, de hiányzik a kelet. (3.) Ha van kelet, de csupán egy tanú . . . Rabbi Eleázar azt mondja: Ha nincsenek is rajta tanúk, hacsak a válólelél átadatott tanúk előtt, már érvényes, mert a tanúaláírás intézményét csupán a világ javára hozták be“<sup>3)</sup>).

<sup>1)</sup> J. m. II, 1, 55 k. lap.

<sup>2)</sup> Pl. Gittin 6 végén. Az írnok fogalmazványokat (טופס) tartott készletben, melyekbe adott esetben a házaselek neveit és a keletet (תורה) utólag kitöltötte (u. o. 3, 1. és 2. és máshol).

<sup>3)</sup> שלשה גטין פסולין ואם נשאת הולך כשר, כתב בכתב ידו ואין עליו עדים, יש עליו עדים ואין בו זמן, יש בו זמן ואין בו אלא עד אחד וכו' שאין העדים חותמין על הנש אלא מפני תקון העולם. Jebámót 3, 8 ugyanezt a három esetet ספק גירושין kitéléllel vezet be.

Kelet és tanúk rabbinikus, nem bibliai követelmények, a történet nyelvén szólva: későbbi újítások. A tanúknál még ismerjük az új berendezés időpontját is. II. Gamliél patriarchatusának kora ez, ki hivatalát 30 körül foglalta el. A válólevélre vonatkozó három új intézkedése között, melyeket „a világ javára“ tett, az utolsó az, hogy a tanúk a válólevelet írják alá<sup>1)</sup>. Eleázar (150 körül) még a régi szokáshoz ragaszkodik, midőn úgy vélekedik, hogy a válást az „átadás tanúi“ eszközlik, míg Méir ezt az „aláírás tanúinak“ tulajdonítja<sup>2)</sup>. Az új rend után is voltak még válólevelek tanúaláírások nélkül<sup>3)</sup>.

A kelet behozatalának időpontjára azonban nincs határozott történeti adatunk. Még Abba Sálul (100 körül) a következőt mondja: „Ha a válólevélben a kelet hiányzik, de belé van írva: ,én ma elbocsátottalak‘ vagy ,azon a napon, amelyen N. N. okmányainkat olvasta‘, akkor ez elegendő“<sup>4)</sup>. De a misna a kelet beírását már feltételezi, csak hogy nem veszi nagyon szigorúan, amennyiben a misnában vita tárgya az, hogy válóleveleknél az okmányok írása nappal és a tanúk aláírása éjjel vagy megfordítva meg van-e engedve, holott ez más okmányoknál egyhangú nézet szerint tilos<sup>5)</sup>. A váló-

<sup>1)</sup> Gittin 4, 3: העדים חותמין על הגט מפני תקון העולם. Gittin 2, 5: „A nő maga is írhatja válólevelét, שאין קיום הגט אלא בחותמיו (lásd ehhez Gittin 23a).

<sup>2)</sup> Gittin 3 b, 23 a s máshol. Méir, a hivatásos írnok (líblar) azt mondja: „Ha a férj a válólevelet a szemétdombon találta, tanúkkal aláíratta és feleségének átadta, a válás érvényes“. Más szóval készen tartott formularé is alkalmas válóokmány (v. ö. Tószáfót Gittin 4a חתמו alatt). Az általános nézet az volt, hogy a válólevelet egyenesen az elbocsátandó nő számára kell írni (לשמה). Gittin 3, 1; b. Gittin 23a és gyakran. Ez a régi szokásnak, hogy a férj maga írja a válólevelet, a visszhangja.

<sup>3)</sup> Gittin 1, 3: אם יש עליו עדים יתקיים בחותמיו. Tósz. ib. 1, 3 ugyanaz részletesebben.

<sup>4)</sup> Tósz. Gittin 9, 6 (334, 2): אמילו כתב בו אני היום גרשתך. (Bába B. 172 b némi eltéréssel).

<sup>5)</sup> Gittin 2, 2. Ezen rabbinikus rendelkezés oka fölött már 250 körül vitatkozik Jóchanan és Simon ben Lákis (b. Gittin 27, v. ö. j. Gittin 45c lent), ez időben tehát már nagyon régi lehetett, különben még tudták volna az igazi okot.

levél aeráinak tárgyalásánál láttuk, hogy a válólevél kelete a farizeusok és egy galileai eretnek vitájában említve van, amiből következik, hogy ez az új intézkedés nem lehet fiatalabb, mint a tanúaláírások behozatala. A gyakorlatban bizonyára mindkettő már az említett időpont előtt volt szokásban, de nem volt általánosan kötelező. Gamliél rendelkezése valószínűleg csupán egy, már elterjedt gyakorlatot kivételt nem tűrő törvénné emelt föl. Ezt a feltevést támogatja az ó-keleti (és antik) szokás, amely az okmányokat a kelettel kezdte vagy végezte, mint fent (IV., 4) előadtuk.

*Bizonyos mindenesetre, hogy a kelet és a tanúk nem tartoznak a válólevél eredeti elemeihez, a válólevél tehát a talmudelőtti korban tiszta cheirographon volt, amint a mózesi törvény előírja. Ezen jellegét tartalmában mai napig megőrizte, míg valamennyi más rabbínikus okmány, beleértve a házassági levelet is, objektív bizonyító okmánnyá alakult át.*

Bebizonyíthatólag még a tannaíta korban voltak szubjektív adósságlevelek<sup>1)</sup>, de az objektív okmányok lehettek a gyakoribbak. Valószínűtlen azonban, hogy a tanúk már a talmud idejében mint a jogi ügylet referálói figuráltak volna, mint a még fenmaradt és mai napig szokásos rabbínikus okmányokban. A talmudban ugyanis rendszeren nótáriusok (סופר, ספר, לבלר, λιβλαρο) szerepelnek, mint okmányszerzők. Az ó-palesztinai okmányok bizonyára hasonlítottak az asszuáni és elephantinei papyrusokmányokhoz, melyek lényegükben a demotikus és görög-egyptomi papyrusokmányokkal egyeznek<sup>2)</sup>. Az aram papyrusokmány mindig ezen megjegyzéssel fejeztetik be: „Ezt az okmányt N. N. írta N. N. parancsára“, mire közvetlenül a tanúaláírások következnek<sup>3)</sup>. A tanúkon

<sup>1)</sup> Tószefta Bába Batra 11, 4 (413, 17): בין שכתוב בו לווה פלוני מכלני בין שכתוב בו אני פלוני לוויתי מפלוני והעדים למטה כשר.

<sup>2)</sup> Lásd értekezésemet a Cohen-Festschrift-ben. Fentartom magamnak, hogy erre a témára máshol még visszatérjek.

<sup>3)</sup> Pl. Papyrus A: כתב פלטיה בר אחי ספרא זנה כפם קוניה, שהדיא (כתב פלטיה בר אחי ספרא זנה כפם קוניה, שהדיא) (következnek a tanúaláírások). Pap. L-ben az okmányíró megjegyzése az utolsó helyen áll, mert az adósságlevelet a tanúk szavára (nem az adós megbízásából) készítette (על פם שהדיא).

kívül tehát még egy névleg nevezett ember van, ki a jogi ügyletről tudomással bír. Kérdés már most, hogy a magát megnevező okmányíró nem tekinthető-e egyuttal tanúnak is? A misna erre a kérdésre igennel felel, midőn ezt mondja: „A válólevél érvényes, ha rajta ez áll: ezt írta a nótárius [N. N.], és ezután következik egy tanú<sup>1)</sup>). A misna azt akarja mondani, hogy a nótáriusnak szokásos jegyzete egyetlenegy tanú aláírásával kapcsolatban elegendő. Jirmija ezen állításával: „A misnában az áll [vagy a misna úgy értendő], hogy a nótárius aláírta magát<sup>2)</sup>), talán csak azt akarta mondani, hogy az okmányírónak nevét kell az okmány alá tennie, azaz névleg kell magát okmányíróképp megneveznie, és nem elegendő, ha csupán írásának felismerése által azonosítják<sup>3)</sup>). Ez a föltevés nem bizonyos, de bizonyos az, hogy a misna eme szavai: „Az írnok írta“, a régi írnokszokást, hogy magát az okmány fogalmazójaképp megnevezze, tükrözteti, és hogy a misna azon esetben, midőn a válólevélen ily jegyzet található, már egyetlenegy tanú aláírását is elegendőnek tartotta.

A misnában eszerint még megvan ama régi szokás nyoma, melyet a zsidó-aram papyrusokban, valamint a babylóniai szerződészekben mindenütt találunk, hogy az okmány írója végül névleg megnevezi magát. Palesztinában, valamint Babylóniában, hol a zsidók sűrű tömegekben éltek, gyakran egész vidékeket kizárólag laktak, mindenütt voltak jegyzők és magánírnokok, kik a jogi okmányokat készítették, rend-

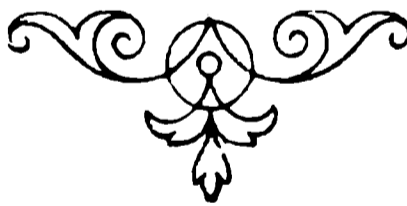
1) Gittin 9, 8: כתב סיפר ועד כשר, azaz az okmányíró a válólevélbe beírta: „Ezt a válólevelet írta N. N.“ Gittin 86 b: ודיקא כתב ידו ועד אבל כתב סופר ועד לא ושמואל אמר אפילו כתב סופר ועד שהרי שנינו כתב סיפר ועד כשר. Sámuel eszerint a misnát úgy magyarázta, hogy az okmányíró megnevezte magát, különben a misnából azt következne, hogy egyetlenegy tanú mindig elegendő.

2) Gittin 66 b, 71 b, 86 b: חתם סופר שנינו.

3) Gittin 88 a az áll, hogy Abahu az okmányból ráismert az íróra és tanúnak akarta tekinteni. De Jirmija azt vetette ellene: חתם סופר שנינו. Ha tehát az író megnevezte volna magát, חתם סופר lett volna. E szerint nem erről a kérdéstről volna szó, vajjon סופר נעשה עד. Mindezt csak mellékesen jegyezzük meg, a misnamagyarázatunk ettől független.

szerint hatóságok is voltak, kik az okmánykiállítás jogával bírtak. Ugyanezért nem forgott fenn semmi ok a régi szokás megváltoztatására. Másképp alakult a dolog a talmud után következő korokban, midőn a zsidók lassanként minden önállóságot elvesztettek és a szétszóródás egyre fokozódott és ezen körülmények következtében jegyzők és hatóságok nem álltak mindig és mindenütt rendelkezésre. Ez okból a könnyebben megszerezhető két tanúhoz folyamodtak. Ezen az úton változtak át a szubjektív okmányok objektivékké, még pedig oly módon, hogy mindig a két tanú jelenik meg, mint a jogi ügylet referálója.

Ez az eset forog fenn az összes rabbinikus okmányokban. Kivétel csakis a válólevél, amely vallásos rendelkező okmány lévén, éppen ezen körülménynél fogva, régi jellegét az összes országokban mind e mai napig változatlanul megtartotta. A zsidó válólevél a legrégibb élő okmány és az egyetlen, amely az ókorból a jelenkorba benyúlik.



## VI.

### TIZ RÉGI VÁLÓLEVÉL ÉS EGY SZABADON-BOCSÁTÁSI OKMÁNY.

A jelen mű már be volt fejezve, midőn ez év július végén Elkan N. Adler úr gazdag kéziratgyűjteményét Londonban megtekinthettem. A neves könyvgyűjtő ismert liberalizmusával a birtokában levő összes válóokmányokat rendelkezésemre bocsátotta, a miért neki e helyen is köszönetemet fejezem ki. Midőn ezeket a régi okmányokat ki nyomatom, jelentőségükről néhány észrevételt bocsátok előre.

A legrégebb ismert eredeti válólevélnek a Fosztatból eredő 1088-ban kelt okmányt tartottam. De már Schwab közrebocsátott egy másik fosztati válólevelet, amely 1066-ban kelt<sup>1)</sup>. Most az alább következő 1. sz. okmányban 1020-ból származó eredeti válólevelet és a 2. sz. okmányban legkésőbb 1048-ból származó fogalmazványt birunk.

Habár ezek az okmányok egy kivételével egy és ugyan azon helyen készültek, mégis több eltérést mutatnak egyes kifejezésekben, valamint némely szavaknak írásában, ami annak a jele, hogy a válólevél még ebben a korban sem volt a legkisebb pontig megállapítva. Először általában meg-

---

<sup>1)</sup> *Revue des études juives* LXVI, 128. Az eredeti okmány sorait a nyomtatás nem jelzi. A kiadó számukat sem adta meg. Kérdés, hogy az eredetiben az első sorban *בדלא בשבת* áll-e, és nem *בשבת* vagy *בשבתה*. *בדלא* (4. sor), *ובדי* (5.), *דיתהוויין* (6.), *דיתצביין* (7.), *יהוי* (8.) olvasandó: *בדלא* (8.) helytelen kiegészítés, helyesen *מני* (8.) *מני* [אי]. Egyuttal megjegyzem, hogy az a töredék, melyet Schwab u. o. 129. lap közzétett, szintén válólevélből származik, más okmány nem lehetett.

jegyezzük, hogy valamennyi okmány egészen aram nyelven van fogalmazva, azaz azok a pontok is aramnyelvűek, (különösen a kelet), melyeket esetről-esetre töltöttek ki, és nem héber nyelvűek, mint a későbbi európai válólevelekben és az alább kinyomatott ismeretlen származású (10. sz.) válólevegélben is. A hetet mindig שבת, שבת, שבתא (emph.) szóval fejezik ki, és sohasem a héber שבת szóval. A hét után következik a hónapnak napja, melyet mindig דהוא szóval vezetnek be. Már ezekben a régi válólevelekben hol ליה, hol pedig ביה kifejezést használják. Az aera évét דישנת-szal vezetik be, csupán az 5. számuban áll שנת. Az évszám sorrendje mindig a következő: ezer, százások, tizedek, egyesek. A „szokásos aera“ kitétele 1—6 számokban, valamint a fent (3. lap) kinyomatott 1. számú okmányban למניינא דרגילינא ביה; a 7. és 8. számban ellenben לישטרות áll. 1128-ig azt mondták: „az aera szerint, melyet használunk“, 1145-től kezdve: „az okmányok szerint“<sup>1)</sup>. Mindkét kifejezést együtt sohasem használják. Kivételt csupán a 9. szám tesz, hol ugylátszik לבריאא után עולם דרגילנא למינא ביה következik. Kérdéses, hogy Alfászi az ő formuláréjében (fent 3. l. 3. szám) írta-e ezt a kitételt: לבריאא עולם במניינא דרגילנא למינא ביה. Ez ugyanis nem egyezik az egykorú eredeti okmányokkal, továbbá a tautológia is. למינא orthográfiája ingadozik<sup>2)</sup>. למינא-t a fosztatiak nem használják.

A házasfelek neveihez hozzáteszik „és minden név, amim van“, de nem teszik ezt hozzá az atya és a helység nevéhez, mint ez később Európában általános szokássá vált. נד לא először נדלא, azután נדלא-ra alakult át.

A három válókifejezés sorrendje változik. Figyelmet érdemel, hogy a legrégibb, valamint az utána következő és a két utolsó válólevegélben (1. 2. 7. 8. sz.) mindkétszer mind a három kifejezést használják, még pedig ugyanazon sor-

<sup>1)</sup> A talmud ezt az aerát mindig „a görögök aerájának“ nevezi (fent 49. lap). Hogy a לישטרות-t mikor használták először, nem ismeretes. Válóokmányaink a למלכות יון nevet talán az arab uralomra való tekintetből kerülék.

<sup>2)</sup> למינא (1, 4, 6); מינא (3); מינינא (5).

rendben, holott az 1088-ból (3. lap) eredő válólevélben a második helyen csupán egy kifejezés áll, mint a 3., 4., 5., 6. számban. Öt okmányban négy ellenében a második helyen csupán ותרוכית egymagában áll, nem lehet tehát szó tévedésről, sem pedig egy helység, vagy egy jegyző, vagy egy kor stíbeli sajátságáról, hanem oly szokásról, melyet okmányilag egy századon át követhetünk. A következtetéseket, melyeket a szóban forgó sajátságból az ös-fogalmazványra nézve vontunk (fent 29. l.), a még létező okmányok támogatják.

Az 1088-ki válólevélben a facsimile világosan ת-תריכית mutat, épígy a 3., 4., 5., 6. szám, ellenben az 1., 2., 7., 8. számban תרוכית áll, némelyekben szembeszökő hosszú vavval, mint a 10. számban és a későbbi európai válólevelekben általában. A válólevél nevében az okmány végén valamennyi példányban megtaláljuk ezt a talmudtól követelt hosszúra nyújtott betűt: תרוכין stb. Az 1. számban ezt a betűformát még תהייין szóban is találjuk.

Ingadozik להתנסא orthográfiája, különösen feltűnő להתנסא (1. sz.). Ingadoznak a szövegek בנפשי and בנפשי, valamint más apróságokban (דיהוי; דיהוי; 1. sz. ימה, különben mindig ימה, sohasem ימה). Következetlenek az okmányok a válólevél nevének írásában, majd plene, majd pedig defective írják: תירוכין és תרוכין stb. Erre a pontra nem igen figyeltek. Némely szövegben לא ימה בידכי után még מן שמי áll.

Egy példány kivételével sem a valódi válóokmányokban, sem a formulárékban nem találjuk a הרי את מותרת לכל אדם formulát, a mi állításainkat<sup>1)</sup> megerősíti. A Schwab által közzétett válólevél (9. szám), a mely ugyancsak Fosztatból származik és régiségre nézve jelenleg a harmadik helyet foglalja el, szintén tartalmazza ezt a formulát. Minthogy Schwab ezeket a szavakat jórészt kiegészítés által kapja, az eredetinek átnézése nem volna fölösleges. A két okmány e pontra nézve minden esetre önmagában áll.

Felette érdekes az a tény, hogy az igazi okmányokban, melyeken t. i. két tanúaláírás van, ugymint 3, 4, 5, 6, 8 és

<sup>1)</sup> Fent 23. l. A 10. számról lásd alább.

a fent (3. l.) lenyomtatott 1. számban, a tanúk nevei után hiányzik az ער szó<sup>1)</sup>; az 1. számban is csupán a magát jegyzőnek (ספרא) jelölő okmányszerző neve után áll, még pedig oly formában — a két betűt igen széles köz választja el egymástól —, a mely valószínűvé teszi, hogy ezt a szót csak utólag tették hozzá.

A külalakot illetőleg első sorban konstatálandó, hogy valamennyi okmány pergamentre van írva, holott a szabadságlevél íróanyaga papíros. Igaz, hogy ezen jeruzsáلمي okmány más helyről származik. A tényből jogosan következtethető, hogy a válólevélnél az új íróanyagot, a papírost, nem tartották megengedhetőnek, a mint hogy később Európában ez a kérdés csakugyan heves vitát keltett<sup>2)</sup>. A formátum, mint az okmányok élére tett adatokból látható, különféle volt, de valamennyi kicsi. A sorok száma 13 és 18 közt váltakozik<sup>3)</sup>, a 12-es számnak még a véletlen sem kedvezett.

Megjegyzendő még, hogy három válólevélnél (4., 5. és 6. szám) „az átadás tanúi“ a hátlapon külön fel vannak jegyezve, és egy esetben az egyik tanú azonos az okmányt aláírt tanúval. Sajnos, nem sikerült az összes névaláírásokat megfejtenem.

A válólevelek közt nincs egy sem, melyet a férj sajátkezűleg írt volna (cheirographon), valamennyit kivétel nélkül okmányszerző írta, ki rendszeren a község chazanja (חזן) volt, ritkábban a jegyzője (ספר). Ugyanaz azután mint tanú szerepel. Ez az írás azonosságából kétségtelenül következik. Vonalozás nincsen, némelyik okmányban a sorok görbék. A sor végén némelykor a szó félig a sor fölött van, némely okmányíró azonban betűnyújtással huzza ki a sort. A legnevezetesebb e tekintetben a 3. szám, melyben a כרת מישה וישראל három szó egész sort tölt be, mit az író a ה, ר és ל betűk felső keresztvonalának felette hosszúra nyújtásával ért el. Ez a három betű a sor kétharmad részét foglalja el. Hogy a litterae dilatabiles milyen régiek, nem

<sup>1)</sup> Lásd fent 52. lap.

<sup>2)</sup> Lásd fent 61.

<sup>3)</sup> Sorrend szerint: 15, 18, 14, 17, 13, 14, 16, 14 (tanúk nélkül).

ismeretes, okmányunk 1110-ből szolgál példával (a ל-re a 2. szám 1037—1048-ból), miből egyuttal azt is látjuk, hogy a tágitás nem szorítkozott csupán az אלהם emlékeztetőjelbe foglalt öt betűre, mint általában gondolják. Az 1088-ból származó válólevélben is széles a ׀ betű a szóban forgó formulában, a mely formula itt is egész sort vesz igénybe. Még más válólevelekben is akadunk a sor végén széles betűkre, mit a fentiek után nem kell külön tárgyalnunk.

A 10. számú okmányt külön kell szemügyre vennünk. Ez 12 sorból áll és megvan benne a הרי את מותרת לכל אדם formula. A kelet héberül van fogalmazva, még pedig a világteremtés aerája szerint<sup>1)</sup>. A többi okmány שום וכל-je helyett וכל שום והניכה áll. Nagyon feltűnő דיהויית (דיהות vagy דיהויית helyett = ki voltál) és דתהויין orthográfiája. Az utolsó sajátosság kivételével nagyjában az európai válólevelekkel egyezik; csupán a személyek és a hely neveinek megnevezésénél később szokásossá vált bővítések hiányzanak benne. Eredetéről biztosat nem tudunk. Némi támpontot adhatna e tekintetben דתיבון, a 6. sor első szava. Az írás itt még egész világos, úgy hogy az olvasás fölött nincsen semmi kétség. Alfászi get-formuláréjében, valamint az összes európai válólevelekben közvetlenül צבתי előtt a férj lakóhelye van megnevezve, ebben a szóban tehát az okmány kiállításának helyét kellene látnunk: מתא דתיבון. De nem tudom identifkálni. Az is lehetséges, hogy ezekben a betűkben áldó formula rejlik, a milyent a VI. és VII. század óta Jeruzsálem vagy más szent város neve után irtak<sup>2)</sup>. Egyéb feltevések is lehetségesek. Nincs semmi elfogadható ok arra, hogy ezen minden valószínűség szerint 1142-ben irt okmányfogalmazvány valódiságát kétségbe vonjuk, ugyanezért benne a még jelenleg is érvényben levő válólevél-typus előfutárját láthatjuk. Nem lehetetlen, hogy az említett héber formulát a szent földön használták és onnan hatolt be már régen némely európai válólevélbe.

Ha apróságoktól általában eltekintünk és a válóokmányoknak pusztán sajátlagos tartalmát, vagyis a válóformulát

<sup>1)</sup> Az elmosódott írásban לבריאת szóra még ráismerni vélek.

<sup>2)</sup> Lásd Zunz, Zur Geschichte und Literatur 315 k.

vesszük tekintetbe, nem zárkozhatunk el azon meglepő, valamennyi zsidó okmányra jelentős eredmény elől, hogy a bennünket foglalkoztató okmány tulajdonképi változást a középkorban sem szenvedett, és így majdnem harmadfélezer év óta változatlanul áll fenn. A rabbinizmusnak, valamint általában a zsidó lényének konzervatizmusa, melyet itt konkrét példán mutattunk fel, elsőrendű jelentőséggel bír a zsidó törvényről és annak röviden talmudnak nevezett alapkönyvéről alkotandó nézetünkre. Nem áll jelesül az, hogy az, a mi a misnában van, csak a II., és az, a mi a talmudban van, csak a III.—V. századból ered. A törzs ősrégi, az átalakulások hasonlítanak azokhoz, melyeken a válólevél keresztül ment — a lényeg állandó.

A utolsó helyen közzétett szabadságlevél mutatis mutandis egészen olyan formával bír, mint a válólevél, és okmányszerű bizonyítéka a talmud azon tételének, hogy a fel szabadítólevelek hasonlítanak a válólevelekhez<sup>1)</sup>. Az aera a Seleukos-féle (1369 = 1057), מִיִּתְּ דְרַגְלִינָא בֵּיהּ לְשִׁמְרוֹת szavakkal, tehát a szokásos két kitétel egyesítése által fejezték ki. Egészen sajátos írásmód דִּיהוֹיִיתִי (három joddal) és még egy negyedikkel a szó végén. Egyebekről lásd az okmánynál.

\*

### 1. Eredeti okmány, Fosztat 1020.

(Magasság 16 cm., szélesség 10 cm., 16 sor, szélek levágva, sorok elől hiányosak, négyzetírás, pergament.)

... [ב] שְׁבַע דְּהוּא עִשְׂרֵה יוֹמֵין לִירַח  
 ... [דשנת] אֶלְפָּא וְתֵלַת מֵאָה וְתֵלַתִּין וְהָדָא  
 [שנין למניין] נָא דְרַגְלִינָא בֵּיהּ בַּפְּסִטָּט  
 [מצרים] דְּעַל נִילוֹס נְהָרָא מוֹתְבָּה אָנָּא  
 . . . . . קָה וּבַל יִשׁוּם דְּאִית לִי צְבִיתִי

<sup>1)</sup> Fent 56. lap, 2. j.

[ברעות נ] פשי כד לא אניסנא ופטריית  
 [ושבק] ית ותרוכית יתיכי ליכי אנתי  
 . . . . בת סעדיה וכל שום דאית לך  
 [דהות] אנתתי מקדמת דנא וכרך פטריית  
 [ושבקי] ת ותרוכית יתיך דיתהויין רשאה  
 [וישל] טאה בנפשיכי למהך להיתנסבא  
 [לכל ג] כר דיתצביין ואנש לא ימהה  
 [בידכי מן יו] מא דנן ולעלם ודן דיהוי לך  
 [מני ספ] ר תירוכין וגט פיטורין  
 [ואגר] ת שיבוקין כדת משה וישראל  
 . . . ד ברבי ישכניה ספרא

ד - ע - ד

[יש] למה בן אברהם

יש betüje szó שכניה, áll, ההון fölötte kisebb betűkkel ספרא fölötte egy כ és a נ fölötte egy ה, mit nem tudok megmagyarázni. — I Krón. 15, 24. שכניה — [יש] למה ה-nek fölötte ל-je fölötte ה-nek látszó betű áll, de a bal függőleges vonal bizonyára nem a betűhöz tartozik és így a ד elől e-al egészítendő ki = עד.

## 2. Fogalmazvány, Fosztat 1038—1047 között.

(Magasság 16 cm., írásfelület 14 cm., szélesség most 6 cm., eredetileg talán 8 cm., hiányzó rész levágva, 20 sor, négyzetírás, pergament.)

א עשרין ותלתה יומין  
 לפא ותלת מאה וחמשים  
 א דרגיליננא ביה בפסטאט  
 ס נהרה מותבה אנא  
 ה וכל שום דאית לי  
 פשי כד לא אניסנא  
 ית ותרוכית יתיכי ליכי  
 ת ישועה וכל שום דאית  
 תתי מקדמת דנה וכרך  
 ת ותרוכית יתיך  
 אה ושלטאה בנפשיכי  
 לכל גבר דיתצביין  
 בידכי . . . . אנא

ה מיומא [דנן ולע]לם  
 ת לכל אדם ודן  
 ספר [תרוכ]ין  
 ו ואגרת שבןקין  
 ה וישראל  
 רבי דויד החזן ספרא  
 . . . ה בשבא

### 3. Eredeti okmány, Fosztat 1110.

(14.5×11 cm., eredetileg kb. 12.5 cm., sorok hátul hiányosak, fent és középen nagyobb hézagok, 16 sor, szép négyzetes írás, pergament.)

[ב]מע[לי שכתא דהו]א שבעה [יומין לירח]  
 תשרי [דישנ]ת אלפא וארבע מאה ועש[דין]  
 וחד שנין למניאנא דרגליננא ביה בפסח[ט]  
 מצרים דעל נילוס נהרא מיתבה אנא חסן  
 בר חנה וכל [ישום] דאית לי צביתי [ברעית]  
 נפשי כדלא אניסנא ופטרית ושבקית  
 ותריכית יתיכי ליכי אנתי פאצלה בת  
 ח[ס]ין [וכל שום דא]ית ליכי דהוית אנת[תי]  
 מן קדמת דנה וכרך תריכית יתיכי די  
 תהויין רשאה ושלטאה בנפשכי למהך  
 להתנסבא לכל גבר די תצכייין ואנש לא  
 ימחא בידכי מן יומא דנן ולעלם ודן דיהוי [ליכי]  
 מני ספר תירוכין וגט פטרין ואגרת שבןקין  
 כדת משה וישראל  
 יצחק ביר' שמואל הספרדי זצ"לח' הע'  
 הב'  
 ברכות [בר] שילה הכהן

A fent erősen sérült okmány hátlapján négy sor arab írás és egy olvashatatlan sor héber írás után következik jól olvashatóan:

ברכות הכהן בר שילה הכהן נ' ע'

Ezután nagyobb írással:

. . . . שהר

## 4. Eredeti okmány, Fosztat 1124.

(18×8 cm., írásfelület 15×7 cm., 19 sor, négyzetes írás, pergament.)

בתלתה בשבה דהוא תמניה יומי בירח  
ניסן דשנת אלפא וארבע מאה ותלתין  
וחמשא שנין למניינא דרגיליננא ביה  
[בפסטאט] מצרים דעל נילוס נהרא  
מותבה אנא ישועה הכהן בר שלמה  
הכהן וכל שום דאית לי צביתי ברעות  
נפשי כדלא אניסנא ושבקית ופטריית  
ותריכית יתיכי ליכי אנתי סת אלבנאת<sup>1)</sup>

בת נעמאן הכהן וכל שום דאית  
ליכי דהות ארוסתי מן קדמת  
דנה וכדן תריכית יתיכי דיתיהויין  
סשאה וישלטאה בנפשכי למהך  
להתנסבא לכל גבר דיתיציביין  
ואנש לא ימחא בידכי מן שמי  
מן יוכא דנן ולעלם ודן דייהוי  
ליכי מני ספר תירוכין וגט פטרין  
ואגרת שבןקין כדת משה וישראל  
יצחק המלמד ביר' חיים נ'ע' נפוס' יו'ב'א'  
/ חלפון הלוי ביר' מנשה נ'ע' /

A hátlapon:

מטא לידה קמן אנן עידי מסירה  
/ חלפון הלוי ביר' מנשה נ'ע' /  
מנשה בר עמרם ס'ט'

## 5. Eredeti okmány, Fosztat mellett, 1125.

(10.5×9 cm., 15 sor, csinos négyzetes írás, pergament.)

בתלתה בשבה דהוא עשרים ותלתה יומין לירח  
אייר שנת אלפא וארבע מאה ותלתין ושיתה שנין  
למינייאנא דרגיליננא ביה בעיר מניה זפתא  
דסמיכא לפסטאט מצרים דעל נילוס נהרא  
מותבה אנא חלפון בר משה וכל שום דאית לי  
צביתי ברעות נפשי כדלא אניסנא ושבקית

<sup>1)</sup> JQR. XI, 331 ; Zunz, Ges. Schr. II, 47.

ופטרית ותריכית יתיכי ליכי אנתי בנאת בת סיבא  
 וכל שום דאית ליכי דהות אינתתי מן קדמת  
 דנא וכדן תריכית יתיכי דיתיהויין רשאה  
 ושלטאה בנפשכי למהך להתנסבא לכל גבר  
 [דיתצ] בייין ואנש לא ימחא בידכי מן [יומא דנן  
 ולעל]ם ודן דייהוי ליכי מני ספר תירון [כין  
 ו]גט פיטורין ואגרת שבןקין כדת משה וישראל  
 אברהם ברבי . . . .  
 לוי בר אברהם סי' ט'

A hátlapon:

מטא לידה גטה קמן אנן עידי מסירה  
 א . . . דבר עלי ני'ע' (?)  
 . . . בר . . .

#### 6. Eredeti okmány, Fosztat 1128.

(17×10 cm., írásfelület 14×9 cm., 16 sor, szép négyzetes írás,  
 finom fehér pergament.)

במעלי שבתא דהיא עשרין וחמשה יומי בירח  
 אייר דשנת אלפא וארבע מאה ותלתין ותשעה  
 שנין לבניינא דרגילינא ביה בפסטאט מצרים  
 דעל נילוס נהרא מותבה אנא נתן בר שלה וכל  
 שום דאית לי צביתי ברעית נפשי כדלא אניסנא  
 ושבקית ופטרית ותריכית יתיכי ליכי אנתי  
 סת אלדלאל בת מבישר הנקרא בשארה המשוחרר  
 וכל שום דאית ליכי דהות אנתתי מן קדמת  
 דנה וכדן תריכית יתיכי דיתיהויין  
 רשאה ושלטאה בנפשכי למהך להתנסבא  
 לכל גבר דיתצבייין ואנש לא ימחא בידכי  
 מן שמי מן יומא דנן ולעלם ודן דייהוי ליכי  
 מני ספר תרןכין וגט פיטורין ואגרת  
 שבןקין כדת משה וישראל  
 חלפון ביר' גאלב החזן ת'ני'צ'ב'ה'  
 / חלפון הלוי ביר' מנישה ני'ע' /

A hátlapon:

מטא לידה קמן אנן עידי מסירה  
 / חלפון הלוי ביר' מנישה ני'ע' /  
 . . . בר . . .

## 7. Eredeti okmány, Fosztat 1145.

(10×7 cm., 18 sor, kurzív felé hajló négyzetes írás, pergament).

בחד בשנה דהוא חמישה ועשרין יומי לירה  
 שבמ דשנת אלפא וארבע מאה וחמשים ושיתא  
 ישנין לשטרות בפסטאט מצרים דעל גילום  
 נהרא מותבה אנא יוסף דמיתקרי אבו אל  
 אנאדם בן משה וכל שום דאית לי צביתי  
 ברעות נפשי כדלא אניסנא ותרוכית  
 ושבקית ופטריית יתיכי ליכי אנתי תמתע  
 דמיתקריא עמאים בת עמרם וכל שום  
 דאת ליכי דהו[נת]ת אנת[תי] מן קדמת דנה  
 וכדן תרוכית ושבקית ופטריית יתיכי  
 דיתיהויין רשאה ושלטאה בנפשיכי  
 למחך להתנסבא לכל גבר דיתיצביין  
 ואנש לא ימחא בידיכי מן שמי מן יומא  
 דנן ולעלם ודן די יהוי ליכי מני ספר  
 תרוכין ונט פטרין ואגרת שבקין כדת  
 משה וישראל  
 . . . . . ב . . . . . זצ"ל  
 יפת (?) בר שמריה נ'ע'

## 8. Eredeti okmány, Fosztat 1146.

(11×7 cm., 16 sor, kurzívírás, pergament. Felülről lefelé  
 húzódo két vágás, melyeket nyilván a törvényszék csinált  
 (קרע ב"ד).

בשישי בשנה דהוא עשרין יומין לירה כסליו  
 דשנת אלפא וארבע מאה וחמשים ושבעה שנין  
 לשטרות באלפסטאט אנא אברהם בן ידן (?)  
 וכל שום דאית לי צביתי ברעות נפשי דילא  
 אניסנא ותרוכית ושבקית ופטריית יתיכי  
 ליכי אנתי דלאל בת יוסף וכל שום דאית ליכי  
 דהות אנתי מן קדמת דנה וכדן  
 תרוכית ושבקית ופטריית יתיכי ליכי  
 דיתיהויין רשאה ושלטאה בנפשיכי  
 למחך להתנסבא לכל גבר דיתיצביין  
 ואנש לא ימחא בידיכי מן שמי מן יומא

דנן ולעלם ודן די יהוי ליכי מני ספר  
 תרוכין וגט פטורין ואגרת שבוקין  
 כדת משה וישראל  
 נתן ביר' ישמואל החבר ז"ל  
 יוסף הלוי בר יפת

Az 1. sorban *בשה*-t is lehetne olvasni, de ez nem valószínű. A 7. sorban *וכדו* szó *ד*-jének felső vonalát az író a sor kitértése céljából hosszúra nyújtotta. *שבוקין* szó *ו* betűje (13. sor) bizonyára csupán figyelmetlenségből maradt rövid.

### 9. Fogalmazvány, Fosztat 1066.

(Körülbelül  $16 \times 16$  cm., pergament. Közzétette M. Schwab *Revue des études juives* LVI, 128).

בתרין בשבת דהוא ישיתסר יומי בירח סיון שנת אלפא ותלת מאה  
 שבעין וישבע שנין למנינא דרגיליננא ביה בפסטאט מצרים דעל גילום  
 נהרא מותבה אנא צדקה בר משה וכל שום דאית לי צביתי ברעות נפשי  
 בדלא אניסנא ושכקית ופטריית ותרוכית יתיכי [ליכי אנתין] על . . בת . . .  
 וכל שום דאית ליכי דיהות אנתתי מן קדמת דנא וכדו תרוכית יתיכי ליכי  
 דיתהוויין רישאה ושלטאה בנפשיכי למחק להתנסבא לכל גבר דיתיצביין  
 ואנש לא ימחה בידכי מן יומא דנן ולעלמא והרי [את מותר]ת לכל [א]דם  
 [ודן דייה]וי ליד מנין [גט פטורין וספ[ר תרוכין] ואגרת שבוקין כדת משה  
 וישראל

אהרן המזמחה ב"רב אפר[ים] ספרא ושהדא

A 4. sor végén a zárójel közt levő szavakat én tettem hozzá, 6. a harmadik jod betűt betoldottam, 6. és 8. összekötöttem *ד*-t az utána következő szóval, 8. [א]י helyett *מני*-t egészítettem ki. Lásd egyébiránt fent 81, l. 1. j.

### 10. Fogalmazvány, 1140 után, ismeretlen eredetű.

( $8 \times 12$  cm., írásfelület  $6 \times 10.5$  cm., 12 sor, szép négyzetes írás, az írás második fele lekopott, pergament).

בששי בשבת ב  
 ותשע מאות  
 דרגילנא למימנא ביה  
 בר וכל שום וחניכא דאית לי

דתיבון צביתי ברעות נפשי  
 ותרובית ושנקית יתיכי ליכי  
 שים והניכא דאית ליכי  
 די הויית ארוסתי מן קדמת  
 ושנקית יתיכי דתהוויין רשאה.  
 למהך להתנסכא לכל גבר  
 בדיכי מן יומא דנן ולעלם והרי את מן תרת לכל אדם  
 דיהוי ליכי מינאי ספר תרובין ואגרת שבן [קין]

11. Eredeti szabadonbocsátó okmány, Jeruzsálem  
 1057.

(19 X 13 cm., 18 sor, kurzív felé hajló négyzetes írás, papíros.  
 12—14. sor a végén, 11. sor a közepén hiányos.)

ביום ערובתא עשרין והמישה יומין בתשרי  
 שנת אלפא ותלת מאה ושתין ותשע שנין  
 למנינא דרגילינגא ביה לשטרות בירושלם  
 קרתא קדישתא תהכני בפרע אנא אברהם  
 ביר' יצחק נ' דמתחכם בן הדוד צביתי ברעות  
 נפשי כדלא באונם ולא בישגו ולא בטעו אילא  
 בליבא שלמא ובדעתא שלמתא ושחרירית  
 יתיכי אנתין טראף די הוייתי שפחתי  
 מן קדמת דנה וכדן שחרירית יתיכי  
 הא את בת הורין ואית ליכי רשותא למיעל  
 בקהל [א דישראל] ל ולא ש ליכי בישראל  
 ולמיעב [ד כר] עות נפשיך כש [אר בת ישראל]  
 ולית לי אנא אברהם ולא לירת [אי בתרא] ולא  
 לכל טאן דייתי מחמתי עלך שיע [בודא ולא]  
 על זרעך דמו ת בישראל ודן דיהוי ליכי  
 מנאי גט שחרור ושטר חירות דנן כדת משה וישראל  
 אנא [צ] מה ביר' אלעזר נביע' כתבת שחרת  
 אנא דניאל הנשיא<sup>1)</sup> ראש ישיבת גאון יעקוב שחרית התמית

<sup>1)</sup> Dániel b. Azarja fejedelem és Gáon 1054—1062. Lásd Bacher JQR. XV, 84 és p. 85, n. 1:

„דניאל הנשיא הגדול  
 ראש ישיבת גאון יעקב“.

## FORRÁSKIMUTATÁS.

	Biblia.	Oldal
Mózes I.	12, 19 . . . . .	12
	20, 12 . . . . .	11, 12
	21, 10 . . . . .	19
	21, 14 . . . . .	65
	24, 51 . . . . .	11
	24, 57—58 . . . . .	12
	25, 1 . . . . .	10
	26, 34 . . . . .	10
	28, 6 . . . . .	10
	34, 8. 9. 12. 16. 21 . . . . .	10
II.	18, 2 . . . . .	6, 65
	20, 14 . . . . .	10
	21, 11 . . . . .	7, 33, 65
	21, 13—14, 20 . . . . .	10
	21, 26—27 . . . . .	6
	22, 15 . . . . .	10
	24, 3. 4. 7. 37—40 ; 67 . . . . .	10
	38, 6 . . . . .	10
III.	21, 3 . . . . .	13
	21, 7 . . . . .	19
	22, 12 . . . . .	11
IV.	12, 1 . . . . .	10
	30, 7 . . . . .	11
	36, 8. 19 . . . . .	11
V.	14, 2 . . . . .	13
	15, 12. 18 . . . . .	6
	20, 7 . . . . .	15
	21, 13 . . . . .	11
	21, 14 . . . . .	36
	22, 13 . . . . .	10
	22, 15 . . . . .	74

		Oldal	
Mózes V.	22, 16 . . . . .	10	
	22, 19 . . . . .	11	
	22, 29 . . . . .	6, 11	
	24, 1—4 . . . . .	6, 7, 8, 10, 11, 15, 19, 20, 27, 33, 36, 57, 58, 65	
	25, 5 . . . . .	11	
	28, 30 . . . . .	15	
Józsuá	15, 16—17 . . . . .	10	
Biráék	1, 12—13 . . . . .	10	
	8, 14 . . . . .	73	
	12, 9 . . . . .	6	
	14, 20 . . . . .	11	
	19, 1 . . . . .	11	
	21, 18 . . . . .	10	
I. Sámuel	18, 17. 19. 27 . . . . .	10	
	25, 39—40 . . . . .	10	
	25, 42 . . . . .	10, 12	
II. Sámuel	11, 27 . . . . .	10	
	12, 10 . . . . .	11	
I. Kír.	1, 4 . . . . .	11	
	2, 17. 21 ; 4, 11 ; 11, 19 ; 16, 31 . . . . .	10	
II. Kír.	8, 18 . . . . .	10	
	18, 26. 28 . . . . .	66	
Ézs.	36, 11. 13 . . . . .	66	
	50, 1 . . . . .	6, 7, 8, 30, 33, 57, 65	
	58, 6 . . . . .	6	
Jer.	1, 2 . . . . .	46	
	3, 1 . . . . .	11, 30, 65	
	3, 1—10 . . . . .	65	
	3, 8 . . . . .	6, 7, 33, 57	
	6, 9 . . . . .	46	
	16, 2 . . . . .	10	
	28, 1 . . . . .	46	
	32, 1 . . . . .	46	
	32, 11. 12. 14 . . . . .	6	
	34, 9. 10. 16 . . . . .	6	
	36, 1 ; 39, 1—2 ; 41, 1 ; 45, 1 ; 51, 59 ; 52, 4. 12. 31 . . . . .	46	
	Ezek.	16, 8 . . . . .	13
		23, 2—4 . . . . .	11
		44, 25 . . . . .	13
	Hósea	2, 4 . . . . .	13, 15, 17
2, 18 . . . . .		13	
2, 21 . . . . .		15	
3, 3 . . . . .		13.	

		Oldal
Mika	1, 14 . . . . .	6
	2, 9 . . . . .	7
Zekarja	1, 1. 7 . . . . .	47
Maleáki	2, 13 . . . . .	13
Ruth	1, 4 . . . . .	10
	4, 10 . . . . .	10
Koh.	7, 26 . . . . .	7
Eszter	1, 3 . . . . .	48
Ezra	5, 17 . . . . .	7
Nehemiás	13, 23—24 . . . . .	66
I. Krónika	7, 15 . . . . .	10
II. Krónika	21, 6 . . . . .	10
	32, 18 . . . . .	66

### Hammurabi törvénye.

	7 § . . . . .	18
	137 § . . . . .	18, 30
Asszuáni papyrus	F 4 . . . . .	9
	G 4 . . . . .	13
	G 24. 28 . . . . .	18
Híbeh-Papyri	96, 3 . . . . .	8
Pap. Grenfell II.	76 . . . . .	9, 18

### Talmud.

Misna	Béca	1, 1 . . . . .	22
	Jeb.	2 vége . . . . .	22
		3, 8 . . . . .	76
		12, 1 . . . . .	74
		12, 6 . . . . .	68
		15, 3 . . . . .	68
	Ket.	4, 7—12 . . . . .	67
		9, 1. 5. 6 . . . . .	68
		12, 2 . . . . .	68
	Kidd.	1, 1 . . . . .	16
	Gitt.	1, 3 . . . . .	77
		1, 5 . . . . .	53
		2, 2 . . . . .	77
		2, 3 . . . . .	58, 60
		2, 4 . . . . .	58
		2, 5 . . . . .	77
		3, 1 . . . . .	77
		3, 3 . . . . .	64
		4. 3 . . . . .	77

		Oldal
Misna	Gitt. 6, 5—6 . . . . .	75
	6, 7 . . . . .	32
	7, 5—6 . . . . .	42
	8, 5 . . . . .	48
	9, 1—2 . . . . .	26
	9, 3 . . . . . 7, 17, 22, 23, 28, 32, 36, 61,	67
	9, 4 . . . . .	76
	9, 5 . . . . .	64
	9, 6 . . . . .	61, 70
	9, 8 . . . . .	52, 70, 79
	Szóta 1, 5 . . . . .	59
	Bába M. 9, 3 . . . . .	67
	Bába B. 10, 2 . . . . .	67
	Edujót 1, 12 . . . . .	68
	2, 4 . . . . .	48
	Jadajim 4, 8 . . . . .	48
Tószifta	Jeb. 1, 6 . . . . .	68
	2, 1 . . . . .	68
	6, 7 . . . . .	22
	12, 15 . . . . .	68
	13, 1 . . . . .	68
	Ket. 4, 6 . . . . .	67
	4, 9 . . . . .	11, 67
	4, 10. 12 . . . . .	9, 13
	9, 6 . . . . .	53
	Kidd. 1, 1 . . . . .	13, 15
	1, 2 . . . . .	16
	Gitt. 1, 3 . . . . .	77
	1, 8 . . . . .	53
	2, 2 . . . . .	59
	2, 3—5 . . . . .	58
	6, 5 . . . . .	32
	6, 7 . . . . .	41
	6, 9 . . . . .	75
	7, 3 . . . . .	56
	7, 8 . . . . .	42, 43
	8, 3 . . . . .	48
	8, 4 . . . . .	46
	8, 8 . . . . .	51
	9, 1 . . . . .	22
	9, 6 . . . . .	77
	9, 8 . . . . .	62
	9, 11 . . . . .	51

	Oldal
<b>Tószifta Gitt.</b> 9, 12 . . . . .	62
9, 13 . . . . .	52
<b>Bába M.</b> 2, 2 . . . . .	59
<b>Bába B.</b> 9, 14 . . . . .	36
10, 1. 3 . . . . .	7
11, 2 . . . . .	47
11, 4 . . . . .	78
11, 8 . . . . .	70
<b>Szanh.</b> 2, 6 . . . . .	69
<b>Bab. talmud Sabb.</b> 26 a . . . . .	7
<b>Ros. Has.</b> 26 b . . . . .	69
<b>Jóma</b> 18 b . . . . .	40
<b>Meg.</b> 8 a . . . . .	69
<b>Jeb.</b> 37 b . . . . .	40
52 a . . . . .	59
91 b . . . . .	50
106 a . . . . .	43
115 b . . . . .	28
116 a . . . . .	26, 28
120 a . . . . .	64
<b>Ket.</b> 9 b . . . . .	7
21 a . . . . .	59
53 a . . . . .	67
86 b . . . . .	59
<b>Kidd.</b> 2 b . . . . .	23
5 a . . . . .	11, 36
5 b . . . . .	11, 13, 15, 26
6 a . . . . .	15, 36, 60, 72
6 b . . . . .	37
9 a . . . . .	59
9 b . . . . .	11
13 b . . . . .	60
26 a . . . . .	59
67 a . . . . .	54
<b>Gitt.</b> 3 b . . . . .	77
8 a . . . . .	43
10 a, b . . . . .	54
11 a . . . . .	72
11 b . . . . .	45
19 a . . . . .	60
19 b . . . . .	59, 72
20 b . . . . .	58
21 b . . . . .	58

	Oldal
<b>Bab. talmud Gitt.</b> 23 a . . . . .	77
26 a . . . . .	24, 26
27 b . . . . .	63, 64
32b . . . . .	15, 58
34b . . . . .	46
39a . . . . .	53
65b . . . . .	8, 32
66b . . . . .	79
71b . . . . .	79
78b . . . . .	63
84a . . . . .	41, 43
84b . . . . .	23, 43
85 a . . . . .	40
85b . . . . .	25, 26, 28, 31, 32, 36, 39, 62
86a . . . . .	35
86b . . . . .	79
87b . . . . .	52, 64
88 a . . . . .	79
<b>Nedár.</b> 5b . . . . .	26, 32
37b . . . . .	66
<b>Názir</b> 62a . . . . .	26
<b>Szóta</b> 49b . . . . .	69, 72
<b>Bab.K.</b> 83a . . . . .	69, 72
<b>Bab.M.</b> 7a . . . . .	63
15a . . . . .	35
18b . . . . .	63
28a . . . . .	63, 64
94 a . . . . .	43
104 . . . . .	11, 67
128a . . . . .	63
<b>Bab. B.</b> 32b . . . . .	59
51 a . . . . .	59
73a . . . . .	32
168a . . . . .	69
172b . . . . .	77
<b>Abóda Z.</b> 9a . . . . .	49
10 a . . . . .	49
<b>Szanh.</b> 11b . . . . .	69
<b>Nidda</b> 69b . . . . .	36

**Jeruzsálemi talmud.**

<b>Sebíit</b> 38c . . . . .	69
<b>Sekálím</b> 43c . . . . .	69

		Oldal
Móéd K.	81 b . . . . .	54
Meg.	73 a . . . . .	69
Jeb.	2 a . . . . .	54
	14 d . . . . .	11
	15 d . . . . .	61, 63
Ket.	28 d . . . . .	67
	29 a . . . . .	1
	29 c . . . . .	33
	30 b . . . . .	33
	34 b . . . . .	33
Kidd.	58 a . . . . .	16
	58 c . . . . .	59
	63 c . . . . .	40
Gitt.	43 b . . . . .	46, 51, 54
	43 c . . . . .	54
	43 d . . . . .	36, 54
	44 a . . . . .	50, 60
	44 b . . . . .	50, 58, 59, 63
	44 d . . . . .	23, 42, 54, 63
	45 c . . . . .	33, 77
	48 a . . . . .	32
	48 b . . . . .	51
	48 d . . . . .	40
	49 c . . . . .	48
	50 b . . . . .	69
	50 c . . . . .	70
	50 d . . . . .	52, 70
Szanh.	18 d . . . . .	69

## Midrás.

Mekilta Fr.	57 b . . . . .	6
	79 a . . . . .	33, 65
Hoffm.	86 . . . . .	6, 65
Szifré N.	122 a . . . . .	58
D.	40 b . . . . .	69
Midrás Tannaím	154 . . . . .	58
Gen. r.	17, 3 . . . . .	33
Lev. r.	34, 14 . . . . .	33
Pirké Eliezer	30 . . . . .	65
Jalkut I.	95 . . . . .	65
I.	665 . . . . .	33
II.	352 . . . . .	33

		Oldal
Uj testamentum.		
Máté	5, 31 . . . . .	8
	14, 24—33 . . . . .	43
	19, 7 . . . . .	8
Márk.	6, 47—50 . . . . .	43
	10, 3. 4 . . . . .	8
Josephus.		
Arch.	IV 8, 23 . . . . .	8, 9, 20
	XV 7, 10 . . . . .	8, 21
	XVIII 5, 4 . . . . .	22

## SZÓMUTATÓ.

### A) Héber-aram.

אגרת 7, 32	גרש 15, 19, 30
אגרת גט פטורין 7	גרושין 7
אגרת פטורין 7	דָּבָר 6, 65
אגרת שבוקין 7, 32, 39	הויה 11
איה'לית'ם 84	היתה לאשה (לאיש) 11
איש 16 k.	הרי את ארוסתי 15
אָתָּה 6, 11—14	אשתי " " 15
אנתות lásd ספר	בן חורין " " 36
אסור ומותר 22	ברשותי " " 15
ארוסה 16	זקוקה לי " " 15
ארוסין 7, 16	לי לאנתו " " 13, 15
ארש 15	לעצמך " " 36
ארכי 53, 55	מאורסת לי " " 15 k.
אתתו (אתו) 12	מגורשת " " 16, 36
הרי 1. בן חורין	מקודשת לי " " 15 k., 22
בעל 13, 16	משולחת " " 16, 36
גט (בית גטיא) 7, 39	קנויה לי " " 15
גט אשה 53, 57	שלי " " 15
גט גרושין 65	מותרת לכל אדם " " 16, 21, 26, 28,
גט כריתות 7, 40	42, 85
גט מוטעה 45	זמנו של שטר 40, 66
גט מעושה 42	חופה 16
גט פטורין 7, 32, 65.	חזן 84
גט פשיט, מקושר 7	חספא 59
גט שחרור 36, 53, 56	חרם 15, 17, 58

79 חתם סופר	6, 30 כפר כריתות
2, 76 טיפס	9, 30 מרחק
58 טם של זהב	7, 32, 38 תרובין
70 יונית	84 קפרא
45, 84 כדת משה וישראל	77 עדים
53 כותי	(ארכי 1.) ערבאות
(ספר, גט 1.) כריתות	32 k., 38 פטר
76, 79 כתב ידו	(גט 1.) פטורין
68 כתובה	72 פרסית
8 לבריאת עולם	13, 17--22, 28 k., 67 צבית (תצביין)
47, 82 ליונים	7 קדושין
82 לשטרות	9 רחק
6, 65 מאמר	32, 38 שבק
41, 83 מחא	51 (5 j.) שהד
13, 28, 36, 39, 40 מיומא דנן ועד עלם	16, 59 שטר
16, 36 משולחת	20, 68 שטר חליצה
16, 59 נייר	6, 15, 19, 31 שלח
7, 16 נשואין	6 שלוחים
63 סימן (בנט)	2, 76 תורף
6, 8 ספר אנתונת)	36 תעב
6 המקנה	תרובין (ספר 1.)
	7, 17, 32, 38 תרך

### B) Személy- és helynevek az okmányokban.

91 אברהם בן ידין (?)	93 טראף (szolganó)
90 אברהם . . . .	92 יוסף הלוי בר יפת
93 אברהם ביר' יצחק נ' נ' דמתחכם	91 יוסף דמיתקרי אבו אל אנאד' בן משה
בן הרוד	3 יחיאל בן ירמיה
92 אהרן המיטחה ביר'ב אפר[ים] ספרא	4 יחיאל בן החבר ר' שמעיה הלוי
ושהרא	91 יפת (?) בר שמריה
4 אליאב ביר' יוסף הלוי	88 יצחק ביר' שמואל הספרדי
90 בנאת בת סיבא	98 יצחק המלמד ביר' חיים נפוס
88 ברכות בר שילה הכהן	93 ירושלם
88 דויד (החזן ספרא)	87 ישועה
3 דיני ברת שלמה	89 ישועה הכהן בר שלמה הכהן
91 דלאל בת יוסף	3 ישראל בן ירמיה
93 דניאל הנשיא ראש ישיבת גאון יעקב	90 לוי בר אברדם סי' ט'
3 הלל החזן ביר' עלי	5 מינכן דמתקריא מינבען
90 חלפין ביר' גאלב החזן	89 (helynév) מניה זפתא
89 חלפון בר משה	89 מנשה בר עמרם סי' ט'
89, 90 חלפין הלוי ביר' מנשה	90 נתן בר שלה
88 חסן בר חבה	92 נתן ביר' שמואל החבר

סעדיה	87	(פסטאט אלפסטאט)	3, 5, 87—92
סת אלבנאת בת נע'מן הכהן	89	פריש	4
סת אלדלאל בת מבושר הנקרא	90	צדקה בר משה	92
בשארה המשחרר		[צ] מח בירי אלעזר	33
עזריאל בן הרב הקדוש ר' חשמונאי	4	רבקה בת ר' אברהם הכהן	4
הכהן		שבניה	87
עלי	90	שלמה בן אברהם	87
עלי הכהן בייר יחי	3	תמתע דמיתקריא עמאים בת עמרם	91
פאצלה בת חסין	88		

## C) Görög-latin.

ἀποστάσιον 8 k.	γάμος (ἔγγραφος, ἄγραφος) 40
ἀποστασίου συγγραφή 39	γράμματα 8, 21
ἀποστῆναι 9, 18	γραμμάτιον 8, 21
ἀπὸ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας (vagy τοῦ νῦν) ἐπὶ τὸν σύμπαντα (vagy ἅπαντα, εἰς αἰὶ) χρόνον 36, 39	δημίωσις 55
ἀρχή, ἀρχεῖον 55	ἐκουσίως καὶ αὐθαιρέτως 45
ἀφικέσθαι ἐλευθέρους 36, 45	liber esto 36
βεβαίωσις 35	συνελθεῖν 21
βιβλίον ἀποστασίου 8 k.	τάβλα 58
	χειρόγραφον 75

## TÁRGYMUTATÓ.

Aera 47 k. Világteremtés aerája	Gyűjtőválólevél 64.
keresztény aera ellentéte 49.	Hadrián császár és a zsidóokmányok 54.
Aram nyelv Palesztinában 66 kk.	Hammurabi törvénykönyve 66.
Aranylemez mint valólevél 58.	Házasságkötő formulák 10—13.
Archívum 53—56.	Házassági szerződés 67.
Babyl. házasságkötőformula 14.	Héber valóformula története 21—26.
Bővítések a valólevélben 39 kk.	Írásmódok 66.
Cheirographon 19, 73, 75 k., 84.	Íróanyag 58 k.
Evangéliumi csodák mint valófeltételek 43.	Josephus valóformulája 20 k.
Feltételek a valólevélben 42 k.	Keltezés 46 kk., 77 k.
Formulák, való és kötő, ókeletiek 39.	Küzdelem ősi jogi formulák ellen 14, 16.
Főeredmények a valóformuláról 37 egész 39.	Mózes és Izraél törvénye szerint (formula) 45.
Get valóformulája babylóni házasságlevelekben, aram, demotikus és görög papyrusokban 17—19.	Nevek és írásuk 46.
	Névalírás betű vagy jel által 52.

- Okmány ókorban rövid 29—31; objektív és szubj. 78; perzsa fenntartóság korából erednek 67.
- Okmányok: aram 67, héber 68 k., görög 70, perzsa 72.
- Okmányíró mint tanú, szokásos jegyzete 79.
- Osztrakon 16, 59.
- Papyrus, aram és görög lásd a Forrásmutatót.
- Papíros válólevél 61.
- Próbaházasság 40.
- Rabbínikus okmányok objektívek 80.
- Sorok száma 61, 85.
- Szabad elhatározás 44.
- Tanúk 50; pogány 52, 54, szamaritánus 53; válólevélben eredetileg nem voltak 78.
- Tartózkodás helye a válólevélben 46.
- Törlések 62.
- Udvözlet a válólevélben 45.
- Válóformula 8, 17; babyl. 14, 18, rabbínikus 15, aram, demot., görög papyrus 18, Josephus 20.
- Válókifejezések 19 kk., 29, 31—32 (babylóniai), 33—36 (palesztinai).
- Válólevelek 3—5 és 87—94; nevei: héber 6, aram 7, görög 8; tartalma 27 kk., bővítései 39 kk.; pal., babyl., európai 34 k.; aram 66 k., héber 21, görög 70, aram-héber görög betűkkel írva 71, perzsa 71, spanyol 72; kora (mózesi törvény előtt) 65 k., korlátolt időre 40; mint irat 57 k., cheirographon 76, lemondóokmány 8 k, magánokmány 74, rendelkező okmány 75, szubjektív okmány 17, 75.
- Válók nincs a válólevélben 42.



35.

A BUDAPESTI ORSZÁGOS  
RABBIKÉPZŐ-INTÉZET

ÉRTESÍTŐJE

AZ 1911—1912. TANÉVRŐL



BUDAPEST  
1912.

Mielőtt a lefolyt tanévről részletes jelentést teszünk, annak két legfontosabb mozzanatáról említést kell tennünk:

Ő Felsége, dicsőségesen uralkodó királyunk 1912. évi március hó 6-án Bécsben kelt legfelsőbb elhatározásával dr. Bacher Vilmost, a tanári kar elnökét, az orsz. rabbiképző-intézet igazgatójává kinevezni kegyeskedett.

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister úr Ó Nagyméltósága 1912. évi május hó 1-én 44852. sz. a. kelt rendeletével intézetünk új szabályzatát jóváhagyni méltóztatott.

\* \* \*

A lefolyt 1911/12-iki tanévvel az országos rabbiképző-intézet működésének 35. esztendejét fejezte be.

Az 1911. évi szeptember 1-én tartott első értekezletén a tanári kar dr. Bacher Vilmos tanárt elnökének, dr. Bloch Henrik tanárt jegyzőjének választotta. Templomi elnöknek dr. Bacher Vilmos választatott. A tanári karnak a vezérlőbizottságban való képviselétével az elnök és Balogh Armin tanár bizattak meg.

1912. évi január 21., 22. és 23.-án voltak a szóbeli rabbiképesítő vizsgálatok, melyekre dr. Feldmann Áron, dr. Kálmán Ödön és dr. Pfeiffer Izidor végzett hallgatók bocsáttattak házi dolgozataik és a január hó 15-én és 16-án tartott zárthelyi írásbeli vizsgálatok alapján. A vizsgálóbizottság dr. Steinerz Jakab úr, székesfehérvári főrabbi és dr. Venetianer Lajos úr, ujbpesti főrabbi, kiküldött vezérlőbizottsági tagokból, továbbá dr. Bacher Vilmos, dr. Blau Lajos, dr. Goldziher Ignác és dr. Guttmann Mihály vizsgáló tanárakból állott. A vizsgálóbizottság elnöke dr. Steinerz Jakab főrabbi úr volt. A január hó 24-én végbement felavató ünnepélyen a vizsgálóbizottság nevében dr. Stein-

herz Jakab úr beszédet intézett az elbocsátandókhoz, erre dr. Feldmann Áron a maga és társai nevében hála- és búcsúbeszédet mondott. Azután dr. Bacher Vilmos, a tanári kar elnöke, magyar és héber felavató beszéd kíséretében adta át a jelölteknek a rabbiképesítő okleveleket és a hattárakat.

A lefolyt tanévben felavatottak közül dr. Feldmann Áron rabbivá választott Pancsován. Dr. Kálmán Ödönt a jaszberényi izr. hitközség és dr. Pfeiffer Izidort a sümegi izr. hitközség állásukban megerősítették.

A pesti izr. hitközség előjárósága a lefolyt tanévben is megbízott több felső tanfolyambeli hallgatót nép- és középiskolában való hittanítással.

A pesti izr. hitközség és több más hazai hitközség fölkérésére egyes hallgatókat templomi és alkalmi hitszónoklatok tartására küldtünk ki.

Az intézet templomában az ünnepnapokon és több szombaton a felső tanfolyam magasabb évfolyambeli hallgatói prédikáltak.

A nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatásügyi ministerium és más hazai hatóságok a lefolyt tanévben is hitfelekezeti kérdésekkel a tanári karhoz fordultak.

Az alsó tanfolyam V. osztályának tanulói május hó 10-én a héber írásbeli érettségi vizsgálatot, május 14-én pedig a theológiai tantárgyakból a szóbeli érettségi vizsgálatot tették le. Május 16. 17. és 19. napjain voltak az írásbeli érettségi vizsgálatok a gimnáziumi tantárgyakból. A szóbeli érettségi vizsgálatokat június 17-én tartottuk meg dr. Fest Aladár főigazgató úr elnöklete alatt, kit a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister úr O Nagyméltósága a tankerületi főigazgató úr helyettesítésével bizott meg. Az érettségi vizsgálatot 2 tanuló jeles, 3 jó eredménnyel tette le, 3 egyszerűen érettnek nyilvánított, 1 javító vizsgálatra utasított.

Június 14-én és 16-án a felső tanfolyam I. és III. éves hallgatói az alap- illetőleg elővizsgálatot tették le.

A tanári kar sürgönyileg üdvözölte Epstein Abraham urat Wienben 70. születési napján.

A tanári kar táviratilag fejezte ki részvétét a monori izr. hitközség előjáróságának K o h n M i h á l y főrabbi úr elhalálozásakor, továbbá levélben méltóságos dr. W e i n m a n n F ü l ö p n é n e k, férje, a pesti izr. hitközség elnökének és vezérlőbizottsági tagnak, elhunytá alkalmából, továbbá az orsz. izr. tanító-egyesület elnökségének Ó z e r Z s i g m o n d elhalálozásakor.

Méltóságos báró H a t v a n y J ó z s e f úr, a vezérlőbizottságnak elnöke, a lefolyt tanévben is 2000 koronát bocsátott a tanári kar rendelkezésére, hogy ezzel hozzájáruljon szegénysorsu növendékeinknek reggelivel és ebéddel való ellátásához. Intézetünk nemesszívú és igaz barátjának e helyen is őszinte hálát mondunk nagylelkü adományáért.

S a l a m o n J a k a b úr 1000 koronát adományozott a felső és alsó tanfolyam növendékei között való kiosztásra. A nemes adakozónak hálás köszönetet mondunk e helyen is.

Az izraelita magyar közalap bizottsága az 1911-ik évre intézetünk szegénysorsú növendékeinek támogatására és a deákasztal céljaira engedélyezett 3000 koronát. Ugyanerre a célra a pesti Chevra-Kadisa előjárósága 1500 koronát és a pesti izraelita hitközség előjárósága 3400 koronát szavazott meg. Fogadják e testületek vezetői e helyen is hálás köszönetünket.

A »budapesti nemzeti asztaltársaság« 3 tanulónak teljes öltönyöket adományozott.

A vezérlőbizottság tagjainak névsorát az A) alatti, a tanári kar tagjaiét a B) alatti jegyzék tünteti fel.

A hallgatók és tanulók számát, nevét, születési helyét a C) alatti melléklet tartalmazza; az alsó tanfolyam tanulóinak előmenetelét a D) alatti melléklet mutatja ki.

Az Écz-Chájim segélyező egyesület működéséről, az intézet javára tett egyéb adományokról és ösztöndijakról valamint a diákasztalról az E) alatti melléklet számol be.

Az intézeti könyvtár gyarapodását az F), G) és H) mellékletek mutatják.

Az 1910—11. tanév végén a néhai Steinfield Antal-féle alaptól kiirt:

»Ábrahám ben Dávid: »Zikhrón Dibré Rómi« és »Dibré

Malkhé Bájith Sényi című műveinek forrásai és kritikájuk című pályakérdésre egy pályamű érkezett be **שנים השנים מן** (Kóhéleth 4, 9) jelige alatt. Erről a szaktanár ezt az ítéletet hozta: »A pályamű, miután bevezetőleg Ábrahám ben Dávidot mint történetírót és egyuttal a középkori krónikákat markáns vonásokkal helyesen jellemezte, áttér tulajdonképi tárgyára. Minden kétséget kizáró módon megállapítja, még pedig először, minden előd nélkül, hogy »A rómaiak történetében« Á. b. D. Orosius »Historiarum contra paganos libri septem« és Hydatius »Chronicon« című művekből merített, illetve ezekből a legtöbbet szóról szóra átvette. Alapos és beható kutatás, amely meglepő eredményekkel járt. A második rész, amely a »Második templom története« című könyv forrásait és kritikáját adja, tárgyánál fogva az elsónél jóval terjedelmesebb. Szembeállítás útján ad oculos demonstrálja, hogy Á. b. D. forrása a Józsipton volt, kellő módszerrel és kritikával tüntetve fel a krónikairónak forrásával szemben követett eljárását. A részletek megfigyelése által is kiváló dolgozat. A csupán némely helyen kiegészítésre és simításra szoruló pályamű a kitűzött feladatot minden tekintetben a legkivánatosabb módon oldja meg, és annál fogva a pályadíjat feltétlenül megérdemli.«

A jeligés lepecsételt levél felbontása után kitűnt, hogy a pályanyertes dolgozat szerzői: Klein Miksa és Morgenstern Ernő III. éves hallgatók.

Az országos rabbiképző-intézetben felavatott rabbik »Bacher-alapítványából« kiirt »Ábrahám Ibn Ezra exegetikai és grammatikai terminológiája (Szótár)« című pályakérdésre egy dolgozat érkezett be, e jelige alatt: **אין התורה נקנית אלא** **בסימנים**, melyről a szaktanár következőképen ítelt: »Szerző az Ibn Ezra bibliakommentárjából és nyelvtani irataiból nagy szorgalommal gyűjtött anyagot kellő szaktudással és dicséretet érdemlő ügyességgel szótárrá dolgozta föl, mely nem csak hű képét nyújtja a nagy szentírásmagyarázó és grammatikus terminológiájának, hanem az egyes cikkekben — bár nem mindenhol és nem módszeres következetességgel — a műkifejezések eredetét és történetét is megvilágítja. Sajnálatos,

hogy az Ibn Ezra nevét viselő, de nem tőle származó kommentárokból (Példabeszédek, Ezra) is meritett példákat. Szótárát a pályázó bevezetés nélkül hagyta, a melyben kötelessége lett volna, mind Ibn Ezra irataiból, mind a pályamunka tárgyára vonatkozó és a munkában föl is használt irodalomról röviden tájékozni. A munka föltétlenül megérdemli, hogy a pályadíjjal kitüntettségük.

A jelíges levél felbontása után kitünt, hogy a pályanyertes munka szerzője: dr. Guttman Simon, IV. éves hallgató.

Az 1912.—13-iki tanévre a következő pályatételek tüzetnek ki:

1. A báró Schey Fülöp-féle alapból (ujból): »A tannaiták és amórák szentírásmagyarázatának valamint a targumnak nyomai a Vulgatában (első sorban a pentateuchusból vett példákkal).«

A pályadíj: 184·30 korona.

2. Ugyanabból az alapból: »Mely társadalmi rétegekből származnak az írástudók Ezrától I. Juda patriarcháig?«

A pályadíj 184·30 korona.

3. Ugyanabból az alapból: »A jogi képviseltetés (שליחות) elvei a talmud szerint, különös tekintettel a családjogra (קידושין וגטין)« (Héber nyelven és külön magyar bevezetés.)

A pályadíj: 184·30 korona.

4. A Steinfeld Antal-féle alapból: »Gedalja Ibn Jachja »Salsélet Hakabbála« cz. művének forrásai és kritikája «

A pályadíj: 162.— korona.

5. A Kaufmann Dávid-féle alapból (ujból): »Mendelssohn Mózes vallástudományi szempontja és ezeknek kritikai méltatása.«

A pályadíj: 160.— korona.

6. Ugyanabból az alapból: »A philosophiai eszmék nyoma a liturgiában és a zsidó vallásos költészetben.«

A pályadíj: 160.— korona.

7. Az orsz. rabbiképzőintézetben felavatott rabbik »Bacher-alapítványából«

»A példázat (másál) a tannaitákszentírás magyarázatában.«

A pályadíj: 200.— korona.

A pályamunkák lapszámozva, idegen kéztől írva és jellegével ellátva, mely a szerző nevét tartalmazó lepecsételt borítékra is irandó, a tanári kar jegyzőjénél nyújtandók be, még pedig az 1., 2., 3., 4. és 5. számúak 1913. május hó 1-ig, a 6. és 7. számúak pedig 1914. május 1-ig.

\*

Az 1912.—13-iki tanév f. évi szeptember 2-án veszi kezdetét. A beiratások és fölvételi vizsgálatok határideje: szeptember 2., 3. és 4. d. e. 8—12, a javítóvizsgálatoké: szeptember 4. d. e. 8—12, a magánvizsgálatoké szeptember 5.

### Az országos rabbiképző-intézet felső tanfolyamában az elmúlt tanévben a következő előadások tartottak:

1. **Szentírásmagyarázat:** Jób könyve. 2 óra hetenként. Tanár: *Bacher.*
2. **A zsidó szentírásmagyarázata és a héber nyelvtudomány története.** 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*
3. **Exegétikus irodalom:** Targum és Ábrahám Ibn Ezra kommentárja Mózes II. könyvéhez. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
4. **Talmud, statarie:** Sabb. 8—24. 5 óra hetenként. Tanár: *Blau.*
5. **Talmud cursorie:** Chullin 42—60. 3 óra hetenként. *Ugyanaz.*
6. **Sulchán Árúkh:** Eben Haezer 119—130. Jóre Déa, 1—22. 3 óra hetenként. Tanár: *Guttmann.*
7. **A zsidó naptár.** 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
8. **Héber gyakorlatok.** 2 csoportban. 2 óra hetenként. Tanár: *Bacher.*
9. **Midrás:** Leviticus rabba. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
10. **Zsidók története:** A gáonátus megszűnésétől Maimúni haláláig (1040—1205). 2 óra hetenként. Tanár: *Blau.*
11. **Történelmi gyakorlatok:** Bibliográfiai és palaeográfiai gyakorlatok. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
12. **Vallásbölcsészet: I. Tájékozás az általános vallástudomány körében.** 1 óra hetenként. **II. R. Bechaji** »A szivek

kötelességei» magyarázása a héber fordítás alapján, az arab eredeti tekintetbe vételével. (Bevezetés; 1. és 10. könyv és a 6. könyv egy része. 2 óra hetenként. Tanár: *Goldziher*.

**13. Homiletikai gyakorlatok.** Az első félévben: A hitszónoklat elmélete. II. rész: a textus feldolgozásának módjai, (az általános retorika rövid rekapitulációja után.) Homiletikai gyakorlatok (II. félévben). 1 óra hetenként. Tanár: *Hevesi*.

## A theológiai oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

1. Szentírás: A) Mózes I. k. 1—12. és II. k. 20—40. 2 óra hetenként. Tanár: *Blau*.

B) Mózes III. k. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

2. Szentírás: A) Salamon példabeszédei 1—27. 2 óra hetenként. A Zsoltárok könyve 1—38. 1 óra hetenként.

Tanár: *Guttman*.

B) Jesája 1—39. fejezet. 2 óra hetenként. A királyok könyve. 1 óra hetenként. Tanár: *Bacher*.

3. Talmud, statarie: Szanhedrin 2—18. 5 óra hetenként. Tanár: *Guttman*.

4. Talmud, cursorie: Ros hasana egészen. 3 óra hetenként. *Ugyanaz.*

5. A) Héber nyelvtan: Alaktan. 1 óra hetenként. Tanár: *Blau*.

6. Zsidók története: A talmud befejezésétől Maimóni Mózes haláláig. 1 óra hetenként. Tanár: *Bacher*.

A bibliatanításban az alsó tanfolyam tanulói 2 csoportban — A) és B) — vettek részt. Az A) csoporthoz tartozik az I. és II. oszt., a B) csoporthoz a III., IV. és V. osztály. A zsidók történetét a II.—V. osztályok együtt hallgatják. A talmudra nézve megjegyzendő, hogy amely tanulóknak e téren haladottabb ismereteik voltak, a felső tanfolyam talmudelőadásában vettek részt.

## A gimnáziumi oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

### I. osztály.

**Magyar nyelv és irodalom:** Együtt a II. osztállyal. — Külön tanultak a stilisztikát és könyv nélkül megtanulták Aranynak több kisebb költeményét. Kisebb költemények a magyar klasszikusokból. — Segédkönyvek: Arany: Toldi és Toldi estéje. Havonként 1 írásbeli dolgozat. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

**Latin nyelv:** Cicero, Pro S. Rosc. Am. Két hetenként dolgozat. 5 óra hetenként.

Tanár: *Dercsényi.*

**Görög nyelv:** Alaktan, az aorisztoszig. Megfelelő fordítási gyakorlatok. Segédkönyvek: H i n t n e r - S c h i l l, Görög nyelvtan és olvasókönyv. 3 óra hetenként.

Tanár: *Bloch.*

**Német nyelv:** Válogatott olvasmányok Szemák német olvasókönyvéből. Költemények betanulása. Iskolai és házi feladatok. 2 óra hetenként.

*Ugyanaz.*

**Történet:** Az ó-kor története a római császárság keletkezéséig. Segédkönyv: Mangold, Világtörténelem. I. kötet. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

**Mennyiségtan:** A négy alapművelet algebrai kifejezésekkel. A legkisebb közös többszörös és a legnagyobb közös mérték. Hatványozás egész kitevővel. Pascal háromszög. Elsőfokú egyenlet egy és több ismeretlennel. — Házi és iskolai dolgozatok. 2 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner.*

**Természetrajz:** Botanika: Az általános rész beható tárgyalása. — A részletes növénytan kiváló osztályai. 1 óra hetenként.

Tanár: *Ugyanaz.*

### II. osztály.

**Magyar nyelv és irodalom:** Együtt az I. osztállyal 3 óra hetenként. Rhetorika: a prózai műfajok ismertetése. Olvasmányok: Deák 1861. első felirati beszédje; egyes darabok Salamon, Kemény Zsigmond, Kossuth, Csengeri és Gyulai Pál műveiből.

Tanár: *Balogh.*

Latin nyelv: Sallustius, De bello Jug, továbbá szemelvények Ovidius Metamorphoseséből. — Havonként 2 írásbeli dolgozat. 5 óra hetenként. Tanár: *Dercsényi*.

Görög nyelv: Alaktan az aorisztosztól végig a megfelelő gyakorlatokkal. Szemelvények a görög lírikusokból. Segédkönyvek: Hintner-Schill, Nyelvtan és gyakorlókönyv. 3 óra hetenként. Tanár: *Bloch*.

Német nyelv: Közösen a III. osztálylyal. 2 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz*.

Történet: A római császárság története. A középkor története 1300-ig. Tankönyv: Mangold, Világtörténelem. II. kötet. 2 óra hetenként. Tanár: *Balogh*.

Mennyiségtan: Algebra: Másodfokú egyenletek egy és több ismeretlennel. — Mértan: A síkmértan elemei. Összeillőség, hasonlóság, Pythagoras tétele. A kör kerülete és területe. Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner*.

Természetrész: Zoológia: Általános rész. — A gerincesek részletes, a többi típus átnézetes tárgyalása. 1 óra hetenként. *Ugyanaz*.

### III. osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Poetika: a költői műfajok ismertetése, kapcsolatban az esztetikai és művészeti alapfogalmak rövid fejtegetésével. Olvasmányok Vörösmarty és Arany műveiből. Shakespeare: Hamlet. Egyéb költői szemelvények. Tankönyv: Riedl, Poetika. Havonként 1 írásbeli dolgozat. 3 óra hetenként. Tanár: *Balogh*.

Latin nyelv: Livius XXI. könyve és Vergilius Aeneisének I. és II. éneke. Havonként 2 írásbeli dolgozat. 5 óra hetenként. Tanár: *Dercsényi*.

Görög nyelv: Xenophon, szemelvények. — Homeros, Odyszeia, I, II, III, IV. 3 óra hetenként.

Tanár: *Bloch*.

Német nyelv: Schiller: Maria Stuart; die Jungfrau von Orleans. Írásbeli házi és iskolai dolgozatok. 2 óra hetenként. Tanár: *Bloch*.

**Történet:** A középkor története a keresztes háborúktól végig. — Az újkor története a 30 éves háborúig. Tankönyv: **Mangold**, Világtörténelem II. és III. kötet. 2 óra hetenként.

*Ugyanaz.*

**Mennyiségtan:** Algebra: A logaritmus és annak alkalmazása. — **Mértan:** Trigonometria és goniometria. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner.*

**Fizika:** A mechanika alapfogalmai. A fontosabb statikai és kinematikai problémák tárgyalása. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

**Természetrajz:** Kémia: A vegyülés általános törvényei. A szervetlen rész, különös tekintettel a fontosabb ásványokra és vegyületekre. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*

#### *IV. osztály.*

**Magyar nyelv és irodalom:** A magyar irodalom története Kisfaludy Károlyig. — Segédkönyv: **Beöthy**, Irodalomtörténet I. k. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

**Latin nyelv:** Közösen a III. osztálylyal. 5 óra hetenként.

Tanár: *Dercsényi.*

**Görög nyelv:** Homeros, Ilias I., II., III., IV. Plato, Apologia, Kriton. 3 óra hetenként.

Tanár: *Bloch.*

**Német nyelv:** Lessing, Laokoon. Írásbeli házi és iskolai dolgozatok. 2 óra hetenként.

*Ugyanaz.*

**Történet:** A 30éves háborútól kezdve 1867-ig. Tankönyv: **Mangold**, Világtörténelem. III. k. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

**Politikai földrajz:** Európa államai. 1 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

**Mennyiségtan:** Algebra: A geometriai sor. — Kamatoskamat számítás. Járadék számítás. — **Mértan:** Stereometria. — Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner.*

**Fizika:** Hydrostatika, aërostatika. — Hangtan. — Fénytan. 2 óra hetenként.

*Ugyanaz.*

**Filozófia:** A filozófia történetének rövid áttekintése; Lélektan.

Tanár: *Balogh.*

## V. osztály.

Magyar nyelv és irodalom: A magyar irodalom története: Kisfaludy Károlytól napjainkig. — Segédkönyv: Beöthy, Irodalomtörténet I. és II. köt. Havonként egy írásbeli dolgozat. 3 óra hetenként. Tanár: *Balogh*.

Latin nyelv: Tacitus, Annales, I. — Horatius, válogatott ódák, satirák és epodusok; de arte poetica. Két-hetenként egy írásbeli dolgozat. 5 óra hetenként.

Tanár: *Dercsényi*.

Görög nyelv: Platon: Phaidon. — Sophokles, Antigone. 3 óra hetenként. Tanár: *Dercsényi*.

Német nyelv: Goethe, Tasso, Iphigenie. — A német irodalom története. — Segédkönyv: Kluge, Leitfaden. Írásbeli házi dolgozatok. 2 óra hetenként. *Ugyanaz*.

Történet: Magyarország története 1867-ig különös tekintettel alkotmányos intézményeink fejlődésére. — Tankönyv: Mangold, Magyarország oknyomozó története. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh*.

Mennyiségtan: Permutációk és kombinációk. — A Newton-féle hatványsor. Analytikai geometria: az egyenes egyenletei, kúpszéletek. — A matematikai tananyag átismétlése. Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner*.

Fizika: Hőtan. — Az elektromosság és mágnesség. 2 óra hetenként. *Ugyanaz*.

Filozófia. Közösen a IV. osztálylyal. 2 óra hetenként.

Tanár: *Balogh*.

\* \* \*

Az éneket az alsó tanfolyam valamennyi osztályában *Lazarus Adolf* énektanár, a tornát pedig *Róna Ármin* tornatanár tanította.

A)

## **Az országos rabbiképző - intézet vezérlőbizottsága:**

**Elnök: báró Hatvany-Deutsch József.**

### **Budapesti tagok.**

Dr. Bánóczi József, az orsz. izr. tanítóképző-int. igazgatója.  
Deutsch Sámuel.

Dr. Fischer Gyula, a pesti izr. hitközség rabbija.

Dr. Hevesi Simon, a pesti izr. hitközség rabbija.

Dr. Kohner Adolf, udvari tanácsos, a m. izr. kézmű- és  
földmívelési egyesület elnöke.

Dr. Mezei Mór, a magyarországi izraeliták országos iro-  
dájának elnöke.

Dr. Mezey Ferenc, kir. tanácsos, a vezérlőbizottság előadója.

Dr. Simon József, kir. tanácsos.

Winterberg Gyula, udvari tanácsos, a pesti Chevra Kaddisa  
elnöke.

### **Vidéki tagok.**

gelsei és belicsei báró Guttmann Vilmos, községkerületi  
elnök, Nagykanizsa.

Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi, Nagyvárad.

Dr. Klein Mór főrabbi, Nagybecskerek.

Leopold Sándor, községkerületi elnök, Szekszárd.

Dr. Neumann Ede főrabbi, Nagykanizsa.

várhelyi Rósa Izsó, községkerületi elnök, Szeged.

Dr. Schnitzer Ármin főrabbi, Komárom.

Schreiber Ignác, Győr.

Dr. Sidon Adolf főrabbi, Versec.

Dr. Steinherz Jakab főrabbi, Székesfehérvár.

nagypéli Sternthal Salamon, izr. hitközségi elnök, Temesvár

dr. Venetianer Lajos főrabbi, Ujpest.

B)

## **A tanári kar tagjai.**

### **a) Theológiai tanárok.**

Dr. Bacher Vilmos, igazgató; tanította a felső tanfolyamban a bibliai tudományokat, az alsó tanfolyamban a szentírást és a zsidók történetét.

Dr. Blau Lajos, tanította a felső tanfolyamban a talmudot és a zsidók történetét, az alsóban a pentateuchust és a héber nyelvtant. Az intézet könyvtárosa.

Dr. Goldziher Ignác, udv. tanácsos, az egyetem rendes tanára, tanította a felső tanfolyamban a zsidó vallásbölcsészetet

Dr. Guttman Mihály, tanította a felső tanfolyamban a szertartást, az alsóban a talmudot és a szentírást.

Dr. Hevesi Simon, tanította a felső tanfolyamban a homilétikát.

### **b) Gimnáziumi tanárok.**

Balogh Ármin, tanította a magyar nyelvet és irodalmat (az összes osztályokban), a magyarok történetét (az V. osztályban), a világtörténetet (az I. és a II. osztályban), a politikai földrajzot (a IV. osztályban), a bölcsészetet (a IV. és V. osztályban).

Dr. Bloch Henrik, a tanári kar jegyzője, tanította a német nyelvet és irodalmat (az összes osztályokban), a görög nyelvet (az I., II., III. és IV. osztályban), a világtörténetet (a III. és IV. osztályban).

Dr. Dercsényi Móric, tanította a latin nyelvet (az összes osztályokban), a görög nyelvet (az V. osztályban).

H a u s b r u n n e r V i l m o s, tanította a számtant (az összes osztályokban), a természetrajzot (az I., II. és III. osztályban) és a természettant (a III., IV. és V. osztályban).

\*

L a z a r u s A d o l f, tanította az éneket (az összes osztályokban).

R ó n a Á r m i n, tanította a tornát (az összes osztályokban).

\*

Iskolaorvos: dr. R é v a i I z i d o r.

KÖNYVTÁRA

---

C)

## A hallgatók és tanulók névjegyzéke.

Azon tanulók, kiknek neve csillaggal van jelölve, az iskolaév közben elmaradtak.

### *A felső tanfolyam hallgatói :*

Név :	Évfolyam :	Születéshely :	Megye :
Bernáth Miklós	I.	Kápoln.-Monostor	Szolnok Doboka
Diamant Gyula	V.	Nagy-Tapolcsány	Nyitra
Frenkel Bernát	II.	Hódász	Szatmár
Gerson József	I.	Losoncz	Nógrád
5 Dr. Grünwald Illés	IV.	Miava	Nyitra
Dr. Gutmann Simon	IV.	Péterréve	Bács
Dr. Kis Chájim	IV.	Veresmart	Ugocsa
Klein Miksa	III.	Tolcsva	Zemplén
Klein Sámuel	I.	Badaló	Bereg
10 Dr. Krausz Ignác	V.	Komárom	Komárom
Dr. Kún Lajos	IV.	Tisza-Igar	Heves
Morgenstern Ernő	III.	Budapest	Pest
Niedermann Mór	I.	Nagy Surány	Nyitra
Péner Miklós	III.	Szatmár-Németi	Szatmár
15 Rosenberg Salamon	II.	Budapest	Pest
Dr. Schlesinger Sámuel	V.	Ipolyság	Hont
Schmelczer Izsák	II.	Péterréve	Bács-Bodrog
Stern Ignác	V.	Putnok	Gömör
Weisz Jakab	IV.	Jablonic	Nyitra

### *Az alsó tanfolyam tanulói :*

#### **I. osztály.**

Név :	Születéshely :	Megye :
Ellenbogen Márkus	Jánosháza	Vas
Friedmann Mór	Lelesz	Zemplén
Forgács József	Abaujszántó	Abauj-Torna
Goitein Zsolt	Budapest	Pest

Név :	Születéshely :	Megye :
5 Händler Salamon	Nátafalva	Zemplén
Hirsch Márton	Mezőszilvás	Kolozs
*Mermelstein Ármin	Bilke	Bereg
Lövy József	Dereze	Bereg
Lorber Leó	Budapest	Pest
10 Osztrovszky IzraelTivadar	Budapest	»
Weisz Elemér	Budapest	»

### II. osztály.

Név :	Születéshely :	Megye :
Büchler Jenő	Pásztó	Heves
Friedmann Hillel	Madarász	Szatmár
Keleti Lajos	Losonc	Nógrád
Klein Salamon	Tolcsva	Zemplén
5 Láczer Dénes	Cegléd	Pest
Luria Adolf	Császárfalu	Sopron
Mandl Ármin	Izbugya-Rabóc	Zemplén
Moskovits Árpád	Erdő-Bénye	Zemplén
Péner Jenő	Mátészalka	Szatmár
10 Schwarz Zsigmond	Sáoralja-Ujhely	Zemplén

### III. osztály.

Név :	Születéshely :	Megye :
Deutsch József	Magyarjakabfalu	Sáros
Farkas Manó	Marosvásárhely	Maros-Torda
Freilich Sámuel	Hukliva-Zugó	Bereg
Herzog Sámuel	Arad	Arad
5 Hoffmann Mendel	Peleszarvad	Szilágys
Salamon Pinkász	Ó-Dávidháza	Bereg
Trebitsch Jenő	Budapest	Pest
Weinberger Sándor	Bodrog-Vécs	Bács-Bodrog
Wolf József	Budapest	Pest

### IV. osztály.

Név :	Születéshely :	Megye :
Eisenberg Géza	Batrovce	Szerém
Ellenbogen Ignác	Jánosháza	Vas
Fried Manó	Visó-Oroszi	Máramaros
Grünberg Tivadar	Budapest	Pest
5 Grünwald Nándor	Mád	Zemplén
Klein Ábrahám	Cseke	Szatmár
Klein Salamon	Ecseg	Nógrád

Név .	Születéshely :	Megye :
Lebovics Emil	Técső	Máramaros
Schreiber Ignác	Nagyvárad	Bihar
10 Sperber Nándor	Scanka	Galicia
Weisz Ignác	Nagytapolcsány	Nyitra
Weiszberger Ármin	Ujpest	Pest
Winkler Ernő	Ujpest	Pest

<b>V. osztály :</b>		
Név :	Születéshely :	Megye :
Blech Gyula	Gorlicze	Galicia
Burger Izidor	Bodzás-Ujlak	Zemplén
Fischer Bernát	Köpcsény	Moson
Geyer Artur	Budapest	Pest
5 Grünwald Sándor	Sátoralja-Ujhely	Zemplén
Kán Izsó	Budapest	Pest
Pollák Géza	Rimaszombat	Gömör
Resofszki Artur	Bodókő-Váralja	Abauj-Torna
Weisz Mór	Debrecen	Hajdu

**Az alsó tanfolyam tanulójának előmenetele.**

D)

<b>Osztály</b>
<b>Jelesen végzett</b>
<b>Jól végzett</b>
<b>Elégségesen végzett</b>
<b>Javító vizsgálatra utasított</b>
<b>Az osztály ismétlésére utasított</b>
<b>Összesen</b>

I.	3	1	3	2	1	10
II.	1	2	7	—	—	10
III.	—	4	3	—	2	9
IV.	—	6	4	1	2	13
V.	1	3	5	—	—	9

E)

## Az „Écz-Chájim“ segélyzőegylet kimutatása az 1911/12-iki tanévről.

Az »Écz-Chájim« segélyzőegylet elnöksége hálás köszönettel sorolja fel az 1911/12-iki tanévben befolyt adakozásokat. A választmány tagjai a tanári karon kívül: Adler Gyula, Eisler Samu dr. Fischer Gyula, Goldmann Mihály, Handler Jónás, Herzmann Bertalan, dr. Simon József urak.

### I. Bevételek:

#### A) Tagsági díjak:

	Korona		Korona
Ábrahám Emil úr, Budapest	10.—	Beimel Sándor úr, Budapest	10.—
Adler Gyula úr, »	40.—	Beer és Rosenberg urak,	
Adler Lajos úr, »	20.—	Budapest . . . . .	10.—
Dr. Ardó Alfréd úr »	10.—	Dr. Bernstein Béla főrabbi	
Auer Dávid és Fiai, »	10.—	úr, Nyiregyháza . . . . .	10.—
Bacher Emil úr, Budapest .	10.—	Besztercebányai izr. hitk. .	10.—
Dr. Bacher Vilmos úr, Bdp.	10.—	Bettelheim M. és Tsa., »	10.—
Balogh Ármin úr, tan. »	10.—	Berger Mór úr, Budapest .	10.—
Dr. Bánóczi József úr, »	10.—	Birnbaum László úr, Bdp.	10.—
Baumgarten Leó úr, »	20.—	Beifeld József úr, Budapest	10.—
Baumfeld és Weidinger urak,		Birnbaum Imre úr, Budapest	10.—
Budapest. . . . .	10.—	Bloch Ártur úr, Budapest .	10.—
Barber Izidor és Tsa., Bpest	10.—	dr. Bloch Henrik úr, Bdp.	10.—

	Korona		Korona
Blau Ármin úr, Budapest . . . . .	10.—	báró Hatvany-Deutsch József	
Dr. Blau Lajos úr, » . . . . .	10.—	úr, Budapest . . . . .	100.—
Dr. Blumgrund Naftali úr, rabbi, Abony . . . . .	10.—	Halmos Izor úr, Budapest . . . . .	10.—
Brammer Ödön úr, Bdp. . . . .	10.—	Hausbrunner Vilmos úr, ta- nár, Budapest . . . . .	10.—
Braun és Politzer urak, Bdp. . . . .	10.—	Herzfeld Frigyes úr, Bdp. . . . .	10.—
Breitner Testvérek, Budapest . . . . .	10.—	Herzmann Bertalan úr, » . . . . .	40.—
Brust Dávid úr, » . . . . .	10.—	Dr. Heller Bernát úr, tanár, Budapest . . . . .	10.—
Budai izr. hitközség . . . . .	20.—	Heller Gyula úr, Budapest . . . . .	10.—
Dr. Dercsényi Móricz úr, tanár, Budapest . . . . .	10.—	Hecht Jónás úr, Budapest . . . . .	10.—
Dr. Diamant Gyula úr, rabbi, Vukovár . . . . .	10.—	Dr. Herzog Manó úr, rabbi, Kaposvár . . . . .	10.—
Deutsch Sámuel úr, Budapest . . . . .	30.—	Herzog Ödön úr, Budapest . . . . .	10.—
Deutsch Miklós úr, » . . . . .	10.—	Dr. Hevesi Simon úr, rabbi Budapest . . . . .	10.—
özv. Drucker Mórné úrnő, Budapest . . . . .	10.—	Hirsch Jakab úr, Budapest . . . . .	30.—
Eisler és Reinitz urak, Bdp. . . . .	10.—	Joel Adolf és Fiai, Budapest . . . . .	10.—
Ehrenstein Bernát úr, » . . . . .	10.—	Kanitz Ignác és Fiai » . . . . .	20.—
Eppinger Lázár és fiai » . . . . .	20.—	Kann Jakab úr, Budapest . . . . .	10.—
Dr. Fischer Gy. úr, rabbi, » . . . . .	10.—	Dr. Klein József úr, rabbi, Kassa . . . . .	10.—
Fleischel Sándor úr, Bdp. . . . .	10.—	Dr. Klein Dezső úr, rabbi, Nyitra . . . . .	10.—
Dr. Frisch Armin úr, tanár, Budapest . . . . .	10.—	Dr. Kohner Adolf úr, Bdp. . . . .	200.—
Fröhlich Miksa úr, Bdp. . . . .	10.—	Kohner Adolf Fiai, » . . . . .	60.—
ifj. Fröhlich és Tsuk urak, Bdp. . . . .	10.—	Kohn Arnold úr, Budapest . . . . .	10.—
Fürst Jakab és Fiai » » . . . . .	30.—	Dr. Kohn S. úr, főrabbi, Bdp. . . . .	10.—
Dr. Fuchs Dávid úr, » . . . . .	10.—	Kobrak Mór úr, Budapest . . . . .	10.—
Geist Lajos úr, Szombathely . . . . .	10.—	Dr. Krämer Lipót úr, Nagy- szöllős . . . . .	10.—
Goldmann Mihály úr, Bdp. . . . .	10.—	Dr. megyeri Krausz Izidor úr, Budapest . . . . .	12.50
Dr. Goldziher Ignác úr, ta- nár, Budapest . . . . .	10.—	özvegy Kriegler D.-né úrnő, Budapest . . . . .	10.—
Gomperz testvérek, Bdp. . . . .	20.—	Dr. Kecskeméti Lipót úr, rabbi, Nagyvárad . . . . .	15.—
Dr. Grauer Vilmos úr, Bdp. . . . .	20.—	Kronberger Lipót úr, igaz- gató, Budapest . . . . .	10.—
Grüner A. Henrik úr, » . . . . .	10.—	Küszler Henrik úr, Bdp. . . . .	10.—
Guttman Ádám úr, Bdp. . . . .	10.—	Laczkó Sándor úr, » . . . . .	20.—
Győri Chevra Kadisa . . . . .	30.—	Laczkó és Popper urak, Bdp. . . . .	20.—
Handler Jónás úr, Budapest . . . . .	10.—		
özv. Heidelberg Mórne úrnő, Budapest . . . . .	10.—		
ifj. Hay Ignác úr, Budapest . . . . .	12.—		

Korona	Korona
Lazarus Adolf úr, főkantor, Budapest . . . . .	Schlesinger Alajos úr, Bdp. 10.—
10.—	Schlesinger M. Bertalan úr, Budapest 20.—
Lederer Róbert úr, Budapest 10.—	Schlesinger és Pollakovits urak, Budapest 20.—
Dr. Links Ármin úr, » 10.—	Schön Ignác úr, Budapest 10.—
Leitersdorfer Dávid úr, Bdp. 10.—	Dr. Schreyer Jakab úr, » 10.—
Liptószentmiklósi izr. hitk. 20.—	Dr. Schreyer Samu úr » 10.—
özv. Löwy Bernátné, úrnő, Budapest . . . . .	Schwarz Lajos úr, » 10.—
10.—	Dr. Schönwald Károly úr, rabbi, Tapolcza . . . 10.—
Löwy Adolf úr, Budapest . 10.—	Dr. Singer Bernát úr, rabbi, Szabadka . . . . . 10.—
Löwenstein Henrik úr, Szom- bathely . . . . .	Dr. Stamberger Ferenc úr, » 20.—
10.—	Stern Károly úr, » 10.—
Lindenbaum Móric úr, Bdp. 20.—	özv. Stern Frigyes J.-né úrnő, Budapest . . . . . 10.—
Löwy Salamon úr, igazg. » 10.—	Strasser Róbert úr, » 10.—
Dr. Mezey Ferenc úr, » 10.—	Dr. Unger B. úr, » 10.—
Mohácsi izr. hitközség . . 20.—	Dr. Venetianer Lajos úr, rabbi, Ujpest . . . . . 10.—
Müller Mór úr, Budapest . 10.—	Veszprémi izr. hitközség . . 20.—
Müller Vilmos úr, » 20.—	Weisz Adolf úr, » . . 10.—
Munk Mór és Tsa utóda, Bdp. 20.—	Dr. Weisz Miksa úr, Bdp. . 10.—
Musitzky Ignác úr, Bdp. . 10.—	Dr. Weisz Mór úr, » . 10.—
ifj. Nagler Testvérek, Bdp. 10.—	Dr. Weisz Sámuel úr, . . . 10.—
Nagel Ignác úr, Budapest . 10.—	Weisz Gyula úr, Budapest . 10.—
Neuschlosz Károly és Fia, Budapest . . . . .	Dr. Wellesz Gyula úr, rabbi, Budapest . . . . . 10.—
20.—	Dr. Weiszbürg Gyula úr, Bdp. 10.—
Dr. Pfeiffer Izidor úr, rabbi, Sümeg . . . . .	Wertheimer és Frankl urak, Budapest . . . . . 10.—
10.—	Dr. Wolff Vilmos úr, » 10.—
Pinkász Zsigm. és Fiai, Bdp. 10.—	Wottitz Báruch és Fiai, Bdp. 10.—
Pauncz Sándor úr, Budapest 10.—	Dr. Ziegler Ignác úr, rabbi, Karlsbad . . . . . 10.—
Pollák József úr, » 10.—	Zwack József úr, Budapest . 20.—
Porgesz Jenő úr, Budapest 10.—	
Porgesz József úr, » 10.—	
Porgesz Mór úr, » 10.—	
Pozsonyi izr. hitközség . . 30.—	
Pollák Károly és Társa, Bdp. 10.—	
Rechnitz H. és M. urak, Budapest . . . . .	
10.—	
ruszti Ruszt József úr, Bdp. 20.—	
Sándor Ármin úr, Budapest 10.—	
Semmler J. úr, » 20.—	
Simon Miksa úr, » 10.—	
özv. Spitz Lipótné úrnő, Bdp. 10.—	
	Összeg 2219.50

*B) Templomi adakozások.*

## I. A dohányutcai templomban.

	Korona		Korona
Adler Gula úr . . .	50.—	Schlesinger B. M. úr .	50.—
Barber Miksa úr . .	10.—	Virág Mór úr . . .	20.—
Brust Sámuel úr . .	10.—	Winterberg Gyula udv.	
Fehér József úr . .	10.—	tanácsos úr . . .	500.—
Fleischmann Manó úr	5.—	Összesen	655.—

## II. Az intézeti templomban.\*)

Kohn 1, Robicsek J. 2 (2), Schein Gy. 2, Grünwald József 2 (2), Strauß 5 (5), Neuwirth J. 7 (2), Porjesz Lipót 2 (2), Kohn V. 2 (2), Gerlóczi 2 (2), Weinberger Gy. 2 (2), dr. Bacher Vilm. 19 (14), dr. Ney Ign. 6 (4), dr. Guttmann M. 8 (4), Braun József 50 (50), Bacher Ernő 10 (10), dr. Bloch H. 5 (5), dr. Blau L. 12 (8), dr. Dános A. (10), Schlesinger Gy. 5 (5), Jakab Mór 2, Hegedüs Zs. 14 (5), Weisz A 2 (1), Blum 30 fill., Klein Mór 10 (5), Dr. Mezey Ferenc 50, dr. Groszmann Gy. 40 (10), dr. Dercsényi Mór 9, Fried József 5, Lusztig Miksa 10, Blatt H. 9 (1), Kaufmann Mór 2, Preger Mór 10 (10), Kéri Jenő 20 (5), dr. Pfeiffer Izsák 2 (2), dr. Feldmann Áron 2 (2), dr. Kálmán Ödön 3 (2), Strasser V. 2 (2), dr. Schwarz Jakab 2, Moskovics 1, Pártos Lipót 4 (2), Spitzer Lipót 5 (2), Eisenberg, kántor Jászberény 1 (1), Wassermann Adolf 2, Haas Mihály 5 (5), Stern Ign. 1, Rosenberg 1, Blau György 1, dr. Bettelheim József 10 (5), Teltsch 5 (5), Teltsch Bodog 5 (5), Kún Lajos 4, Káldor Dávid 1, Bettelheim M. (10), Salzer Jakab 10 (10), Péner Miklós 2, Spitzer F. 2 (1), Glückmann Ignác 2 (2), Hajós Pál 5 (5).

## A templomi adakozások összege:

	Korona
I. A dohányutcai templomban . . . . .	655.—
II. Az intézeti templomban . . . . .	406.36 (227)
	<u>1061.36 (227)</u>

\*) A zárójelen kívül álló számok az Écz-Chájim javára, a zárójel közt álló számok a templomi célokra tett adakozásokat tüntetik fel.

C) *Szelvények és kamatok.*

Az egyleti vagyon befolyt kamatai, a Reich Gábor és Sarolta és gelsei Guttmann-féle alapítványok kamatjaival együtt . . . . .	6923.02
---	---------

D) *Rendkívüli adakozások.*

Dr. Christianopoler Sándor úr Wien . . . . .	2.—
Dr. Fischer Gyula rabbi úr Bpest., szünidői ösztöndija	200.—
Báró Hatvany Sándor úr . . . . .	200.—
Báró Ohrenstein Henrik úr . . . . .	100.—
Herzog Ödön kir. tanácsos úr . . . . .	6.—
Dr. Kolmer Adolf udvari tanácsos úr	150.—
Korniss M. úr . . . . .	2.—
Dr. Krausz Sámuel tanár úr Wien . . . . .	10.—
Fellner Gyula úr Bpest. . . . .	10.—
Lusztig Miksa úr Bpest. . . . .	10.—
Müller Vilmos úr Bpest. . . . .	400.—
Az Orsz. Magy. Izr. Közmívelődési Egylet Bacher Vilmos-ösztöndija . . . . .	200.—
Rosner Ármin úr Bpest. . . . .	25.—
Weingarten Sámuel úr Bpest. . . . .	2.—
Dr. Weisz Mór úr . . . . .	2.—
Index másodlatért . . . . .	10.—
Winterberg Gyula udv. tanácsos úr szünidői ösztöndija	100.—
Salamon Jakab úr . . . . .	1000.—
Osszesen:	2429.—

E) *Alapítványok.*

	Korona
Herzmann Bertalan úr és neje Tótisz Lujza úrnő alapítványának 1912. évi részlete . . . . .	200.—

F) *Más adakozások az intézet és az Écz-Chájim segélyegylet javára.*

A vallás- és közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltósága méltóztatott intézetünk szegénysorsú növendékeinek támogatására az izr. iskolaalaptól 2000 koronát engedélyezni.

A pesti izr. hitközség előljárósága főt. dr. Kohn Sámuel főrabbi úr javaslatára egy a tanári kar által ajánlott hallgatónak megszavazta a Kohn Sámuel-féle ösztöndíjat (200 kor.) és két hallgatónak a hitközségi ösztöndíjakat (à 200 kor.).

A pesti izr. hitközség előljárósága megszavazta egy a tanári kar által ajánlott hallgatónak a Reich Gábor és Sarolta-féle ösztöndíjat (400 kor.).

A pesti izr. hitközség előljárósága megszavazta egy a tanári kar által ajánlott hallgatónak a Glück Bernát és neje féle ösztöndíjat (480 kor.).

A pesti izr. hitközség előljárósága megszavazta egy alsó tanfolyambeli tanulónak a Glück Hanni-féle ösztöndíjat (320 kor.).

Dr. Fischer Gyula rabbi úr a tanári karnak 200 kor. ösztöndíjat bocsátott rendelkezésére, melyet a tanári kar a nemes adakozó intenciója szerint az alsó tanfolyam egyes tanulóinak szünidői segélyre juttatott.

Az ómoraviczai izr. hitközség előljárósága az Ungar Benjamin-féle ösztöndíjat (400 kor.) egy Bácsmegyei illetőségű hallgatónak a tanári kar ajánlatára megszavazta.

Az izr. orsz. ösztöndíjegylet bizottsága megszavazott 7 hallgatónak 200—200 koronai ösztöndíjat.

Az O. M. I. K. E. 200.— kor. ösztöndíját egy felső tanf. hallgató nyerte.

<i>A bevételek összege.</i>	Korona
Mult évről áthozott egyenleg	1069.62
Tagsági díjak . . . . .	2219.50
Templomi adakozások	1061.36
Szelvények és kamatok . . . . .	6923.02
Az előző évben kisorsolt értékpapírok összege .	5076.98
Rendkívüli adakozások . . . . .	2429.—
Alapítványok és alapítványi kamatok	500.64
Vállás- és közoktatásügyi ministerium .	2000.—
Pesti izr. hitközség . . . . .	1400.—
	Összesen 22.680.12

\*

## K i a d á s o k.

A báró Hatvany-Deutsch József úr által adományozott 2000 koronán kívül, melynek elszámolását külön tüntetjük fel, fordítottunk az »Écz-Chájim« pénztárából segélyezésre, ruházásra, ösztöndijakra és más kiadások fedezésére 20.539 korona 38 fillért, még pedig:

	Korona
Diákasztal 1910—11-ről maradt tartozás .	1200.—
» 1911—12-ről	3283.52
Rendes havi segély	12838.—
Téli kabátok . . . . .	364.40
Salamon Jakab adomány kiosztása .	1000.—
Rendkívüli segély	401.04
Ösztöndijakra . . . . .	480.—
Szünidői segélyekre . . . . .	300.—
Költségek: egyleti behajtónak, templomi beszédőnek, bank stb. . . . .	731.92
	Osszesen 20.598.88
Bevételek összege .	K 22.680.12
Kiadások összege .	» 20.598.88

*Kimutatás a báró Hatvany-Deutsch József úr által adományozott  
2000 koronáról.*

	Korona
Reggelire . . . . .	1283.52
A diák-asztal céljára . . . . .	716.48
	Összesen 2000 —

*A templomi bevételek és kiadások.*

	Korona
B e v é t e l e k.	
1911. szeptember 1-én maradt . . . . .	184.—
Ülőhelyek bérletéért befolyt . . . . .	642.—
Istentiszteleti adományok . . . . .	227.—
A Horowitz Betti-alapítvány kamatai . . . . .	36.—
	Összesen 1089.—

K i a d á s o k.	Korona
Előimádkozóknak és az énekkarnak a nagyünnepeken	500.—
Havi kiadások . . . . .	205.—
Beszedőnek . . . . .	18.10
Különféle kiadások	54.40
Menóra . . . . .	50.—
Összesen	<u>827.50</u>

**Kimutatás az Écz-Chájim vagyonáról 1912 június hó 30-án :**

	Korona
Pénztári egyenleg . . . . .	2081.24
Pesti keresk. bank folyószámlán . . . . .	1.256.—
Értékpapírok letétben a Pesti keresk. banknál . . . . .	156.300.—
Összesen	<u>159.637.24</u>

**Az Écz-Chájim értékpapirjainak letétjegyzéke 1912 június 30-án.**

	Korona
4 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> januári járadék	600.—
4 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> májusi járadék . . . . .	800.—
4·2 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> áprilisi járadék . . . . .	300.—
4 <sup>1</sup> / <sub>2</sub> <sup>0</sup> / <sub>0</sub> P. m. keresk. bank záloglevél . . . . .	27.800.—
4 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> magyar földhitelzáloglevél . . . . .	13.000.—
4 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> magyar földtehermentesítési kötvény . . . . .	5.000.—
4 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> P. m. ker. bank záloglevél . . . . .	106.200.—
2 drb. 4 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> magyar jelzálog sorsjegy . . . . .	400.—
4 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> Pesti m. keresk. bank pari közs. kötvény . . . . .	2.000.—
2 drb. convertált magy. jelz. sorsjegy . . . . .	200.—
Összesen	<u>156.300.—</u>

*Ehrlich Mózes alapítványa :*

Alap értékpapírokban 1912 június 30-án . . . . .	K 2000.—
Folyószámla egyenleg » » » . . . . .	K 559.60
	<u>K 2559.50</u>

*Bauer Zsigmond alapítványa:*

Alap értékpapirokban 1912 június 30-án	. K 500.—
Folyószámla egyenleg » » » . . .	K 122.50
	<u>K 622.50</u>

*Herzmann Bertalan és neje alapítványa:*

Értékpapir 1912 június 30-án . .	K 200.—
----------------------------------	---------

*Dr. Bacher Vilmos pályadíj alap:*

Alap értékpapirokban 1912 június 30-án . .	K 2400.—
Folyószámla egyenleg . . . . .	K 182.50
	<u>K 2582.50</u>

# Budapesti orsz. rabbiképző

Bevétel.

1911/12.

		Korona
	Pénztári maradvány a mult tanévről — — — — —	2.211 82
1911. június	22. N. N. adománya — — — — —	20 —
október	6. Écz-Chájim egylettől — — — — —	678 43
«	16. Ujpesti izraelita hitközségtől — — — — —	25 —
«	18. Orsz. izr. iroda utján államsegély — — — — —	1.000 —
novemb.	29. Báró Hatvany-Deutsch József úr adománya az 1910/11. tanévre — — — — —	1.000 —
decemb.	6. Écz-Chájim egylettől — — — — —	1.200 —
«	6. Winterberg Gyula úr adománya (Dr. Weinmann F. koszorú megv. — — — — —)	200 —
«	6. Dr. Dános Árpád úr adománya — — — — —	20 —
«	6. Dr. Grossman Gyula úr adománya — — — — —	20 —
«	6. Dr. Kecskeméti Lipót úr (Nagyv.) adománya — — — — —	10 —
«	12. Boschán Jakab-féle alapítványból — — — — —	4.000 —
«	20. Visszatérítés Schnabelné számlájából — — — — —	35 —
1912. január	17. A vallás- és közokt.-ügyi minister úr ónagyméltósága 1912. január 1-én kelt 156.909. sz. rendelete értelmében a kultusz tárcából — — — — —	800 —
február	2. Dr. Venetianer Lajos úr adománya — — — — —	80 —
»	2. Écz-Chájim egylettől — — — — —	1.140 32
»	8. Boschán Jakab-féle alapítványból — — — — —	3.000 —
március	15. A rabbiképző intézet 1910/11. költségvetésében mutatkozó megtakarítás a vall.-és közokt.-ügyi minister úr ónagyméltósága 1912. március 5-én kelt 2204. sz. rendelete értelmében — — — — —	1.657 20
»	29. Winterberg Gyula úr adománya — — — — —	100 —
április	21. Ismeretlen jótévkőtől Strasser Sámuel úr útján — — — — —	90 —
május	6. Écz-Chájim egylettől — — — — —	1.142 37
»	8. Pesti izr. hitközségtől 1911/12. tanévre — — — — —	2.000 —
»	8. Boschán Jakab-féle alapítványból — — — — —	3.000 —
»	24. Dr. Neumann Ede úr (N.-Kanizsa) gyűjt. — — — — —	100 —
június	2. Écz-Chájim egylettől — — — — —	1.038 88
július	13. Pesti Chevra kadisától — — — — —	1.500 —
»	15. Orsz. magy. izr. közalaptól — — — — —	3.000 —
		<b>29.069 02</b>

Budapesten, 1912 évi

A menza

Dr. Bacher Vilmos s. k.

Dr. Bánoczi József s. k.

## intézet diákasztala.

tanév.

Kiadás.

				Korona	
1911. október	6.	Élelmezési kiadások	— — — —	678	43
»	18.	Okmánybélyeg 1000 K nyugtára	— — — —	5	—
novemb.	3.	Élelmezési kiadások	— — — —	1.202	45
decemb.	6.	»	»	1.216	76
1912. január	3.	»	»	1.109	46
február	3.	»	»	1.220	32
március	3.	»	»	1.100	97
»	29.	»	»	1.164	69
május	6.	»	»	1.142	37
junius	2.	»	»	1.318	80
»	18.	»	»	646	13
A diákasztal alapjához csatolandó összeg				18.263	64
				29.069	02

julius hó 15-én.

bizottság :

Dr. Mezey Ferencz s. k.

Winterberg Gyula s. k

F)

## A vásárolt könyvek lajstroma.

- Acosta J.**, Conjecture sobre los prophet. Leyden 1722.
- Allg. Zeitung des Judentums** 1911.
- Alt A.**, Israel u. Ägypten. Leipzig 1909.
- Alte Orient.** XIII.
- Auerbach E.**, Palästina. Berlin-Leipzig 1912.
- Baer J.**, Trauergesänge f. תשעה באב. Rödelheim 1911.
- Baeumker**, Beiträge zur Gesch. d. Phil. d. M. VIII. X.
- Bardenhewer O.**, Patrologie, 3. Aufl. Freiburg i. B. 1910.
- Bartholomae Chr.**, Über ein sassan. Rechtsbuch. Heidelberg 1910.
- Baumstark A.**, Festbrevier u. Kirchenjahr . . . Paderborn 1910.
- Die christl. Lit. d. Orients I—II. (Göschel.)
- Benfey Th.**, Über d. Verhältnis d. ägypt. Sprache. Leipzig 1844.
- Bernstein G. H.**, Lexicon syr. Lipsiae 1836.
- Besser M.**, Die Juden in d. mod. Rassentheorie. Köln 1911.
- Boehn M.**, Stätten der Kultur. Toledo 1911.
- Böhl F.**, Kananäer u. Hebräer. Leipzig 1911.
- Bertholet A.**, Die jüd. Religion von Esra. Tübingen 1911.
- Brockelmann C.**, Vergl. Gramm. d. sem. Spr. II. 1. 2. 3.
- Christlieb M.**, Harnack - Bibliogr. Leipz. 1912.
- Cohen H.**, Die Bedeutung d. Judentums. Berlin. s. a.
- Cohen J.**, Zionist Work in Pal. London 1911.
- Corp. Inscr. Semit.** I—II. et Tablets. Paris 1911.
- Credner K. H.**, Z. Gesch. d. Kanons. Halle 1847.
- Mc. Curdy J. F.**, History, Prophecy and the Monument. New-York 1911.
- Delitzsch F.**, Das Land ohne Heimkehr. Stuttgart 1911.
- Deutsche Literatur-Zeitung** 1911.
- Deutsche Revue** 1911.
- Dinsmore J. E.**, Pflanzen Pal. Leipzig 1911.
- Döllinger J.**, Heidentum u. Judentum. Regensburg 1857.
- Duschak M.**, Die Juden und die Nation. Pest 1865.
- Egelhaaf Gottlob**, Grundzüge der Weltgeschichte I—III.
- Egyenlőség** 1911.
- Enzyklopädie d. Islam** IX—XII.
- Encycl. of Religions and Ethios** IV. Edinburg 1911.
- Encykl. d. Phil. Wlss.** I. Band. Tübingen 1912.
- Epstein M.**, Poesien d. alt. Testaments. I—II. Leipzig 1909—11.

- Ermann A.**, Aegypt. Gramm. Berlin 1894.
- Euken R.**, Sinn u. Wert des Lebens. Leipzig 1911.
- Évkönyv**, kiadja az I. M. I. T. Budapest 1912.
- Fassel H. B.**, Der Zweck des Gotteshauses. Groß-Kanizsa 1865.  
— Lau signauv. Wien 1888.
- Felsenthal**, Kritik... Chicago 1869.
- Fischer F.**, Egyesülhetnek-e az orthodox zsidók... Tolcsva 1912.
- Frommer J.**, Sal. Maimon's Lebensgeschichte. München 1911.
- Das Füllhorn**. Ein Zeitblatt 1835.
- Funk S.**, Die Entstehung des Talmuds. Leipzig 1910.
- Fürstenthal**, Rabbin. Anthologie. Breslau 1834.
- Galery of Hebrew Poets**. London. s. a.
- Gardthausen V.**, Buchwesen im Alt. Leipzig 1911.
- Gerland G.**, D. Mythos von der Sintflut. Bonn 1912.
- Gerő M.**, Ünnepnep. Szombathely 1911.
- Gil R.**, Romancero Judaeo-Español. Madrid 1911.
- Ginzberg L.**, Legends of the Jews III. Philad. 1911.
- Ginzel F. K.**, Zeitrechnung der Juden II. Leipzig 1911.
- Glaue-Rahlf's**, Fragm. einer griech. Übersetz. Berlin 1911.
- Goldziher-Festschrift**. Straßbg. 1912.
- Gotthold Sal.**, Sendschreiben. Hamburg 1842.  
— Selbstbiographie. Leipzig 1863.
- Grabmann M.**, Gesch. d. scholast. Methode II. Freiburg i. B. 1911.
- Graetz**, Gesch. d. Juden I—XI. Leipzig (utolsó kiadás).
- Graetz-Rabbinowitz**, דברי ימי ישראל I—IX. Warschau 1911.
- Green-Delitzsch**, Die Judenfrage... Leipzig 1911.
- Grimme H.**, Oden Salomo's. Heidelberg 1911.
- Grunwald M.**, Hygiene der Juden. Dresden 1911.
- Günzig**, Comm. d. Ali b. Jephet's. Krakau 1898.
- Hackspan Th.**, חכמה ומנהגים של תלמודיים. Altdorf s. a.
- Harnack A.**, Aus Wissenschaft u. Leben I—II. Gießen 1911.
- Hartmann Th.**, Die Hebräerin am Putztische I—III. Amst. 1809—10.
- Hecht Georg**, Der neue Jude. Leipzig 1911.
- Held H. L.**, Talmudlegenden. München 1912.
- Hermann J.**, Ezechiel-Studien. Leipzig 1908.
- Heves Kornél**, Újigék. Bpest. 1911.
- Hitközségi Szemle**. 1911.
- Horovitz J.**, Schul- und Kasualreden. Odessa 1837.  
— S., Stellung d. Arist. bei den Juden d. M. Leipzig 1911.
- Jahrbuch** der jüd. lit. Gesellschaft VIII. Frankfurt a. M. 1911.
- Jahrbuch** f. jüd. Gesch. u. Literatur. 1912.
- Jahresbericht**. Breslau 1891.
- Jewish Quarterly Review**. 1911.
- Jirku A.**, Die Dämonen im A. T. Leipzig 1912.
- Jastrow M.**, Religion d. Babyl. 17. 18. (folytatás).
- Jonge M.**, Höret, Rathenau. Berlin 1903.
- Israellit** VII. XI.
- Judentaufen**. München 1912.
- Die Jüd. Presse** XIX.
- Jüdisches Volk'sblatt** 1911.

- Der Israelit** 1911.
- Kaempf S.**, Das Rühmen Moabs. Prag 1870.
- Karten u. Pläne zur Palästina-kunde.**
- Kaufmann D.**, Samson Wertheimer. Wien 1888.
- Kautzsch E.**, Bibl. Theol. Tübingen 1911.
- Kirehner P.**, Jüd. Ceremonial. Nürnberg 1724.
- Kittel R.**, Gesch. d. Volkes Israel. 2. Band. Gotha 1909.
- Beiträge z. Wissensch. d. Alt. Test. Leipzig 1908—11.
- Alttest. Wissensch. 2. Aufl. Leipzig 1912.
- Kohler K.**, Die Bibel und die Todesstrafe. Leipzig s. a.
- Köhler-Ungnad**, Hundertausgewählte Rechtsurkunden . . . Leipz. 1911.
- Kohn M. D.**, Biographien . . . Brünn 1890.
- König Ed.**, Das alttest. Prophetentum. Gütersloh 1910.
- Gesch. d. Alttest. Relig. Gütersloh 1912.
- Kritik und Reform.** Organ d. mod. Judentums. 1884.
- Lasker's Rede gegen Wagener.** Berlin 1873.
- Lazarus M.**, Der Prophet Jeremia. Breslau 1894.
- Ethik des Judentums II. Frankfurt a. M. 1911.
- Lidzbarsky M.**, Ephemeris f. sem. Epigr. III. Gießen 1911.
- Loewe H.**, Die Sprachen d. Juden. Köln 1911.
- Lehmann-Haupt**, Geschicke Juda's. Tübingen 1911.
- Lenz M.**, Gesch. d. Universität Berlin I—IV. Halle 1910.
- Gesammelte Schriften I—IV. München 1910.
- Lowin R.**, Luthers Stellung zu den Juden. Berlin 1911.
- Lepsius R. A.**, Der Gnosticismus. Leipzig 1860.
- Luzzatti L.**, Freiheit d. Gewissens. Leipzig 1911.
- Marmorstein A.**, Relig. Studien II. Skotschau 1912.
- Martí K.**, Gramm. d. bibl. Aram. Berlin 1911.
- Mauthner F.**, Wörterbuch der Philosophie II. München 1911.
- Mayer S.**, Ein jüd. Kaufmann. Leipzig 1911.
- Menandrea ed. Koerte.** Leipz. 1912.
- Mittels u. Wilcken**, Grundzüge u. Chr. d. Papyruskunde I—II. Leipzig-Berlin 1912.
- Monatschrift f. Gesch. u. Wiss. d. Jud.** 1911.
- Munk S.**, Guide des Egares I. Paris 1856.
- Müller D. H.**, Das syr.-röm. Rechtsbuch und Hamm. Wien 1905.
- S., Jüd. Gesch. Stuttg. 1911.
- J., Das jüd. Religionsgesetz. Wien 1883.
- N., Jüd. Katakombe. Leipz. 1912.
- Münz, S.**, Moses ben Maimon. Frankf. a. M. 1912.
- Nathanael.** 1911.
- Neumann E.**, Melódiák új zsidó dalokból s. l. 1912.
- Norden-Gerke**, Einleitung in die Altertumswissensch. I. Leipzig-Berlin 1912.
- Olshausen J.**, Die Psalmen. Leipzig 1853.
- Oesterr. Centralorgan (Busch).** 42.
- Oesterr. Wochenschrift** 1911.
- Orientalist. Literaturzeitung** 1911.
- Pasmanik D.**, Die Seele Israels. Köln 1911.

- Patai J.**, Héber költők. II. Budapest 1912.
- Pauly-Wissowa, R. E.** d. kl. Alt. Stuttgart VII, 1912.
- Pfannkuche A.**, Religion u. Naturwissenschaft. 2. Aufl. »Aus Natur- und Geisteswelt.«
- Perltz G.**, R. Abbahu. Krotoschin 1887.
- Philippson-Doré**, Die heil. Schrift.
- Phillipson L.**, Isr. Predigtmagazin II. Magdeburg 1835.
- **M.**, Neueste Gesch. des jüd. Volkes III. Leipzig 1911.
- Rabbinovitz J. M.**, Legislation civile IV. Paris 1879.
- Reitzenstein F.**, Entwicklungsgesch. d. Liebe. Stuttgart 1911.
- Urgeschichte d. Ehe. Stuttgart 1911.
- Religionsgeschichtl. Versuche u. Vorarbeiten X., XI.**
- Religion in Gesch. u. Gegenwart III.** Tübingen 1912.
- Revue Biblique** 1911.
- Riemann R.**, Das 19. Jahrhundert. 2. Aufl. Leipzig 1912.
- Rispart Eug.**, Die Juden u. d. Kreuzfahrer in England. Leipz. 1861.
- Ritter J. H.**, Kanzelvorträge. Berlin 1856.
- Rosenthal F.**, Die Erlässe Cäsars. s. a. et s. l.
- Rotschild S.**, Aus Verg. u. Gegenw. d. isr. Gem. Worms. Frankf. a. M. 1909.
- Rubin S.**, Kabbala und Agada, Wien 1895.
- Ruppin A.**, Die Juden d. Gegenwart. Köln-Leipzig 1911.
- Sachau Ed.**, Aram. Papyrus und Ostraka. Leipzig 1911.
- Schleiden M. J.**, Bedeutung der Juden . . . V. Aufl. Leipz. 1912.
- Schiffer S.**, Die Aramäer. Leipzig 1911.
- Schudt**, Vita Jephthae. Frankf. a. M. 1701.
- Schreiber E.**, Moses Mendelssohns Verdienste . . . Zürich 1886.
- Schwally F.**, Idioticon . . . Gießen 1894.
- Schwartz G.**, Die Messiaszeit. Lemberg 1868.
- Sidersky M. D.**, Étude sur l'origine astr. de la chr. juive. Paris 1911.
- Simmel G.**, Hauptprobleme d. Phil. (Göschen.)
- Sombart Werner**, Die Zukunft der Juden. Leipzig 1912.
- Splith J.**, Die Religion d. Eweer. Leipzig 1911.
- Stein L.**, Die Willensfreiheit. Berlin 1882.
- Stern L.**, Das Lösegeld. Groß-Kanizsa 1867.
- Strack H. L.**, Gramm. d. bibl. Aram. München 1911.
- Szentesy Alfonz**, A Talmud magyarul. 2. kiadás. Budapest 1912.
- Talmud Babylonicum**, I. cod. Mon. Leyden 1912.
- Tänzer A.**, Judentum u. Entwicklungslehre. Berlin 1903.
- Theilhaber F.**, Untergang der deutschen Juden. München 1911.
- Theol. Literaturzeitung** 1911.
- Transactions VII.** (Hist. Society.)
- Trletsch D.**, Palästina-Handbuch. 3. Aufl. Berlin 1912.
- Ung. Israelit XV. XXVI.**
- Ungnad A.**, Aram. Papyr. Leipz. 1911.
- Vatke M.**, Religionsphilos. Bonn 1888.
- Vessillo Isr. 53. 54.** Casale. 1905–06.
- Völter D.**, Passah und Mazzah. Leyden 1912.

- Weil J., Zadok Kahn. Paris 1912.  
— M., Le cimétiere isr... Avignon 1881.
- Weissberg L., Der Mikrokosmos. Breslau 1888.  
Die Welt 1911.
- Weiss K., קנאת האמת. Preßburg 1882.
- Wézel-Dlósi W., Hitbeszédek I—III. 1895—1911.  
— A szamaritánusok. Dész 1905.
- Wundt W., Völkerpsychologie II. 2., 3. Aufl. Leipzig 1911.
- Wünsche A., Neue Beiträge z. Erklärung d. N. T. Göttingen 1878.
- Zeschwitz Berh., Profangraecität... Leipzig 1859.
- Zeitschrift f. A. W. 1911.
- Zuckermantel M. S., Ges. Aufsätze. I—II. Frankf. a. M. 1911—12.
- Zündel D., Kritische Untersuchungen über Daniel. Basel 1861.
- אבן ישראל. Metz 1766.
- ס' אחרית הימים. Bácsmadaras 1910.
- ס' אבן בוחן. s. a, e. s. l.
- אבק דרכים. Saloniki s. a.
- אגרת שלום. Jeruzs. s. a.
- אדני כסף. ed Last. London 1911-1912.
- אדרת אליהו. Jeruzs. s. a.
- אהל יצחק. Szatmár 1911.
- אהל נפתלי. Lemberg 1911.
- אור צדיקים. Saloniki 1819.
- אלה דברי הברית. Altona 1819.
- אוצר ישראל. VI.
- אוצר הספרים. Prag 1817.
- אוצרות חיים. Livorno 1869.
- אור זרוע. Wilna 1891.
- אור החיים, מאמר האחדות 1794.
- אילת השחר. Tunisz 1881.
- אילת השחר. Mantua [1724].
- אלדר הדני. Lemberg 1804.
- אלף זעירא עה"ת. Munkács 1911.
- אמרי ציון. Jeruzs. s. a.
- אמרי שלמה. Frankf. a. M. 1866.
- אמת ומשפט. Jeruzsálem 1901.
- ארוחת תמיד. Saloniki s. a.
- הארץ לפני כבוש יהושע. I-II. Jeruzs. 1910.
- אשר הנהלים. Saloniki 1783.
- באר אליעזר. Szilágysomlyó 1905.
- באר יצחק על קדשים. Jeruzs. 1911.
- באר המים. Saloniki 1836.
- באר רחובות. Amsterd. 1762.
- בורא אור. Livorno 1850.
- ביאורים וחדושים. Wilna 1867.
- בית היוצר. Munkács 1896.
- בית יצחק. Jeruzs. 1911.
- בית המלך. Saloniki 1795.
- בחי על התורה. Venezia 1566.
- בן המלך והנזיר. Fürth 1783.
- בן אברהם. Saloniki 1826.
- בן פדהצור. Saloniki 1781.
- בן הרמה. Smyrna 1876.
- בני חייא. s. l. 1712.
- בני יצחק. Saloniki 1743.
- בני יצחק. Konst. 1758.
- בני משה. Livorno 1804.
- בראשית רבה. Ed. Theodor VI.
- ברכת אברהם. I-II. Preßburg 1870-79.
- ברכת הארץ. Jeruzsálem 1904.
- ברכת מועדיך. Smyrna 1861.
- ברכת המזון. Amsterd. 1707.
- בתי אבות. Saloniki 1825.
- בתי כהונה. I-II. Smyrna 1741. Saloniki 1744.
- גאולת ישראל. Amsterdam 1821.
- גט מקושר. Konst. 1767.
- הגרן. VIII. Berditschev 1911.
- דבר המשפט. Smyrna 1834.
- דברי חספן. Saloniki 1798.
- דברי יוסף. Lemberg 1911.
- דברי מנחם. Saloniki 1866.
- דברי משפט. Krotoschin 1835.
- דגול מרבבה. Konst. 1742.
- דברי שמואל. Saloniki 1891. 2°.
- דיבנא רבתי. Warschau 1911.
- דין אמת. Saloniki 1803.
- ס' דרישת הזאב. Berlin 1740.

דמשק אליעזר. Jeßnitz 1723.  
 דרך חיים. Lemberg 1845.  
 דרך המלך. Livorno 1786.  
 דרך עץ החיים. Saloniki 1809.  
 ס' הגדה לליל שימורים. Rödelheim 1825.  
 ס' הגדה של פסח. Amsterd. 1695.  
 ס' הגדה של פסח. Basel 1816.  
 ס' הגדה של פסח. Zolkiew 1807.  
 ס' הגדה של פסח. Karlsruhe s. a.  
 ס' הגדה של פסח. Berlin 1785.  
 הגדה של פסח. Fürth 1760.  
 הגדה סדר של פסח. Fürth 1782.  
 הגדה של פסח. Sulzbach 1797.  
 הגדה של פסח. Jeruzs. s. a.  
 הגדה של פסח. Metz 1821.  
 הגדה של פסח. Podgorze 1907.  
 הגדה של פסח. Jeruzs. 1909.  
 הגדה של פסח. Jeruzs. 1910.  
 הגדות חיי הנביאים. Podgorze 1910.  
 הדר זקנים. Livorno 1840.  
 I-II. Saloniki 1752-56. הלכה למשה  
 I-III. Sulzbach 1794. המניד  
 Smyrna 1884. ויקרא אברהם  
 Saloniki 1881. ויקרא יהושע  
 Smyrna 1853. ולא עוד אלא  
 Konst. 1829. זכות הרבים  
 Saloniki 1863. זכר דבר  
 Jeruzs. s. a. זכרון תנחום  
 Jeruzs. 1892. זקן אהרן  
 Livorno 1849. זרע יוסף  
 Novidvor 1805. ס' זבח שמואל  
 Konst. 1505-06. זבח פסח נחלת אבות  
 Smyrna 1756. זקן שמואל  
 Jeruzs. 1906. חרושי אנדות  
 Krakau 1631. חרושי אנדות  
 I-III. Warschau. s. a. חידושי הר"ם  
 Smyrna 1865. חוט של חסד  
 Smyrna 1891. חוקי חיים  
 Jeruzs. 1843. חוקי חיים  
 Livorno 1755. חזה ציון  
 I-II. Konst. 1745-48. חזון נחום  
 Konst. 1752. חיי עולם  
 I-II. Smyrna 1864-72. היים ושלום

חיים תחלה. Saloniki 1865.  
 חלקי יעקב. Saloniki 1805.  
 חלקם בחיים. Smyrna 1866.  
 I-II. Wilna 1904. חמש ידות  
 I-V. Metz 1766. חמשה חמשי תורה  
 I-V. Prag 1780. חמשה חמשי תורה  
 I-II. Pieterkov 1907-11.  
 חמשה חמשי תורה. Sulzbach 1820.  
 חמשה חמשי תורה. IV-V. Jeruzs. 1910.  
 חמשה חמשי תורה. Amst. 1775.  
 חנוך נערים. Jeruzs. 1900.  
 חסד ואמת. Saloniki 1813.  
 חסדי דוד. I. Livorno 1786.  
 חפץ ה'. Zolkiew 1805.  
 חק נתן. Livorno 1776-78.  
 חקקי לב. Saloniki 1849.  
 חקרי לב על א"ע. Saloniki 1818.  
 I-III. Livorno 1799. חקרי לב על י"ד  
 I-III. Saloniki 1817. חקרי לב על ח"מ  
 Krakó 1619. חשן משפט וא' ע'  
 Jeruzs. 1869. טוב לישראל  
 Jeruzs. 1908. טוב מצרים  
 Krakó 1597. טור אבן העזר  
 Berlin 1702. טור אבן העזר  
 I-II. Wilna 1900. טור ח' מ'  
 Lemberg 1911. טעמי המנהגים  
 Konst. 1864. יבא הלוי  
 I-III. Smyrna 1735-66. יד אהרון  
 Saloniki 1839. יד דוד  
 Smyrna 1859. יד ימין  
 I-II. Saloniki 1791. יד רמה  
 Saloniki 1757. ידיד ה'  
 Saloniki 1812. ידיו של משה  
 Saloniki 1857. יוסף אברהם  
 Livorno 1855. יוסף דוד  
 Amsterd. 1723. ס' יוספון  
 Vengrav 1794. יוספון  
 Livorno 1825. יושב אוהלים  
 Smyrna 1866. ייטיב לב  
 Saloniki 1526. ילקוט שמעוני  
 Jeruzs. 1908. ימות ארץ ישראל  
 Smyrna 1878. ימי שלמה  
 Venezia 1613. יפה עינים

- Vác 1911. יצחק בן אברהם.  
 Saloniki 1786. יצחק ירנן.  
 Wien 1793. יקרא דשכני.  
 IX. ירושלים.  
 1890. ירים משה.  
 Jeruzs. 1896. ס' ישיא אי"ש.  
 Livorno 1825. ישמח חיים.  
 Saloniki 1846. כבוד יום טוב.  
 Konst. 1740. כהונת עולם.  
 Livorno 1801. ככר לארן.  
 I-II. כל כתבי מנדלי מוכר ספרים.  
 Odessa 1911.  
 Jeruzs. 1890. כנסת מרדכי.  
 Wilna 1908. כנף רננים.  
 Livorno 1889. כרוב ממשח.  
 Vác 1911. כתבי מהרי"ח.  
 I-II. Warschau. s. a. כתבי שלום עליכם.  
 Jeruzs. s. a. כתר מלכות.  
 Jeruzs. 1911. כתר מלכות.  
 Jeruzs. 1900. כתר תורה לדוד.  
 Saloniki 1876. לאברהם למקנה.  
 Tolcsva 1912. לבושי מרדכי.  
 Konst. 1730. לדוד אמת.  
 I-II. Saloniki 1823. לב חיים.  
 Jeruzs. 1911. לוח ארץ ישראל.  
 Jeruzs. 1911. לכבוד שבת.  
 I-IX. Preßburg-Munkács 1878-89. לקושי חבר בן חיים.  
 Polna 1791. מאיר נתיבים.  
 1911. המאיר.  
 Venezia 1590. מאיר תהלות.  
 Saloniki 1786. מאמר מרדכי.  
 Frankfurt a. M. מאמר העיבור להרמב"ם.  
 1911.  
 Kremona 1557. מאמר השכל.  
 Lyck 1862. ס' מאמר השכל.  
 Jeruzs. 1911. מבשר טוב.  
 Vác 1911. מבשר צדק.  
 Livorno 1785. מגדנות נתן.  
 s. a. et l. מגלת רות.  
 Livorno 1781. מגן גבורים.  
 Johannsburg 1853. מדרש רבה.  
 Jeruzs. 1895. מדרש רבה על רות.  
 Saloniki 1812. מזל שעה על הרמב"ם.  
 London 1783. מחזור ח' א'  
 Hamburg 1795. מחזור ח' ב'  
 Amsterdam מחזור כמנהג אשכנז ח' א'  
 1708.  
 Venezia מחזור כמנהג אשכנז ח' א'  
 1568.  
 Preßburg 1907. מחנה דן.  
 Saloniki 1793. ס' מחנה יאודה.  
 Saloniki 1829. מטה אהרן.  
 Smyrna 1890. מי החמד.  
 Jeruzs. 1905. מי מנוחות.  
 Saloniki 1852. מים קדושים.  
 Saloniki 1813. מלאכת שלמה.  
 III (Ben Jehuda) מלון.  
 New-York 1895. מלחמה בשלום.  
 Saloniki 1749. מלכי בקודש.  
 Offenbach s. a. מנהגים.  
 Amst. 1728. מנהגים.  
 Sulzbach 1801. מנהגים.  
 Konst. 1519. ס' המנהיג.  
 Venezia 1544. מנורת המאור.  
 Venezia 1595. מנורת המאור.  
 Frankf. a. M. 1686. מנורת המאור.  
 Frankf. a. O. 1735. מנורת המאור.  
 s. l. et a. מנחה חדשה.  
 Jeruzs. 1883. מנחה חדשה.  
 Saloniki 1826. מנחה טהורה.  
 Saloniki 1833. מנחת זכרון.  
 Kassa 1911. מנחת ערב.  
 Frankf. a. M. 1721. מס' ברכות.  
 Basel 1578. מס' יבמות.  
 Basel 1578. מס' סכות.  
 Frankfurt a. O. 1699. מס' נדה.  
 Frankf. a. M. 1720. מס' נדה.  
 Basel 1578. מס' נויר ומועד קטן.  
 Smyrna 1731. מעיל צדקה.  
 Livorno 1806. מעין גנים.  
 Konst. 1775. המעלות לשלמה.  
 I-II. Saloniki 1821. מערכי לב.  
 Smyrna 1855. מעשה אברהם.  
 Belgrad 1874. מעשה משה.  
 Jeruzs. 1911. מעשה נסים.  
 Konst. 1736. מעשה רב.  
 Saloniki 1816. מצא חיים וסדר אליהו.

- S. Münster. Basels. a. מצוות לא תעשה.  
 מצרף לכסף. Saloniki 1872.  
 מקור חיים. Konst. s. a.  
 מקור חיים. Konst. 1650.  
 מקראי קדש. I-II. Jeruzs. 1910.  
 מראה האופנים. Livorno 1815.  
 מראה הגדול. I-II. Saloniki 1829-31.  
 מראה עינים. Saloniki 1816.  
 מרגליות התורה. s. a. et l.  
 משאת בנימין. Krakó 1633.  
 משאת בנימין. Sedilkov 1833.  
 משלי. Wien 1839.  
 מ' משנה למלך. Konst. 1731.  
 משניות קדשים. Mantua 1562.  
 משניות עם רע"ב. c. h.  
 משניות. I-VI. Amst. 1685.  
 משניות קדשים. Basel 1579.  
 משניות. (Itzkowski).  
 משנת ר' אליעזר. I-II. Saloniki-Smyrna  
 s. a.  
 משפט צדק. II-III. Saloniki 1795.  
 סדר המחזור. I-II. Sulzbach 1784.  
 נהר מצרים. I-II. Aleppo 1908.  
 נודע בשערים. Jeruzs. 1911.  
 נופת צופים. Saloniki 1777.  
 נור הקדש. I-II. Jeßnitz. s. a.  
 הנזירה. Jeruzs. 1890.  
 ס' הנזירים. I-II. Warschau 1910.  
 נחלת יוסף. Berditschev 1912.  
 נחלת צבי. Zolkiew 1807.  
 נחלת שמעון. Wilna 1897.  
 ס' נחמות ישראל. Jeruzs. 1902.  
 ס' נחמות צמח ישראל. Jeruzs. s. a.  
 IX. נטעי בחורים.  
 ניר לדוד. Jeruzs. 1811.  
 נמש חיה. Berditschev 1910.  
 נר מנורות. Jeruzs. 1909.  
 נר המערב. Jeruzs. 1911.  
 נר נשמה. Jeruzs. 1912.  
 נשמת כל חי. Saloniki 1833.  
 סדר ר' עמרם השלם. Jeruzs. 1912.  
 סליחות. Wilmersdorf 1756.  
 ס' סליחות מכל השנה. Amst. 1712.  
 סליחות לשובבים. Jeruzs. 1874.  
 ספורי מעשיות. Jeruzs. 1883.  
 עבודת ישראל. Warschau 1878.  
 עבודת משא. Saloniki 1846.  
 עושה שלום. Saloniki 1811.  
 עטרת תפארת. Amsterdam 1766.  
 עין יהוסף. Smyrna 1735.  
 עיני העדה. I-II. Smyrna 1864.  
 עלה תרופה. London 1885.  
 עמודי גולה. Konst. 1510.  
 עץ חיים ויעקב חבל. Saloniki 1772.  
 עץ חיים. Smyrna 1726.  
 ס' העיקרים. Rimini 1522.  
 ערך שי. M.-Sziget 1897.  
 פאר וכבוד. Munkács 1911.  
 פורת יוסף. Venezia 1590.  
 פי שנים. Saloniki 1791.  
 פני מבין. Saloniki 1808.  
 פקודת המלך. Livorno 1804.  
 הפרד"ס לרש"י. Konst. 1865.  
 פ' על הרמב"ם. Amsterdam 1706.  
 פרחי שושנים. Konst. 1734.  
 פרקי אבות עם אהבה בתענוגים.  
 Jeruzs. s. a.  
 פרשת דרכים. Konst. 1728.  
 פרשת הכסף. Saloniki 1758.  
 פתוחי חותם. Saloniki 1819.  
 ס' פתח הבית. Livorno 1846.  
 פתרון חלומות. Jeruzs. 1900.  
 צבי לצדיק. Jeruzs. 1907.  
 צדק ומשפט. Smyrna 1875.  
 צדקה וחיים. Smyrna 1877.  
 צור יעקב. Smyrna 1866.  
 צור תעודה. Saloniki 1783.  
 ציון המצוינת. s. a. et l.  
 צל הכסף. Saloniki 1872.  
 צמח נעורים. Prag 1858.  
 צמח צדיק. Livorno 1784.  
 צפיחית בדבש. Saloniki 1848.  
 צפנת פענח. Bonyhád 1911.  
 קדשי דוד. Livorno 1792.  
 קהל יהודה. Saloniki 1725.  
 קול שמואל. Saloniki 1787.  
 קול תודה. Lemberg 1884.  
 ס' קהלת יעקב. Saloniki 1781.

- קונטרס הקדמת מהר"כ. Jeruzs. s. a.  
 קונטרס מאזמר מבאברויסק. s. a. et l.  
 קונטרס עיד הכשר שמן. s. a. et l.  
 קינות לתשעה באב. Fürth 1757.  
 קינת סופרים. Zaleszecky s. a.  
 קיצור לקוטי מהר"ן. s. a. et l.  
 קיצור סלה. Offenbach 1724.  
 קרבן אליעזר. Saloniki 1877.  
 קרני ראם. Livorno 1765.  
 קרני ראמים. Saloniki 1872.  
 ראבי"ה עם לויית חן. Krakó 1882.  
 ס' ראשית בכורים. Wilna 1869.  
 רוח יעקב. Saloniki 1839.  
 רועי ישראל. Jeruzs. 1903.  
 ס' רפואות נשמה. Wilmersdorf 1714.  
 שארית יוסף. Krakó 1893.  
 שבט בנימין. Saloniki 1824.  
 שומר אמונים. Offenbach 1724.  
 שבת הארץ. Jeruzs. 1910.  
 שבת של מי. Livorno 1807.  
 שדה יצחק. Livorno-Wien 1846.  
 השומר אמת. Livorno 1849.  
 שורשי הים. III. Saloniki 1808-15.  
 שיר השירים עם פתרי ספרא. Venezia 1775.  
 משירי אביגדור פאירשטין. Bp. 1912.  
 שמע אברהם. Saloniki 1850.  
 שלחן גבה. I-III. Saloniki 1764-84.  
 שלחן גבה על איח. Saloniki 1766.  
 שיע מצור ייד. Venezia 1574.  
 שלש מגלות. Jeruzs. 1911.  
 שמו אברהם. Saloniki 1867.  
 שמות בארץ. Konst. 1722.  
 שמחה לאיש. Smyrna 1860.  
 שמלה חדשה. Sedilkov 1820.  
 שמן למאור. Konst. 1744.  
 שמן ראש. Konst. 1834.  
 שמן המשחה. Konst. 1849.  
 שמע יעקב. Konst. 1745.  
 שמן ערב. ed. Greenup. London 1910.  
 שעת הכשר. Saloniki 1819.  
 שער בת רבים. I-II. Warschau 1910.  
 שער המים. Saloniki 1768.  
 שער יאודה. Saloniki 1805.  
 שער יוסף. Livorno 1757.  
 שערי אמת. Preßburg 1869.  
 שערי סליחה. Metz 1757.  
 שערי חיים. Saloniki 1814.  
 שערי מוסר השכל. Jeruzs. 1911.  
 שו"ת אחי לראש. Smyrna 1851.  
 שו"ת בית יצחק. Przemysl 1901.  
 שו"ת בית שערים. Munkács 1909.  
 שו"ת בני אברהם. Konst. 1833.  
 שו"ת בנין ציון. Altona 1868.  
 שו"ת גבעת שאול. Sedilkov 1835.  
 שו"ת מלאכת שלמה. Saloniki 1872.  
 שו"ת נחפה בכסף. Konst. 1748.  
 שו"ת פני משה. Konst. 1674-1729.  
 שו"ת פרי עץ חיים. Amst. 1772.  
 שו"ת פרי השרה. I-II. Paks 1906.  
 שו"ת שמחת יאודה. Saloniki 1783.  
 שו"ת ראנ"ח. Konst. 1610.  
 שו"ת מהר"י ווייל. s. l. 1746.  
 שו"ת הרי"ם. Warschau 1882.  
 שו"ת יוסף בן לב. Amst. 1726.  
 שו"ת יחואל באמן. Konst. 1737.  
 שו"ת מעט מים. Saloniki 1877.  
 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג. Sedilkov 1835.  
 שו"ת רמ"א. Sedilkov 1835.  
 שו"ת מהר"ם לבית הלוי. Saloniki 1652.  
 שו"ת מהר"י משה אלשיך. Berlin 1781.  
 שו"ת משה מטראני. Venezia 1624.  
 שו"ת מר"י קצבי. Konst. 1736.  
 שו"ת מהרש"ם. Warschau 1902.  
 שפתי דעת. Prag 1610.  
 ששים אלה. Preßburg 1891.  
 תהלה לדוד. I-II. Saloniki 1825.  
 תהלות ה'. Saloniki 1835.  
 תהלים. Jeruzs. 1910.  
 תורת שלמים ולחמי תורה. Venezia 1741.  
 תולדות אדם וחוה. Konst. 1516.  
 תולדות יצחק. Livorno 1862.  
 תולדות הספרות העברית. Jeruzs. s. a.  
 ס' תולעת שני. Saloniki 1803.  
 תורת הבית הארוך. Venezia 1608.  
 תורת חיים. Krakó 1644.  
 תורת משה. Karlsruhe 1765.  
 תנ"ך. Amsterd. 1661.

תנ"ך. Lipsiae 1761.  
 תורת נזיר. Saloniki 1821.  
 סדר תחינה. Wilmersdorf 1721.  
 ס' התכנים. Jeruzs. s. a.  
 תפארת אדם. Saloniki 1867.  
 ס' תפלות כמנהג אשכנז. Amst. 1705.  
 ס' תפלות. Amst. 1716.

תפלות ישראל ח' ב'. Berlin 1786.  
 תפלות ישראל. Jeruzs. 1842.  
 תפלות ישראל. München 1827.  
 תיקון ליל שבועות. Venezia 1736.  
 תקון שלמה. Sulzbach 1774.  
 תקוני זהר. (c. h.) Venezia 1545.  
 ס' התקנות. Jeruzs. 1904.

KÖNYVTÁRA

G)

## Az ajándékozott könyvek és cserepéldányok lajstroma.

- Alliance Israélite Universelle. Paris.**  
Neviasky, Rituel du Judaïsme IX. Paris 1911.  
Munk S., Manuscripts Hebr. de l'oratoire. Frankf. a. M. 1911.  
Ginsburger M., Medizin u. Hygiene der Juden in Els. Lothr. Geweiler 1911.  
Balaban M., Skizzen und Stud. zur Gesch. d. Juden. Berlin 1911.  
Leven N., Cinquante ans d'histoire d. A. J. U. (1860—1910) Paris 1911.  
Thomsen P., Palästina - Literatur 1905—1910. II. Leipzig 1911.  
Wolf J., Les huit chapt. de Maimonide. Lausanne-Paris 1912.  
סי' חיי יהודה. Kiew 1911.  
שערי מוסר השכל. Jeruzsálem 1912.  
ירושלים. IX. Jeruzsálem 1911.
- Lipótvárosi Casino Budapest.**  
Dr. Gáspár Ferenc, Utazás a föld körül I—VI. Budapest 1906—08.  
Gáspár Ferenc, A fehér ember utja I. Budapest 1912.
- Magy. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium.**  
Kálmán Károly, Ossián költeményei. Budapest 1912.  
Magyarország közoktatásügye az 1910. évben. Budapest 1912.  
Magyar nyelv. 1911.
- Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa.**  
IX. Jelentés 1910. évről. Bpest 1911.  
**Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége.**  
Jelentés 1910. évről. Budapest 1911.  
**Dr. Ritter főrabbi, Rotterdam.**  
מספר בירושלים Jeruzsálem 1909.  
Nach Jerusalem gehen wir nicht (von Hermann Braun) Nürnberg [1893.]  
Lewenstein T., Prolegomena zu Moses Ibn Esras Buch תננים. Halle a. S. 1893.  
Lipmannssohn S. L., דרך החיים. Ein vollst. Confirmationsact. Minden u. Leipzig 1836.  
**Dr. Salvendi Ad., Karlsruhe négy évf. Jüdische Presse.**  
**Ajándékoztak továbbá:**  
Dr. Aptovitzer tanár, Wien 1 drb.  
Dr. Bacher Vilmos igazgató. 17 drb.  
Dr. Blau Lajos tanár, (folyóiratok.)  
Blumberger Jakab nyug. körjegyző, 1 drb.  
Dr. Brody Heinrich igazgató, Prága. 1 drb.  
Dr. Büchler Adolf szem. igazgató, London. 1 drb.  
Central Conference of American Rabbis, New-York. 1 drb.  
Deutsch isr. Gemeindebund, Berlin. 1 drb.

- Dr. Diamant Gyula rabbi, Vukovár. 2 drb.  
 E. M. K. E., Kolozsvár. 1 drb.  
 Endrei Gerson tanár, Losonc. 1 drb.  
 Dr. Eschelbecher József rabbi, Berlin. 1 drb.  
 Gesellschaft für jüd. Volkskunde, Wien. 1 drb.  
 Dr. Goldberger Jzidor rabbi, S. A. Ujhely. 1 drb.  
 Dr. Grünwald Illés hallgató. 1 drb.  
 Dr. Guttmann Mihály tanár, 3 drb.  
 Klein Miksa hallgató. 2 drb.  
 Dr. Krausz Sámuel tanár, Wien. 1 drb.  
 Dr. Löw Imanuel főrabbi, Szeged. 2 drb.  
 Dr. Löwinger Adolf rabbi, Szeged. 1 drb.  
 Markon Izsák tanácsos, Pétervár. 1 drb.  
 Dr. Mezey Sándor, Kolozsvár. 38 drb.  
 Morgenstern Ernő hallgató. 1 drb.  
 Dr. Neumann Ede főrabbi, Nagykanizsa. 1 drb.  
 Dr. Perles Felix rabbi, Königsberg. 1 drb.  
 Dr. Pfeiffer Izidor rabbi, Sümeg. 1 drb.
- Dr. Rosenzweig Adolf rabbi, Berlin. 1 drb.  
 Salamon Mózes rabbi, Turdosin. 1 drb.  
 Société des Études Juives, Paris. 1 drb.  
 Dr. Stier rabbi, Berlin. 1 drb.  
 Synagogengemeinde Bonn. 1 drb.  
 Vadász Ede, Budapest. 7 drb.  
 Vogelstein rabbi, Königsberg. 1 drb.  
 Wohltätigkeitsverein der Synagogengemeinde Hannover. 1 drb.  
 Dr. Ziegler J. rabbi, Karlsbad. 2 drb.
- Csereviszony utján a következő Intézetektől:**  
 Akademie der Wiss., München.  
 Bibliothek der isr. Kultusgemeinde, Wien.  
 Dropsie College, Philadelphia.  
 Hebrew Union College, Cincinnati.  
 Jüd. Bibliothek, Kiew.  
 Jüd. theol. Seminar, Breslau.  
 Lehranstalt f. d. Wiss. d. Jud., Berlin.  
 Lehranstalt (isr. theol.), Wien.  
 O. M. I. K. E., Budapest.  
 Orsz. izr. tanítóképző-intézet, Budapest.  
 Rabbiner-Seminar, Berlin.  
 Stadtbibliothek, Frankfurt a. M.

H)

## Magyar könyvtár.

- Akademia kiadványai:** Csengeri, Euripides drámái.  
Szigetvári J., A kórikum elmélete.  
Gardner E., A régi Athén. I.  
Gyulai: Birálatok.  
Ardos Fr., Kézügyességi segéd-munkálatok. Budapest 1911.  
Budapesti Szemle 1911.  
Görgel Artur, Életem és működésem.  
Ford. Görgei István. I—II. Bp. 1911.  
Hartmann János, Petőfi - tanulmányok. Budapest 1910.  
Kincs István, Magyar Ég alatt. Budapest 1898.  
Klasszikus Regénytár. XII. sorozata:  
Dosztojevszky, A félkegyelmű I—II.  
Maupassant, A mi szívünk. — Erős mint a halál.  
Krudy Gyula, Ifjuság. Budap. 1899.  
Magyar Figyelő 1911.  
Magyar Regényírók. XII. sorozat:  
Jókai Mór, Elátkozott család.  
Vas Gereben, Garasos arisztokrácia.  
Gárdonyi G., A láthatatlan.  
Magyar Regényírók: XI. sorozat.  
Pálffy A., Egy mérnök regénye.
- Gyulai P., Egy régi udvarház tört.  
Jókai Mór, Janicsárok végnapjai.  
Br. Kemény Zsigm., Zord idők.  
Manzoni A., Elbeszélések. I—II. Budapest 1901.  
Magy. kir. József-Műegyetem programja. Budapest 1910.  
Régi Magyar Könyvtár 26, 27, 28, 29, 30, 31.  
Sienkiewicz H., Kisebb elbeszélések. I—II. Budapest 1905. — Quo vadis. I—II. Budapest 1901. — Keresztes lovagok. I—II. Bdp. 1902.  
Solymossy S., Uti rajzok. Bdp. 1902.  
Sziklay János, Testvérek. Bdp. 1899.  
Tarczay György, Szent-Margit legendás-könyve. Budapest 1904. — Német világ Budán. Bdp. 1898.  
Természettudományi Könyvkiadó vállalat:  
Dr. Richard J., Oceanográfia. Budapest 1912.  
Berget Alfonz, Léghajózás és repülés. Budapest 1911.  
Walther J., A föld és az élet története. Budapest 1911.

## Könyvtári statisztika.

Munkák száma . . . . .	19554
Kötetszám . . . . .	31831
Térkép . . . . .	34
Könyvtári olvasóteremben olvasott könyvek . . . . .	2400
Látogatók . . . . .	370
Kikölcsönzők . . . . .	275
Kikölcsönzött könyvek . . . . .	1300 mű 1380 köt.

### Gyarapodás:

Vétel útján héber nyelvű . . . . .	421	mű	485	köt
Vétel útján nem héber nyelvű . . . . .	193	»	236	»
Vétel útján magyar könyvtár . . . . .	38	»	45	»
Ajándék útján . . . . .	115	»	129	»